

De heerschende persloop (dysenteria epidemica) : die in de laatste jaaren, vooral in 1783 de provincie van Gelderland fel getroffen heeft, nagespoord, inzonderheid op het quartier van Veluwen en ten gemeenen nutte verhandeld

<https://hdl.handle.net/1874/9812>

D E
HEERSCHENDE
P E R S L O O P,
(*DYSENTERIA EPIDEMICA*)

D I E
IN DE LAATSTE JAAREN, VOORAL IN 1783.
DE PROVINCIE VAN GELDERLAND

FEL GETROFFEN HEEFT,

N A G E S P O O R D,

INZONDERHEID OP HET QUARTIER
V A N V E L U W E N,

E N

TEN GEMEENEN NUTTE VERHANDELD,

D O O R

MATTHIAS VAN GEUNS.

ARCHIATER DIER PROVINCIE EN PROFES-
SOR DER GENEESKUNDE AAN HAARE
ACADEMIE, ENZ.

MET EEN AANHANGSEL EN BYLAGE.

ὁ καιρὸς ἔξυς, ἢ δὲ πείρα σφαλέρη, ἢ δὲ κρίσις χαλίει.

HIPPOCR.

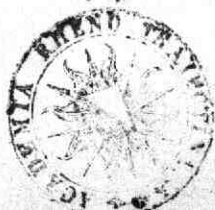

TE HARDERWIJK, BIJ J. MOOJEN,

E N

TE AMSTERDAM, BIJ W. HOLTROP.

1784.

AANDE

EDELMOGENDE HEEREN

S T A A T E N

DES

HERTOGDOMS GELRE

EN

GRAAFSCHAPS ZUTPHEN.

EDEL MOGENDE HEEREN!

Volgens de vrijheid mij vergund, neem ik thans de eere, UWERED. MOG. aanbieden een Werkjen, met welk, hoe

gering ook van gedaante, ik durf verschijnen onder het oog der hooge en wetgeevende Magten van ons Landschap, om 't aanbelang van het Onderwerp zelve.

Dewijl toch het handhaven van den Welvaart en de Voorregten der Ingezeten het gewigtigst en roemrijkst voorwerp is uwer vermogende Landsvaderlijke zorgen; en dewijl, in dien algemeenen welvaart, de instandhouding van den Lichaamlijken welstand en de beveiliging voor Ziekten, welke den nuttigsten Burger onverhoeds ter neder werpen, en vaak, met het Leeven, het genot van alle aardfche Voorrechten in eens tragten aftefnijden, een zeer groot en gewigtig aandeel hebben; zoo vlei ik mij, dat mijne ernstige poogingen, ter naaukeuriger kennisfe, en, mogte het zijn, gelukkiger Behandeling eener algemeene, wreede, en zeer verderflijke Volksziekte, die, in ons

Ge

Gewest, thans meer dan ooit schijnt te hebben post gevat, aan UWE EDEL MOG. niet onaangenaam zullen zijn, hoe onvolkomen de uitvoering dan ook moge weezen.

Een Volksgeesfel, EDEL MOG. HEEREN, van welken ik, in deeze Bladen, niet alleen heb doen zien, dat hij, onlangs, een schroomlijk aantal van *zeer veele Duizenden* onzer Gewestgenooten fel geteisterd hebbe; maar welke ook, naar eene niet onmaatige begrooting, in den voorledenen jaare 1783, in bijna vier maanden tijds, aan deeze Provincie alleen, eene Ontvolking toegebracht hebbe van niet veel minder dan *vier Duizend Zielen*. „ Een Nederlage, gelijk ik andermaal moge zeggen, welke elk Menschlijk hart moet doen beeven; welke den aandagt der hooge Beschermers van 's Volks welzijn tot allerernstigste Voorzorgen wekt; terwijl zij de Geneesoeffenaaren roept en drijft, ter be-

raaminge der beste middelen van Voor-
behoedinge en Geneezinge". (*)

Zulk eene algemeene en verderflijke
Volksziekte, van welke het ook te vree-
zen is, dat wij, voor het toekomende,
nog niet zullen zijn ontslagen, meende
ik, dat ook Mij vooral riep en dreef, als
door U W E D. M O G. zelven vereerd en
begunstigd zijnde met de aanstelling tot
Archiater der Provincie, om, bij zulk ee-
ne bijzondere gelegenheid, dien Post
van Eere niet geheel werkeloos te be-
kleeden.

En in zulk een licht beschouwd, hoop
ik, dat deeze, vrijwilliglijk door mij op-
genoomene, bemoeijingen, aan U W E D.
M O G. niet ongepast mogen voorkomen,
en dat Zij hooggunstiglijk willen ver-
schoonen het gebrekkige in de uitvoerin-
ge; vooral veroorzaakt door den zeer
groot-

(*) Vergelijk ons *vierde besluit*, omtrent de Alge-
meenheid en Verderflijkheid der Epidemie. Bladz.
237 deezer Verhandeling.

grooten omflag, langwijligheid en moeilijkheid van deezen arbeid; het traage opkomen, en de onvolkomenheid van sommige, beneffens het geheel agterblijven van andere Berigten; welke ik, van de ongehoudene goedheid alleen dier Mededeelaaren heb kunnen verwerven, welke, in den loop van mijn geschrijf, met erkentenis genoemd staan; terwijl, daar en boven, de geheele toerusting, het opstellen, schrijven en drukken van deeze Verhandeling juist heeft moeten geschieden, in den tijd van mijn gewoon Academisch werk; dat ik toch ook daarbij niets wilde doen lijden.

Dus, zeg ik, mogen U W E D. M O G. op mijne ieverige, hoewel gebrekkige poogingen om nuttig te zijn, gunstiglijk nederzien! Terwijl ik den Allerhoogsten biddende, om zijnen vermogenden Zegen over de Raadslagen en Uitvoeringen van U W E D M O G. ten we-

zen-

zenlijken beste van 't Algemeen , met
diepen eerbied betuige te zijn ,

EDEL MOGENDE HEEREN!

UWER EDEL MOG.

Harderwijk 8 Junij , onderdanige en pligt-
1784. schuldige dienaar

MATTH. VAN GEUNS.

VOORREDE.

Wanneer ik begon aan het byeenbrengen der Bouwstoffen van de volgende Verhandeling, en'er met allen vlyt over uit was, om, in de eerste plaats, omtrent de nadere kennis van den Aart en Geneeswyze der ziekte, dezelve vooral te leggen op den grondslag van eigene Bevindinge; ontmoette ik, wel baast, zoo veele zwaarigheden in 't verkrygen van zekerheid in myne waarneemingen, dat de Spreuk van Vader HIPPOCRATES, op onzen Titel geplaatst, my geduurig voor den geest kwam, van welke ik de juiste waarheid in myne onderneeminge bevestigd zag.

„ De Gelegenbeden” zegt by „ zyn vlugtig, „ de Proefneemingen wisselvallig, en daarom is „ de Beoordeeling moeilyk. — Want” vervolgt by „ men moet niet alleen zorgen, om zelf „ 't gene noodig is, aantewenden, maar ook, dat „ de Zieke dit doe, dat de Oppassers het doen, „ en dat voorts al wat den Zieken omringt, be- „ hoorlyk ingerigt zy.”

Daar 'er nu waarlyk zoo veel vereischt wordt, tot het opmaaken van getrouwe en volledige waarneemingen, is 't geen wonder, dat het verkrygen derzelve zoo bezwaarlyk zy; — en nog bezwaarlyker, wanneer men de Zieken op afgelegene plaatsen moet gaan vinden, en dus niet

dagelyks, en zelden van 't begin der ziekte af, op hen kan toezien; — wanneer, daarenboven, in eene Volksziekte, die veelen teffens nederlegt, en den Geringen man byzonderlyk treft, de noodige oppassing veelal, deerlyk ontbreekt; — ja, wanneer men dan nog te stryden heeft tegen de vooroordeelen van een eenvoudig Landvolk, dat, in 't volgen van het bestuur des Geneesmeesters, min geleidelyk is, haast overgaat van den eenen raad tot den anderen, en even ras moede pleegt te worden van alle Geneesmiddelen, die hen niet zigbaar en spoedig verligten.

En juist zoo waren myne omstandigbeeden in die eerste Onderneeming.

De Persloop, die in 1779 onze Stad een genadig bezoek gegeven, doch vooral ten Oosten van dezelve fel gewoed badt, heeft haar in den laatsten Zomer en Herfst, byna ganschelyk vry gelaaten, hebbende geheel andere streeken van de VELUWE dan te vooren, en van ons meest vry afgelegene, aangetast. Het doen myner waarnemingen vereischte derhalven reeds Reizen van huis, tot welke men niet dagelyks zich schikken kan, terwyl de berigten van buiten gebrekkig en langzaam inkomen, en nu, wegens de zoo gevreesde Besmetlykheid der Ziekte, ook niet zoo gereedelyk opgedragen konden worden aan zulken onder onze konstlievende Academiejeugd, welke anders hier toe bekwaam en bereid zouden zyn. Ik heb dan doch zelf, op alle plaatsen daar ik geroepen

pen werd, en ook elders, uit eigene beweeginge, my zoo dikwyls begeeven, als ik immer by konde brengen, om de Ziekte met eigene oogen te zien, de nuttigste Geneeswyze te beraamen, en, daar het zyn kon, met de Geneesoeffenaaren der plaatsen te raadplegen. Dus heb ik, na dat de Persloop van July af vooral te Arnhem en Nymegen ontstooken was, in de eerstgenoemde Stad, in Augustus, de Ziekte gezien in verscheidene van de ergste Lyderen, en de eere gebad, met byna alle de Heeren van de konst aldaar te consulteren. In dien togt zag ik ook de Ziekte te Harts-kamp, op Veluwe. Ik heb, naderhand, te Ede, in de felle Epidemie aldaar, meermaalen tegenwoordig geweest, en de voornaamste Zieken bezogt, met den Heere Dr. ELSNERUS van Wageningen, en den Ampt-Chirurgyn; ook, daarna, te Voorst, met den Heere Dr. BERNIS van Zutphen; te Apeldoorn, met de Geneesoeffenaaren dier Plaatsse; voorts te Meerveld; ook te Bunschoten in het Stichtsche, met den Hre. Dr. TROUILLART van Amersfoort en den Chirurgyn der plaatsse; laatstlyk ben ik meermaalen geweest te Garderen; in 't Ampt van Ermelo, en eenige andere plaatsen of Buurten nader by onze Stad, alwaar de Ziekte tot diep in den Herfst geduurd heeft, gelyk in myn werkje meer byzonderlyk is te zien.

Dus op veele plaatsen de heerschende Ziekte onderzocht, en de noodige aantekeningen gemaakt

bebbende, met beulp van een en ander onzer oudste Studenten, die my veeltids verzelden; meende ik myn bovengemeld oogmerk eenigzins te kunnen bereiken, en heb, ten minsten, by voorraad, de voornaamste punten der Geneeswyze op papier gebragt, en daar van voort Afschrift gegeven, op alle deeze Landplaatsen daar het verlangd werdt.

Deeze zyn dezelfde punten, welke ik, een weinig uitgebreid en opgebelderd, in de Eerste Verdeeling van dit Werkje, nu uitgeeve, zynde reeds in den Voorwinter meest afgedrukt geweest, en, tusfchen veele aanboudende bezigbeeden, aldus ter perse gegeven, om voornaamlyk te dienen tot eene eenvoudige Opbeldering der hoofdzaaken van Geneezinge, ten verderen nutte der Landartsen, onder welken ook het my toefcheen, dat de Ontlast-methode al te diepe wortelen had gefchoten.

Dan dewyl ondertusfchen de Winter gekomen, en de beerschende ziekte opgehouden was, kon de uitgave nu wagten tot deezen Zomer, vóór welken doch 'er geen gegronde vrees van nieuwe Epidemie plaats vond.

Intusfchen diende my dit uitstel, om ook de berigten, welke ik, uit andere plaatsfen onzer Provincie, van sommige Geneesbeeren, op het vriendelykste verzogt had, doch welke, wegens de groote volhandigheid dier Heeren, tot daartoe niet waren ingekomen, te verkrygen, en nog zoo

goed

goed mogelyk gebruik van te maaken; gelyk het verder beloop van myn Opstel doet zien.

Hier uit is een gebrek van Tydorde, en eenige oneenpaarigheid ingesloopen in het Werk, welke onvermydlyk waren; en vooral is de Tweede Verdeeling zeer veel uitvoeriger geworden dan de eerste, ook uitgestrekt tot sommige Byzaaken, welke niet eigenlyk aldaar behoorden, doch welke ik nu geen beter plaats kon geeven, terwyl ik meende, dezelve niet geheel voorby te moeten gaan. — Welke die Byzaaken zyn, zal elk oordeelkundigen Leezer van zelven in 't oog vallen; anderen hebben 'er geen belang by. — Ik meld alleenlyk nog, dat ik, in het afhandelen van het eigenlyke practicale dertweede en derde Verdeelinge, weer zoo naby mooglyk getreden ben in het spoor van de Eerste; bebbende ook de afdeeling in Zinsneden daar aan gelykvormig gemaakt, en die, in orde der nommering, laten sluiten op deeze. Zoo dat de geheele tweede Verdeeling, zoo verre zy onder het Opschrift begreepen is van de Aanleidende oorzaaken, (hoewel ook daar, boven de Bladzijden, (van bl. 58. tot 237.) verkeerdelyk gedrukt is, Algem. Voorbehoeding van den Persloop.) door den Leezer, die alleen het practicale, of de onmiddelyke Toepassing ten gebruike zoekt, kan overgeslagen worden, en §. XXVII., op bladz. 238, onmiddelyk geknoopt aan §. XXVI., op bladz. 48.

Wat ik, voor 't overige, met deezen zeer mosi-

zaamen arbeid, die my, nu byna dit geheele Academisch jaar door, te staan gekomen is op het verlies van al mynen, van den gewoonen arbeid overigen tyd, hebbe uitgevoerd, dat dier moeite waardig zy, laat ik anderen, die het leezen willen, schatten; ik zelf denk, dat het gebrekkige der uitvoeringe, van zulk schryven uit de pen na de pers, door niemand beter, dan door my zelven, gevoeld worde; en ik zal zien, of ik de min gevoeglyke orde nog eenigzins verbelpen, en het verhandelde wat beter onder 't oog zal kunnen brengen, door eene korte Schets van den Inhoud te voegen, by het Aanhangfel en de Bylage, die, op dit Werkje nog volgen moeten, en waarvan de Bylage reeds is afgedrukt; terwyl ik hoop, dat deeze afzonderlyke Uitgave van myne eigen Opstel, by voorraad, ook dienen moge, ter uitlokkinge van zulke Waarneemingen, omtrent deeze zelfde Heerscbende ziekte, als andere Geneesbeeren, die hier mede myne goede poogingen zien, my nog zullen kunnen en gelieven mede te deelen, om van dezelve in ons Aanhangfel nog gebruik te kunnen maaken.

Aan kundige Artsen, daarenboven, jaa aan elken getrouwen Waarneemer, al draagt by den eernaam niet van Arts, laat ik niet alleen bunne Aanmerkingen op het gene ik voorgedraagen heb, vry; maar ik verzoek 'er ook ernstig om, staat maakende op die bescheidenheid, welke ik jegens

anderen meen gebruikt te hebben. Zoo toch moge de Behandeling eener ziekte, welke zoo vreeslyk geworden is voor ons Gewest, op eenen nog beteren en vasteren voet voor het toekomende worden gebragt!

Het stuk der Voorbehoeding heb ik het volledigst en meest geregeld uitgewerkt. Meent men, dat ik my hier in veele kleinigheden heb ingelaten: ik antwoord, dat ik, in deezen niet voor kundigen geschreeven heb, maar ten nutte van 't Algemeen, van welk de algemeene Regels vaak niet genoeg verstaan worden in baare Toepassing; terwyl ook alles, wat eene weezenlyke nuttigheid heeft, den titel van kleinigheden niet behoort te ontfangen.

Voorts heb ik onder de Voorbehoedinge bygebragt, al 't gene in het Advys, alhier in 1779. by Extracte gedrukt, ter deezer zaake te vinden is, en meer; terwyl ook latere opmerkinge ons, in sommige stukken, tot andere gedagten heeft gebragt — de eene dag leert doch den anderen.

En zoo is het ook gelegen met onze Geneeswyze. Welke hinderingen ik ook ontmoet hebbe, in het volledig maaken en tot zekerheid brengen myner Waarneemingen; en hoe weinig ik in 't eerste ook geslaagd hebbe, in 't verkrygen der verlangde Berigten van Anderen: ik meen doch genoeg gezien en met zekerheid waargenoomen te hebben om te besluiten, dat de Ontlast-methode, die wy allen, meer en min, vooral op voorgang en gezag van

van onzen beroemden Landsman DEGNER, bad-
den gedreeven (*), voor dat wy de ziekte, in een
hooger en menigvuldiglyk zelven badden
behandeld; het plegtanker niet moet zyn der Ge-
neezinge; maar dat verzagten, bedaaren, en,
niet alleen door het Gedarmte, maar vooral ook
door Uitwaasfeming ontlasten en afleiden, hier
de groote zaaken zyn. Ik erken hier in, door de
Harlinger Waarneemingen, eerst op het spoor
geholpen te zyn, waar van onze Bylage een vol-
ledig verflag zal geeven; en ik verbeug my, dat
de voornaamste Geneesbeeren in ons Gewest, zoo
verre ik kunne tegenwoordige handelwyze te
weeten ben gekomen, alle, meer en meer, ook die
wegen schynen best gekeurd te hebben.

Indien, verders, min ervarene Beoordeelaars
vinden, dat wy in het dryven van zulk eene Ge-
neeswyze, niet roekeloos zyn te werk gegaan, dat
zy ook niet geheel nieuw, of niet lichtvaardig op-
geschoten zy; maar dat zy tot meer volkomenheid
zy gebragt, na oudere en deugdelyke voorbeelden
van eerste Meesters in de konst, welke gezag wy
hier toe hebben bygebragt: dan zal ik hier in
voor het tegenwoordige voldaan zyn.

DE

(*) Zie myn Kort Berigt van den Harderwyker Persloop
van 1779, in de Geneesk. Jaarb. bl. 102-104.

DE HEERSCHENDE PERSLOOP

(*DYSENTERIA EPIDEMICA*)

VAN DEN JAARE 1783

IN GELDERLAND, VOORAL OP VELUWEN,

N A G E S P O O R D, E N

TEN GEMEENEN NUTTE VERHANDELD.

De *Persloop*, gemeenlijk *Roodloop* genoemd, die, sedert het midden, van den bij uitstek heeten en droogen Zomer van dit Jaar 1783, doorgetaft en fel gewoed heeft, op veele Plaatsen van deeze *Provincie*, en van dit *Quartier*, en die, bij versche geheugenis, vooral in den Jaare 1779, ook, mede onder de Onzen, wreedelijk geheerscht hadt, is eene zoo algemeen gedugte Volkziekte, dat een ieder haare verderfelijkheid vreesst, en een ongeduldig belang neemt in de beantwoordinge der volgende Vraagen.

Kan men iets toebrengeu, om door de algemeene aanleidende Oorzaaken deezer Ziekte niet zoo ligt getroffen te worden?

Kan men ook voor Besmettinge zich beveiligen, wanneer men bij of onder de Zieken verkeeren moet?

Hoe gaat men best de kracht der Ziekte, wanneer zij werkelijk iemand aantast, te keer?

De eerste Vraag bedoelt de middelen van *algemeene Voorbeoedinge*; de tweede, die tot het afweeren van *Besmettinge*, of van *bijzondere Voorbeoedinge*; het derde, die der *Geneeswijze*.

Het ontbreekt ook niet aan veelerleije Antwoorden, welke, van tijd tot tijd, op een en ander dier Vraagen, welmeenend gegeven, zelfs van elders toegezonden, en in Nieuwspapieren medegedeeld zijn.

Maar de menigvuldigheid zelve deezer Raadgevingen, en derzelve verschil, maaken verwarring, helpen wel eens van den weg af, of brengen, door eene min gelukkige uitwerkinge, de Menschen tot onverschilligheid, ja, tot een raadeloos besluit, om nu niets meer te doen, 't zij ter Geneezinge, 't zij ter Voorbeoedinge.

Weshalven het te wenschen ware, dat men, uit oplettende waarneeminge der Ziekte zelve, in verschillende Voorwerpen, Plaatsen en Tijden, iets meer kon voor den dag brengen, dan enkele Beschouwing of redematige Overbrenginge, ter beantwoording dier belangrijke Vraagen.

Met zulken oogmerk wordt dan dit schrijven ondernoomen, en heb ik mij bemoeid, om, langs zulken weg, zoo veel, en zoo haast mij mogelijk was, daar toe iets nuttigs bij te brengen.

Ik had reeds, in den Persloop van 1779, die ik slegts in onze Stad had waargenomen, geleerd, dat de drukte en overstelping der Geneesheeren, in zulke Volkziekten, zoo groot is, dat

men van elders bijna vrugtloos vraagt de mededeeling der Bevindingen; terwijl de Rapporten, toen bij den *Hove Provinciaal* van tijd tot tijd ingezonden, en mij door *Hun Edel Mog.* goedgegunstiglijk medegedeeld, hoe gewigtig ook, dit gebrek niet genoegzaam konden vervullen.

Dus begaf ik mij nu liever voort tot eigen Onderzoek, en wende ter zelfder tijd alles aan, om van Konitbroederen, op andere Plaatsen, naaukeurige Narigten te ontfangen. Dan dit beide slaagde gebrekkiglijk, of het liep ten minsten op de lange wijl. De Plaatsen op dit *Quartier*, door de Ziekte bezogt, waren alle vrij afgeleggen van ons; ik begaf mij echter, met voorkennis en aanmoediging van den Hre. Landdrost, na de meeste derzelve, herhaalde keeren; ik zag ook de Ziekte te *Arnhem*, en in het *Stichtfche*: maar de dagelijksche aaneenschakeling der Waarneemingen ontbrak 'er, en het koste veel moeite, om, uit deeze, hoewel vlijtige en vrij menigvuldige Aanteekeningen, iets volledigs of genoeg voldoende op te maaken.

Zoo is evenwel al vrij spoedig mijn *Plan van provisioneele Directie* gebooren, behelzende een hoofdzakelijke inrigting van Geneeswijze, welke mij de eigenartigste schein, en welker deugdelijkheid de Ondervinding bevestigd hadt. Ik deelde het tijdiglijk mede, op de meeste Plaatsen hier rondsomme; en ga nu over, om het zelve, eenigzins uitgebreid, en opgehelderd, in 't licht te geeven; maakende aldus, met het beantwoorden der *laatste* onzer *drie Vraagen*, als de meest dringendste, alhier den eersten aanvang.

I.

DE GENEESWIJZE
 NAAR DEN AART EN DE
 VERSCHEIDENHEID DER ZIEKTE
 HOOFDZAAKLIJK VOORGESTELD.

Daar het ons oogmerk is, de Geneeswijze voortedraagen eener heerschende Ziekte, ten nutte van het Algemeen: zullenwe niet breedvoeriger zijn, dan noodig is tot dat bepaalde oogmerk. Dus kan men hier van ons niet verwagten eene doorwrogte *Verhandeling*, noch eene volledige *Geschiedenis* dier *Epidemie*; ook zullen wij, in 't voorstellen der Geneeswijze zelve, ons niet inlaaten in alle Bijzonderheeden of Kleinigheden, welke uit het voornaame van zelve vloeijen, of als zulke Bijzaaken en Gevolgen der ziekte aangemerkt moeten worden, die aan geen Genesoeffenaar, uit gemeene kundigheden van andere Ziekten, vreemd kunnen zijn.

Wij zullen nu, vooraf, slegts zoo veel zeggen, of ook, vervolgens, invlegten, van de *Kenmerken* der Ziekte, haaren *Aart* en *Soorte*, als noodig zij, tot de behoorlijke regeling der geneeskundige Aanwijzingen en Behandeling.

De heerschende Persloop doet zich dan, onder ons, voor, met de volgende *Verschijselen*.
 Doorgaans komt de ziekte aan, met meer of
 min-

mindere teekens van Koorfigheid; zich aankondigende met eenige Matheid, Moeheid der leden, Koulijkheid, Huivering, Warmte, weder met koude verwisselende, en zoo voortgaande; somtijds met eenige geregelde Koortsverheffingen, die meer door ons zijn waargenomen, hoe meer de Ziekte liep in den Herbst; anders ook vaak zonder dezelve, en meest weinig geregeld.

Teffens zijn 'er, in den beginne, Beweegingen en Rommelingen in den Buik, soms al eenigen tijd vooraf, ook met Loslijvigheid, nijpende en pijnlijke Krimpelingen, meest beneden den navel, in den Onderbuik, neemende geduurig toe, en wel haast verzeeld wordende van pijnlijke Perfingen ter stoelgang, die steeds geweldiger en veelvuldiger worden, bijna geene Afgang-stoffen uitdrijven, maar slegts een weinig Slijm, Vloeken, Vogt, veeltijds doormengd met bloedige stippen of streepen. Dus voortgaande, neemen de kragten schiekelijk af, doende niet zelden, als de ziekte wat hevig is, den mensch, in weinige dagen, zoo vervallen uitzien, als of hij van een langduurig ziekbed kwame.

Teekens van bedorvene Spijsverteering en ver-gaderde Vuiligheeden in Maag en Darmen zijn 'er niet altoos; geenszins in die maate, als waar uit men de heftige ongesteldheid dier eerste Wegen zoude kunnen verklaren; en nooit bijna zoo, als in regte gallige, rottige, Darmziekten plaats heeft. De Tong is zelden veel beslagen, meest niet meer dan wit of grijsagtig; de Afgang doorgaans weinig stinkende, dan in den voortgang of grootste verergering der ziekte; de Eet-

Iust is soms geheel niet, veeltijds weinig verloren, dan in denzelven ergen toestand.

Nogthans valt 'er ook wel Walging voor, vanden beginne af, Drukking, Opspanning, Benaudheid voor 't hart, ijdele poogingen van Braaken, of Uitwerping van Slijm, Maagtap en Galle, gelijk in alle zwaare braakingen plaats vindt. Ook worden 'er wel Wormen en andere vreemde stoffen geloosd, zoo van onderen als van boven. Dan deeze verschijnselen zijn niet algemeen.

Tegen 't laatst der Ziekte, wordt de ontlasting veeltijds meer bloedig, vellig, bruin, dun, en zeer rottig stinkende. Spruw is geen algemeen verschijnsel, zelfs niet in doodlijke Ziekte, maar zij kondigt doorgaans gevaar aan; noch meer de Hik, na welke men doch ook nog enkelen heeft zien te rug komen.

Teekens van waare Ontsteeking der Ingewanden ziet men genoegzaam niet.

De Duuring der Ziekte is ongelijk, meest van vijf tot tien dagen loopende, eer zij zich beëndigt, ter eene, of andere zijde.

De Dood kan somtijds zeer lang in 't komen blijven, terwijl ijskoude ledematen, en weggezinkene Pols reeds gevestigde Verstervinge der ingewanden te kennen geeven.

Op 't laatst komt 'er ongedurigheid, onrust, woeling, benaudheid, doch met bestendige tegenwoordigheid van Geest, doorgaans tot het uiterste oogenblik toe.

Deeze zijn in 't algemeen de Verschijnselen der ziekte. Dan zij is verschillende in Trap, Zwaarte, Schielijkheid, en Toevalligheden.

En, alzoo, laten zich de *Soorten* of Verscheidenheid der ziekte, onder ons, voornaamlijk deelen, in Persloop die *schielijk*, of die *langzaam* aanvalt; terwijl elk dier twee verder, of *ligt* en goed-aartig, of *zwaar* en kwaadaartig pleegt te zijn.

1. De *Schielijk overvallende ziekte* wordt voornaamlijk bespeurd, wanneer, in deezen tijd, een anders gezond, doch verhit lichaam, getroffen wierdt door haastige verkoelinge. Deezen grijpt de ziekte voort heftig aan; zij hebben bijna geene Walging, en ontlasten geene vuile Darmstoffen.

Sommigen onder deezen ontworstelen ook, na een scherpen strijd, de ziekte dikwijls vrij schielijk, vooral bij een tijdig goed Bestuur, en het spoedig herstellen der Uitwaasseming. Deeze zijn de *Goedaartige* ziekten van 't eerste soort.

Anderen, bezwijken onder den heftigen aanval, met een schielijk verval van Kragten, groote Benaudheid, ontlastingen, soms van enkel Bloed, en alle teekens van inwendige Versterving en rottige ontarting, vaak binnen 4 of 6 dagen. Deeze zijn de *Kwaadaartige* ziekten van 't eerste soort.

2. De *Langzaamere aankomende ziekte* hadt ook meer onmerkbaare Oorzaaken. Buikrommelingen en Loslijvigheid gaan hier veelal, eenigen tijd, vooraf, met Matheid en Ongedaanheid. De ziekte zelve stelt zich in met een meer beslagen Tong, meer afkeer van eeten, en de overige teekenen van Wanverteering, en Onzuiverheeden, welke de kenschetsende Krimpelingen en Persfingen verzellen. En van dit Soort waren 'er veele.

Sommigen derzelve herstellen vrij gemaklijk, doch langzaam, na voorafgaande ontlastingen, en her-

herstelling der geselectene Kragten. Zij maaken de *Goedaartigen* uit van dit Soort.

Anderen deezer bezwijken, naa een langduurig lijden en sukkeljen, onder veele en ongunstige oorzaken; of, indien de Dood haastiger een eind maakt, dan is het, met de teekenen van een sterke rottige Ontaarting in de eerste Wegen. Dit zijn de *Kwaadaartigen* van het tweede Soort.

Omtrent den *Aart* en *naaste Oorzaak* onzer ziekte, zullenwe hier geen verdere bepaaling maaken, dan uit het bijgebragte blijkbaar is; daar wij meenen, dat dit genoeg zij tot het groote oogmerk, de Regeling der Geneeswijze.

Wij zullen alleenlijk twee voornaame Misvattingen, omtrent den *Aart* der ziekte, zoeken op tehelderen, omdat zij aanleiding pleegen te geeven tot verkeerde, of gebrekkige Behandeling.

Vooreerst, dat men, even als in den Buikloop (*Diarrhoea*), zo ook in den Persloop (*Dysenteria*), de voornaame aanleidende oorzaak zoekt in eenige stoffen, die in den Darmbuis vergaderd zouden zijn, 't zij Gal, Slijm, Diertjes of scherpe Uitwerpselen. Daar nogthans de waare Persloop, niet zelden, zich instelt, zonder dat, met eenigen grond, vermoeden op zulke vergaderde stoffen konne vallen; of, zoo zij 'er ook waren, dat dezelve, blijkbaar, als bijkomende hindernissen beschouwd moeten worden, welke, in die gevallen, eenē samengestelde ziekte uitmaaken, uit Persloop en Buikloop, als 't ware, teffens bestaande.

De *Persloop* doch schijnt eenē eigene, fijne, prikkelente oorzaak te hebben, onafhankelijk

lijk van de darmvuiligheden, meer in de zelfstandigheid der rokken van 't gedarmte hangende, of daar op vallende, en het zelve tot die uitgezocht pijnlijke krimpelingen en persingen steeds nog aanprikkelende, of schoon ook ruime ontlattingen, door braak en buikzuiverende middelen, zijn voorafgegaan (a).

Ten tweeden; dat men, vooral onder de Lijders en Bijstanders, misleid door de gewone benaaming van rooden Loop, door deeze kwale niet aangetast meent te zijn, om dat men, of zoo lange men geen rooden bloedigen afgang looft, en door dit waanbegrip wel eens tijdige hulpe verzuimt. Ondertusschen is het zeker, dat iemand de *Dysenterie*, of Persloop, heeft, die, met hevige pijnlijke darmkrimpelingen, en, daarbij gepaarde of op volgende, persingen, gestadig en onweerstaanbaar gedrongen wordt tot afgang, zonder dat hy, in die veelvuldige stoelgangen, met groote moeite, bijna iets anders looft, dan eenige dunne, heldere, slijmerige en waterige stoffen, met de gedaante van velletjes, vezelen en vliezen, ja aanmerklijke lappen daar onder, die veeltijds, doch niet altijd, meer of min gaderd zijn met bloedige streepjes, of gespikkeld met bloedige klompjes; waar bij, soms, ook eenig verdund, wankleurig vloeibaar bloed verzeld gaat, en, zeldzamer, eenige meer aan-

B merk-

(a) Dit gevoelen, waarin ik veele Voorgangers heb, zal in den loop van 't volgend verslag onzer Geneeswijze meer toegelicht worden. Zie §. 5. enz.

merklijke stukken geronnen bloed; doch dikwijls ook geen bloederigheid in 't geheel.

De ontlasting, derhalve, van roode bloedige uitwerpselen behoort geenzijs tot het wezen of de eigene kenmerken van den Persloop, en in de tegenswoordige *Epidemie* heb ik niet dikwijls dit verschijnsel gezien, maar doorgaans zulke bijna bloedeloze uitwerpselen, als daar even beschreeven zijn; hoewel daarom de ziekte niet minder gevaarlijk, ja ook niet zelden doodlijk, kan worden. Aan deeze bloedeloze ontlasting heeft men ook den naam van *Graauwen* loop gegeven. Derhalven spreekt men eigenaartiger en minder dubbelzinnig, als men, van de krimpelingen en pijnlijke perlingen, welke, met een moeilijke ontlasting van slijm, onzen Loop doorgaans verzellen, de benaaming ontleent van *Persloop*, en men zal minder aanleiding geeven tot bovengemeld verzuim. (b).

(b) Taalkundigen begrijpen, dat deeze benaaming ook best het waare denkbeeld uitdrukt van 't oude woord *Δυσεντερια*, (*Difficultas intestinorum*), en tefens, dat, onder de hedendaagse *Nosologi*, de groote voorganger DE SAUVAGES, en na hem LINNAEUS, die *faecum cruentarum dejectio*, en *diaerhoea cruenta* in hunne bepaaling van *Dysenteria* stellen, niet juist bepaald hebben; waarom ook DE SAUVAGES veelerleije bloedontlastingen, als soorten van *Dysenteria*, aanvoert, welke geenzijs daar toe schijnen te behooren. *Nos. meth. Tom. II. pag. 324. seqq.* Maar eigenaartiger zijn de bepaalingen der andere *Nosologi*, VOGEL, CULLEN en SAGAR, welke uitkomen op *frequens, pauca, torminosa ac tenesmodica alvi dejectio, mucosa vel sanguinolenta, retentis plerumque faecibus alvinis*. Zie CULLENI *Nosologiae Synopsis*, Ed. noviss.

Zoo veel vooraf hebbende laten gaan, meen ik genoeg gezegd te hebben, om nu over te kunnen gaan tot het voordragen onzer verkozene geneeswijze; alleen nog dit herinnerende, dat ik, korthedshalve, flegts de voornaamste en meest dringende punten van Behandeling, bij wijze van *Geneesregelen*, zal voorstellen, terwijl doch de toepassing op onderscheidene toestanden teffens in 't oog gehouden, en de voornaame soorten der ziekte insgelijks in deezen voordragt kortlijk toegelicht zullen worden.

§. I.

In deeze bij ons heerschende Ziekte, daar de buikingewanden van zelf veelal geweldig door krimpelingen en onregelmaatige bewegingen gefolterd, en daar de kragten vaak schie-lijk ter neer geslagen worden, maaken wij geen algemeenen regel van altoos *Braakmiddelen* te geeven; in tegendeel gaan wij tot dezelve geen-zins over, dan wanneer de Lijder een gevoel heeft van walging en braakagtigheid, of ten minsten van volheid of spanning op de maag, het zij dan dat zulks voorvalle in den beginne, het zij ook in den verderen voortgang der ziekte.

Alsdan kunnen dienstig zijn onze Voorschriften van N. 1. of N. 2, in ééns, of in tweemaal, ingenoomen, of ook, vooral bij zwakkere gestellen, en in een meer gevorderden staat der ziekte, het Voorschrift N. 3, om alle half uur een poeijertje te geeven, tot dat ge-

noegzame braaking, of ook afgang naar beneden, volge. Men zal, zoo ras het braaken begint, rijklijk laauw water of kamillen Thee drinken, en dat aanhouden, zoo lang het braaken duurt.

§. II.

Na genoegzaame werking van dit voorgeschreevene (§. 1.), geeven wij straks daarop een *stillend* middel; het zij in ééns genomen, zoo als N. 4; het zij bij vervolg, om 't half uur, of om 't uur, een lepel vol, zoo als N. 5 of N. 6; een van welke laatste drankjes vooral te pas komen, als N. 4, in eens genomen, weer uitgebraakt, of niet voldoende bevonden wordt, om de krampige bewegingen en pijnen eenigzins tot bedaaren te brengen, inzonderheid tegens den nagt; en nog meer, indien, na het braaken, de kragten (zoo als meermaalen in deezen tijd, op veele plaatsen, daar de ontlait methode van TISSOT wat sterk gedreeven werdt, gebeurd is) geweldig vervallen mogten zijn, met onmaatige pijnen en bewegingen (c).

§. III.

(c) Niet zonder gewigtige redenen, op ondervinding gegrond, gelijk in 't vervolg nader zal opgehelderd worden, raaden wij de *Opiaten*, en wel in grootere giften, aan, en wijken dus hierin af van DEGNER, ZIMMERMAN en vooral van TISSOT. Tegen welker gezag wij dat van SYDENHAM overstellen; en vooral de ontwijffelbare ondervinding der

§. III.

Maar als er geen walging of braakachtigheid plaats heeft, en geene volheid of spanning, waar van in §. 1. gesproken is, dan geeve men ook geen *Braakmiddel*, doch als 'er tekenen zijn, gelijk veeltijds, van opgehoudene en bedorvene darmvuiligheeden, 't welk vooral plaats heeft als de ziekte langzaam zich gevestigd heeft, dan zoeken men eerst en vooral de allengs vergaderde stoffen los te maken, te temperen, en liefst naar beneden te doen ontlasten, zonder de, reeds te veel getergde, darmrokken op nieuw veel te prikkelen.

Hier toe kan in de meeste gevallen dienen eene *Infusio antiseptica laxans* N. 7. Waar van eerst op ééns de helft, daarna om 't uur een paar lepels vol gegeven mogen worden, warm. In slappe en zwakkere gestellen, vooral die reeds eenigen tijd loslijvig of ongesteld geweest zijn, zal men liever, in plaats van het Zout in N. 7, daar bij mengen een halve of heele once van de *Tinctura Rhei aquosa*, N. 8. Ook mag men wel, met oogmerk van zagtelijk te laxeren, geeven de poeders N. 3, bij een halve poeder telfens ingegeven, en om 't half

B 3

uur

der Harlinger en verdere Friesche Medici, hier agter volledig bijgebracht; waar bij nog gevoegd moet worden de bederfweerende kracht (*vis antiseptica*) van het *Opium*, voortijds min bekend, maar door latere ondervinding beweezen, en welke vooral in den voortgang der ziekte zeer te pas komt. Zie §. 15, enz.

uur of uur vervolgd, zoo dat er wel eenige walging volge, doch geene braaking, maar maatige afgang, waar bij dan soms ook wat zweeving zal koomen.

§. IV.

Men zal dan, na de werking deezer laats-gemelde *ontlastmiddelen* (§. 3.), insgelijks een der *stillende* middelen geeven, vooral 's avonds, naar aanwijs van §. 2. Ook mag men, in geweldige pijnen en bewegingen, tusschen de giften in der *Infusio laxans* N. 7, of tusschen de halve poeijers N. 3, wel eenige maalen een lepel vol geeven van N. 5, of 6, waardoor, in dit geval, de gewenschte ontlasting niet gestremd, maar eer bevorderd zal worden.

§. v.

Doch dewijl de Persloop niet zeldzaam, ook in deezen tijd, zich openbaart zonder de gemelde tekenen, ja zonder eenig mogelijk vermoeden, van door gallige of andere kwaade stoffen in maag of ingewanden veroorzaakt te zijn; bij voorb. in zulken, die, volmaakt gezond zijnde, alleen, na bloot gesteld geweest te zijn aan heftigen Wind en Regen, of na hun, door arbeid zweetend, lichaam onverzigtiglijk verkoeld te hebben, eensklaps door den Persloop zijn aangegreepen: (d) zoo kan men

(d) Hoedanige gevallen ik verscheidene, zeer spreek-

zekerlijk niet beweeren, dat in allen de behandeling begonnen moet worden met de gemelde buikzuivering, veel min met braaking (volgens §. 3, en 1.); het is in die gevallen, wanneer men 'er van den beginne bij is, veel natuurlijker, eenvoudiglijk de ontstelde darmen te verzagten, en derzelver krampige bewegingen te bevredigen, en verder de naar binnen gedreevene uitwaaseming stoffe, kan 't zijn, weer naar de huid uit te voeren. Hiertoe zijn dan vooreerst dienstig allerlije gemeene verzagten dranken; *Gerste-water*, *Amandelmelken* enz., inzonderheid die teffens wat huid openende zijn, als *Karnemelk op garst gekookt*, en daarin *Vlierbloemen* getrokken; *Kamille* en *Vlier-thee*, heet in een kommetje geschonken op wat poeijer van *Saleb*, *Gomdragant*, of van gemeene *Arabische Gom*, en daar mede vermengd; alles met *Suiker* of *Honing* aangezoet, en gebrooken met zoo veel zuur van *Citroen* of *Azijn*, als zonder te veel prikkeling verdragen kan worden. Ook is het bijmengen van *Gelei van Vlier* of *Vliersiroop*, in een trekfel van *Kamille* en *Vlierbloemen*, met wat *Gom poeijer* daar onder, om gestadig te drinken, aanprijzenswaardig. Het gebruik van een *Rijst-soup*, mits niet kragtig van vleesch, bij kleine portien dikwijls genomen,

kende, gezien heb, te *Ede*, te *Voorst*, en vooral te *Meerveld*, alwaar de ziekte meest ontstaan is in het windige natte weer in 't begin van September, dat op de heftige zomerhitte allengs is gevolgd; voorts op dezelfde wijze ook in *Garderen*, onder *Pussen*, enz.

men, en met *Citroen* zuur of *Cremor Tartari* gefault, is dan ook veeltijds nuttig. Verder, om dat het hier voornaamlijk aankomt op een zachte lijmigheid, zoo kan men ook diergelijke stijmen van *Havergort*, van *Garst*, en ook van gemelde *Gommen*, of *Saleb*, in voorraad doen maaken, van welke laatste N. 9, 10 en 11. voorbeelden opleveren, (e) en waar van men naar believen een lepel vol, of meer, onder zijn drank of Geneesmiddelen mengen, of ook, van tijd tot tijd, afzonderlijk neemen, of met wat suiker, bij manier van een Likpot, ter verzagtinge der pijnen, gebruiken kan. Dit is veel beter, dan de *Olieagtige* middelen, die bij 't Gemeen verkeerdelyk, van den beginne af, veelal genomen worden, en niet zelden zeer kwalijk bekomen. Een afkookfel van *Weegbreezaad* (*Sem. plantaginis*) in water en melk geeft een eenvoudiglijk verzagtenden lijmagtigen drank, die ook op veele plaatsen, met meer reden, geroemd wordt, en gelijk staat met andere, enkel bekleedende, dingen.

Bij

(e) Men verwondere zich niet over het groot onderscheid in de veelheid, van *Gomdragant* (waar mede de *Saleb* gelijk staat) en *Arabische Gom*, die hier voorgeschreeven is, om een gelijke veelheid water in gelei te verdikken; dit zal elk die de proef neemt, bevestigt zien. Omdat men dus met een deel *Gomdragant*, of *Saleb*, zoo veel kan doen als met 32 deelen gemeene Gom, heb ik de eerstgemelde doorgaans in vervolg gebruikt. Deeze geleijen laten ook gemakkelijk het bijmengen van eenig zuur toe, ook van wat *Spiritus*, indien men ze, in de gevallen, wat meer bederfweerende of smaaklijker moet maaken.

Bij deeze verzagende en ftreelende middelen mag ook, in deeze gevallen, ter meerdere krampstilling en bevordering van uitwaaffeming, gevoegd, en daar onder gemengd, worden *witte Papaver fтроop*, tot een of 2 oncen in 't etmaal, of *Laud. Liq. Syd.* tot 20 à 30 droppen, in kleine giften, bij tuffchenpoozen, verdeeld. Het *bevreedigend uitwaaffem-drankje* van FORDYCE kan hier ook van nut zijn (zie N. 12), twee of driemaal in 't etmaal genomen; ja ook foms het fterker *Zweet poeder* van DOVER (N. 13.), vooral tegens den avond, één, ja foms tweemaal.

§. VI.

Doch het bijvoegen der evengemelde *pijnstillende* en *verdoovende* middelen, bij de *verzagende*, eifcht voorzigtigheid, om met dezelve de geneezing niet te beginnen, dan alleen in de gevallen §. 5. gemeld, noch ook dezelve gefladig te geeven, daar de *verzagende* geneeswijze, zonder de *verdoovende*, voldoende zoude zijn. En daar inderdaat kwaade ftoffen in de eerfte wegen zijn, kunnen deeze middelen, zonder de voorafgaande of bijgevoegde *ontlaftingen*, volgens §. 1 en 3, veel nadeel doen. Ja, wanneer men flegts twijfelt, of er niet opgehouden vuiligheid zit, of wanneer ook, zelfs in de gevallen van §. 5, de ziekte niet meer in haar begin is, in welk geval de aanhoudende onregelmaatige bewegingen der ingewanden van zelf kwaade ftoffen, offchoon die in 't eerst er

niet waren, zullen voortbrengen: dan is 't vere weg veiligst, altoos den drank N. 7. vooraf te laten gaan, of tusschen in te geeven, en voorts te handelen volgens §. 4. Want deeze Ontlastmiddelen zijn zoo mild, en zoo weinig prikkelende samengesteld, dat zij, ook daar geene merklijke stoffe voorhanden was, niet schaden zullen, vooral als men het *Zout* en de *Tinct. Rhei* uit den drank agter liet.

§. VII.

Ter stilling der krampige bewegingen en pijnen der darmen, is het daarenboven volstrekt, in alle gevallen, nuttig, uitwendig den buik warm te houden, dien met een warme *pap*, b. v. van Lijnkoek, of gekookte Grutte en Camillen, te dekken, of, dat eenvoudiger is, met een zeer *warme wollen lap*, die in heet water of melk gedoopt en uitgewrongen is, ja ook met warm water of melk in een *blaas* bevat. Nog meer zoude hier toe medewerken een warm pijnstillend *Oplegsel*, als N. 14, over den navel gedekt.

En ter bevordering der nuttige uitwaassening, moet er ook dit *uitwendig bestier* nog vooral bijkomen, dat de Lijder zich aan buik en voeten wel gedekt houde, en, zoo veel het zijn kan, steeds in het bed blijve, vooral na het neemen der *stillende* middelen (§. 2 en 5.).

Deeze bestiering en uitwendige aanleg zijn niet alleen dienstig in 't geval van §. 5, maar ook in die van §. 1 en 3.

§. VIII.

Verzagtende *Inspuitingen* in den endeldarm kunnen zekerlijk ook niet anders dan nuttig zijn en gemak geeven, vooral in den voortgang der ziekte, als het dikke gedarmte, en deszelfs onderst deel, meer is aangedaan, en hevige persingen verwekt. Een trekfel of ligt afkookfel van *Kamille* bloemen en *Malva* bladen, met rijklijk *Lijnolie*, en zoo veel *Gom Tragacanth* of *Sziffel*, als het vogt, wegens dikte, maar even door den klijsteerpijp wil laten, samen wel door een geschud, kan hier toe volstaan; of ook, eenvoudiger, *Melk* met *Olij*, *Gom* en *Suiker*. Bij welke Lavamenten men, om de hevigheid der persingen, die het inhouden beletten, te maatigen, een goed deel *Laud. liq.* of *Opium* mag vermengen. Maar de pijnlijkheid van den endeldarm laat zomtijds het zetten van den Klijsteerpijp niet toe; ook is wel de inspuiting zelf ondraaglijk, vooral als de klijsteer niet zeer klein genomen worde, en dan vloeit zij voort weer weg. Ja, het toedienen van den klijsteer is soms voor hem, die dit doet, te bezwaarlijk wegens de geduurige vuiligheid, dan dat men er op dringen kunne. Het pijpje moet ook, na 't gebruik, zorgvuldig gezuiverd worden, om naderhand niet een Lijder aan andere ziekte mooglijk ook deeze aan te zetten. Om deeze redenen is het vaak wel zoo raadzaam, het inbrengen te beproeven van een zeer verzagtende, in olie of vet gedoopte, en door

warmte smeltbare *Zetpil*; bij voorb. van *versche boter* of *Oleum palmae*, onder *schapevet* gesmolten, van *Cacao boter*, van *Ungu. pomatum* of *Althaeae*, verdikt met *Gom* of *Althaea* poeder. enz.

§. IX.

Aderlaatingen komen in den loop deezer ziekte zeer zeldzaam te passe, ja zij zijn, wegens het haast volgend verval van kragten, doorgaans schadelijk bevonden: alleen, wanneer men bloedrijke, driftige gestellen voorheeft, vooral, indien de ziekte zich zoo instelt, als in §. 5. is beschreeven, indien verder het drukken op den buik zeer pijnlijk is, met teekenen van brand en koortse, vooral wanneer men dan in 't begin 'er bij is; alsdan kan eene laating zekerlijk dienstig zijn, en den weg baanen tot een gelukkiger uitwerking der geneeswijze, op gemelde plaats aangewezen. Doch zulke gevallen zijn ons, in deezen, schier geheel niet voorgekomen.

§. X.

Wij hebben nu, tot hier toe, voornaamlijk twee *soorten*, of gevallen, van *Persloop* beschouwd; *één*, daar ook vuile bederflijke afgang-stoffen in 't gedarmte bij zijn (§. 1 en 3.), en *één*, daar op zulke stoffen, in de eerste plaats, geen beschuldiging kan vallen, maar alleen op een

een fijner prikkelende oorzaak, die de rokken der darmen foltert tot geduurige krampige bewegingen (§ 5.). Ja, deeze laatste oorzaak schijnt ons (met SYDENHAM, ACKENSIDE, en vooral met STOLL), ook in de Persloopen van de eerste soort, den grondslag te leggen der ziekte, en het voornamelijk kenmerk uit te maken, waar door *Persloop* onderscheiden is van gemeenen *Buikloop*, gelijk, in den aanvang dezer afdeeling, is aangemerkt.

Wanneer derhalve het begin der ziekte in dien eenvoudigen trant behandeld is, zoo als tot hier toe is uitgelegd; dan valt verder te letten, of, in het *eerste soort*, nog teekenen van meer gallige of vuile stoffen voor handen zijn; en in het *tweede soort*, of 'er ook zodanige teekenen zich geopenbaard hebben, waaruit men zou mogen besluiten, dat diergelijke vuile stoffen, die 'er in 't eerst niet waren, nu ook, door de aanhoudende onregelmatige bewegingen der darmen, ontstaan en vergaderd mogen zijn?

Indien er dan zulke teekenen van vuile stoffen ontdekt worden, dan ga men nu verder, in beide soorten van *Persloop*, even eens te werk, en wel zoo als in §. 1, 2, 3, en 4, reeds gezegd is; dat is, men herhaale de *ontlastmiddelen*, en *maatige* haare werking weder, als de eerste keer.

Doch indien 'er geene teekenen van opgehoudene vuiligheeden zijn, dan ga men weder, in beide soorten der ziekte, verder bijna eveneens te werk; dat is, men verlaate de *ontlastmidde-*

len, vooral de sterkere, en ga geheel tot de *verzagtende* en *bedaarende* geneeswijze over, volgens de aanleiding daar toe, in §. 5, gegeven; tusschen altoos in 't oog houdende 't gene hier op, in §. 6, gewaarshuwd is; en zoo houdende men verder aan.

§. XI.

Dewijl, in deeze ziekte, de eerste werktuigen der spijsverteering en chylmaking doorgaans zeer ontsteld en geschokt zijn, ja in geheel verkeerde en bederflijke werkingen overgaan: zoo begrijpt men, in de eerste plaats, dat hier bijna geene natuurlijke voedsel-bewerking kan plaats hebben, en ten tweeden, dat, in deeze ontstelde werktuigen, zeer ligt rottig bederf moet plaats vinden, vooral indien, 't gene 'er voor voedsel worde ingebracht, ligtelijk tot rotting neige.

Hier uit volgt, dat men zorgvuldiglijk tegens 't verval van kragten, en tusschen tegens het meer en meer scherp worden van 't geen in de geteisterde darmen bevat is, moet zorgen, door zeer ligt verteerbaar, en zeer zagt voedsel, bij kleine giften, steeds toe te dienen, en ook diergelijk voedzaam drinken te doen gebruiken; terwijl men vervolgens zulk soort van voedsel en drinken verkiezen moet, dat minst neige tot rotting, maar veel meer dezelve tegengaa.

Veel derhalve, van 't gene in §. 5. als Geneesmiddel is voorgeslagen, kan ook tusschen als Voedsel dienen. Vooral komt hier, als iets dat

de geringste mensch verkrijgen kan, voor voedend drinken in aanmerking, wel gekookt wat lijvig *Gerste-water*, even zuur gemaakt met *Cremor Tartari*, of *Citroen*, waar bij weder wat *Suiker* gedaan kan worden naar den smaak, ook wel, voor de aangenaamheid, een *Citroen schilletje*, daar in getrokken. Voorts *Broodwater*, pap van *Saleb*, op dezelfde wijzen bereid. Tot wat meer voedsel diene gepelde *Garst*, of ook *Rijst*, met *zuure appelen*, of in *Karnemelk* gekookt; ook wel gaar gekookte *Aardappelen* met een azijn sausje; *Rijst* met *roodebessen* nat, *Sago* met wat *Citroen*; allerlei rijpe vrugten, lugtig gestoofd, liever dan rauw, om de windrigheid die de rauwen geeven zullen; hoewel hier in aan den lutt ook iets toegegeeven kan worden, te meer daar, aan sommigen, rauwe rijpe vrugten, vooral druiven, zeer wel bekomen, voornaamlijk in een gansch rottigen staat der ziekte; waarvan voor kundigen de reden niet donker is.

§. XII.

Maar dewijl de neiging tot rottig bederf der vogten, en tot versterving, (*Gangraena*) der ingewanden, de allergevaarlijkste verandering is, en die men doch niet zeldzaam hier te vreezen heeft, terwijl doorgaans, langs deezen weg, de ziekte doodlijk wordt, van welke natuur of soort zij ook in haar begin geweest zij: zoo blijkt hier uit het allergrootst gewigt, om, behalven *bederfweevende voeding*, ook vooral de

Geneesmiddelen tijdig en kragtig in te rigten, ter voorkoming van dat gedugte onheil.

Wij hebben dit ook reeds in den *luxeerdrank* N. 7, en in de meeste middelen van §. 5 mede in 't oog gehouden; maar wanneer de ziekte, na eenige dagen, niet luistert naar het tot hier toe aangewende, dan moeten, spoediglijk, sterkere *middelen tegens het bederf* bij de hand genomen, en, wegens de gevoeligheid der darmen, met de, aangepreezene, ljmige en verzagende dingen gepaard, of afgewisseld worden.

De *mineraale zuuren*, in andere Rotziekten zoo voortrefflijk tot dit groot oogmerk, kan men, om dezelfde gevoeligheid, niet altoos in groote maate geven. Zij kunnen anders gevoeglijk met de bekleedende slijmen vereenigd worden, zoo dat men b. v. met de voorschriften N. 9, 10, of 11. vermenge *Spir. Sulph. per C.* 60 tot 80 droppen, en van dit mengsel gestadig gebruiken laate, zoo veel maar geschieden kan. De ondervinding heeft nogthans anderen geleerd, dat, in de ergste gevallen, daar de bederfweerende kragt deezer zuuren het meest te pas zoude koomen, deeze zuuren niet verdraagen hebben kunnen worden, zonder de pijnen en stortingen aan te zetten (f), hoewel men deeze zuuren dan niet met de slijmen vereenigd, op even gemelde wijze, schijnt te hebben gegeven.

§. XIII.

(f) Zie onze *Bijlage*, hier agter; en het zelfde in de *Verhandelingen der Natuur en Geneesk. Corresp.* I. Deels IV Stuk, bladz. 986. dat door het bijvoegen van dit stukje van den Hr. STINSTRAS nog volledig moet worden gemaakt.

§. XIII.

Maar het groote plegtanker der Artsen, in zoo veele nooden, de Perusche bast, of *Kina*, wordt hier, meesttijds, wel verdraagen, en dezelve wordt 'er van veelen zoo hoog geschat, dat zij hem, bijna van den beginne af, al geeven, en zelfs met de *ontlastmiddelen* paaren, ja, vervolgens, bijna niets doen, dan met zijne hulp.

't Is waar, in de geweldige *Epidemie* van 1779, schijnt men, tot het oogmerk van wederweering, te Harlingen, daar de ziekte toen allerhevigst gewoed heeft, ook met de *Kina* niets uitgewerkt te hebben (g): doch bij ons is diestijds de ondervinding daar van wat gunstiger geweest. Ik beroep mij voor allen op het getuigenis van den Zutphenschen Arts, Dr. J. H. BERNIS, die, in plaats van den Quartiers-Doctor des Graaffschaps Zutphen, de *Epidemie* aldaar behandeld; en alleen onder *Dremp* 235 Zieken aan den Persloop aangeteekend heeft (b). Deeze Heer getuigt, in zijn keurig *berigt* van dien Persloop; (na ernstig, en uit zijne bevinding, gewaarschuwd te hebben, tegen het algemeen en onverschillig aanwenden der *ontlast*-vooral der *braak*-middelen, en ook des *Rhabbarbers* (i),) dat hij als eene voornaamste art-
D
feny

(g) STINSTRA, in onze *Bijlage*, en *Geneesk. Corr.* p. 990.

(b) In zijne *Berigten* bij den Hove ingezonden, en naderhand gegeven in de *Geneesk. Corresp.* 1. Deels 3 stuk, p. 371.

(i) *ibid.* pag. 354-357.

fenij, die, door haare *versterkende* kragt, de bewegingen stillen, doch, door haare *bederfweerende* hoedanigheid, de kwaade stoffen verbeteren, en de goeden bewaaren konde, hebbe leeren kennen de *Kina*, en den *Wilgen-bast*; welke beiden hij verklaart, dan deezen, dan gene, zonder onderscheid te hebben voorgeschreeven, om dat ze hem dezelfde diensten deden; hebbende zich van dezelve bediend, zoo menigmaal de zwakheid groot, en de bewegingen toemeloos waren enz. Gelijk hij dit ook, door 't bijbrengen van bijzondere gevallen, opheldert (*k*).

De ondervinding van de meeste Artsen, en hunne evengemelde practijk beveiligen het gebruik deezer basten, vooral der *Kina*; die, in groote maate en veelvuldig, ook in de tegenswoordige *Epidemie* is gebruikt, te *Nymegen*, *Arnhem*, en elders; hoewel 'er thans veeltijds de *Cortex Simaruba* mede is gepaard geworden, waar door men onzeker blijft, aan welk van beiden de meeste uitwerking zij toe te schrijven.

Wat echter de *Simaruba* betreft, dezelve heeft ook te Harlingen, op zich zelve, volstrekt niets gedaan (*l*). In de Graaffchap Zutphen, vondt er de Hr. Dr. BERNIS geene zichtbaare uitwerking van (*m*), ten zij mooglijk met de *Kina* vereenigd; Dr. VAN MANEN zag er, te *Elburg*, ook geen nut of nadeel van (*n*). Mijne be-

viii

(*k*) *ibid.* pag. 358, 363. en verv.

(*l*) STINSTRA agter; en *Geneesk. Corresp.* p. 983.

(*m*) *ibid.* p. 369.

(*n*) *Geneesk. Corresp.* p. 559.

vinding in 1779, in deeze Stad, alwaar toen de *Dysenterie* gunstiglijk onging, komt na genoeg hier mede over een; edoch heb ik de *Simaruba* toen wel eens met merklijk nut gebruikt. Onder tusschen laat ik thans, nu de ziekte zoo veel zwaarder is, 't gebruik der *Simaruba* bijna vaa- ren, om plaats te laten voor werkzaamer mid- delen.

§. XIV.

De *Cortex Salicis*, of Bast van twee en drie- jaarige takken, van de *Witte Willig* (*Salix alba*), in 't voorjaar vergaderd, en gedroogd, is een uitneemend *bederfweerend* middel; in dee- zen opzigte, (van de *koorts verdrijvende* kragt spreek ik nu niet,) gewislijk eerder boven den *Cortex peru.* te stellen, dan dat hij daar voor wijken zoude. De proeven hier van zijn el- ders gegeven (o); de geneeskundige onder- vinding heeft 'er mij sedert in bevestigd; en men heeft, uit diergelijke bevinding, in 't Am- sterdamsche Pesthuis, 't uitwendig gebruik van deezen *Wilgenbast*, gesteld in de plaatse van den gewoonlijken *Peruschen*, ter zuivering van rottige en vuile wonden en zweeren (p).

D 2

Ik

(o) In *Diff. de Cortice Salicis albae, ejusque in med. usu* &c. P. KONING. Harderv. 1778. Cap. III. Zie ook de proeven van den Hre. J. DE HAES, thans Med. Dr. te Amsterdam, alhier genoomen, en vermeld in zijne *Diff. de Opii in Variolis adbibit.* p. 19. seqq. Ultraj. 1783

(p) Volgens berigten, mij, sedert den zomer van 1782,

Ik heb dan deezen bast reeds in 1779, als een bederfweerd middel, in de *Dysenterie* gebruikt en aangeraden; de Hr. BERNIS heeft, naar ons voorbeeld, dit mede gedaan, en geeft er het gemelde loflijk getuigenis van. In de tegenswoordige *Epidemie* heb ik den zelyen op nieuw beproefd en aangepreezen, met eene goede uitwerking.

Van *Voorst*, is mij nog deezer dagen geschreeven, dat ons *Decoctum Salicis* aldaar, bij veel en, met een ongemeen goed gevolg, en eene verwonderlijk schielijke verandering ten goede, gebruikt is, zijnde sommigen daar door alleen hersteld geworden (9).

Uit al het voorgaande (§. 13, 14.), heb ik dan den volgenden regel gemaakt; dat men bij zulken, die, ter genoegzaame *ontlasting*, of ter *verzagting*, behandeld zijnde als voortchreeven (§. 1—9.), geen verbetering ondervinden, maar daarna, nog al persende en pijnlijk, zwakker

WOR-

medegedeeld door den Heere G. J. VAN WY, Chirurgyn van dat Huis, en beroemd Heelmeester te Amsterdam.

(9) Dit heb ik een weinig breder uitgehaald, dan men anders in dit Berigt verwagten moest, om dat ik vernoomen heb, dat sommigen, die doch de *Kina* in den Persloop hoog stellen, het gebruik van den *Wilgenbast* geheel veragten. *Scilicet, bos juvent quae plaris emuntur!* Ik sta nothans toe, dat de hoedanigheid dier beide Basten niet geheel gelijk is; dewijl die van de *Wilgen*, bij zijn meerdere bederfweering, ook wat meer stroefheid voegt; daar derhalve deeze eigenschap hinderen kan, zoude ik de *Kina* voorttrekken.

worden; ja ook bij zulken, bij wien, van 't begin der ziekte af, het schielijk verval van kragten, en de hevigheid der toevallen geen tijdverlies, door den ommeslag der voorichreevene geneeswijze, gedoogen; dat men, zeg ik, in deeze beide gevallen, om naakende versterking voor te komen, spoedig over gaat tot een *bedersweerend, verzagtiend en versterkend afkooksel*, zoo als N. 15, of N. 16; welke Voorschriften alleen onderscheiden zijn door den *Cort. Salicis* en *Cort. Peruvianus*; om, een halve Theekop vol, warm, te neemen, om het uur, van een der twee; naar dat de omstandigheid, bij de *bedersweeringe*, iets meer, of iets minder, van het eenigzins *samentrekkende* gedooft; zoo als beneden (q) ook is aangemerkt.

§. xv.

Wanneer de ziekte, pijnen en persingen nog heviger, aanhoudender, en 't gevaar van aanaderende *gangreen* dringender zijn; zal men gerustelijk het *Laudanum*, bij deezen *bedersweerenden* drank, voegen, zoo dat, op elke once vogt, gerekend worden 2, 3, ja zelfs meer droppen van het *Laud. liquid.* en dus bij 20 oncen 40 tot 60, en meer droppen, die in een etmaal, des noods, mogen worden gebruikt.

Men denke niet, dat, op deeze wijze, het *Laudanum* met oogmerk van slaap te verwekken gegeven worde. Immers heeft men niet zeldzaam waargenomen, dat, in veele gevallen, zeer groote giften van het *Laudanum* uitmuntend verdraagen worden, zonder den slaap onmaatig aan

te zetten. De werkeloosheid der opslurpende vaatjes in de ingewanden, en de schielijker voortftuwing naar onderen van 't gene ingenomen wordt, doet ook van zelf begrijpen, dat in de *Dysenterie*, eenigzins als in de *Cholera*, grootere doses moeten verdraagen kunnen worden, dan elders.

Dit gebruik van 't *Opium* is ook door 't gezag van veele voornaame Geneesoeffenaaren, al voor lange, bekragtigd (r), schoon het niet zeer bekend, althans, in deezen tijd, niet zeer gevolgd schijnt

- (r) " In dysenteria cruenta, (1670. Lond.) vesperi,
 " ac quandoque interdiu, Laudani dosin satis magna
 " nam exhibere solebam, nec unquam dysenterico
 " cuiquam hoc obfuisse novi — quod particulae Opii
 " e sanguine rursus, quo minus cerebrum afficiant,
 " cum sedibus cruentis cito eliminantur." zegt TH.
 WILLIS *Pharmac. rat. S. III. C. 3. p. 50.* Sterker is 't
 getuigenis van RAMAZZINI " nec forsan ulla est af-
 " fectio, in qua securius & liberaliori dosi exhibe-
 " ri possint *opiata*, quam in hujusmodi morbo, (dy-
 " senteria autumn. 1693. Mutin.) " fractis licet & pe-
 " ne attritis viribus." De groote SYDENHAM had
 hier in stoutelijk voorgegaan. " Illud omnino obser-
 " vandum est (zegt hij), quod ad quam plurimos
 " ab orci faucibus liberandos pertineat, quod, quo-
 " ties ventris tormina in dysenteriam confirmatam
 " usque promoveantur, periculosissimum esse mihi
 " constet, morbum adgredi protractiore illa metho-
 " do — evacuandi — dein contemperandi — cum
 " experientia didicerim, dysenteriam & certissime &
 " celerrime curari, si, missis ambagibus, Fluxus
 " Laudano confestim sistatur — advocatus itaque
 " Laud liqu. gr. xxij. protinus exhibeo, bis intra
 " 24 horas, vel & saepius, stasis intervallis, si di-
 " cta dosis torminibus & dejectionibus rite com-

schijnt te zijn. Deeze sterke giften dan maaken hier alleen kalmte, dommeling, bedaaen de pijnen,

„ *pescendis par non fuerit*” *Sched. monit. de novo febr. ingress.* Opp. p. 531. seq. coll. cum pag. 189. & *process. integr.* Opp. p. 602. De naaukeurige onderzoeker der kragten en uitwerkingen van het *Opium*, de uitmuntende TRALLES drukt zich dus sterk uit ” *Nollem ego aggredi Dysenteriae gravioris sanationem sine Opio, nec talem unquam, sine eximio hoc — numinis dono, curatam vidi.* ” *Nullum remedium huic morbo aptius humana cura excogitare potuit, quum verissimum sit illius antidotum, apposite ita scribente BONTIO.* ” *Taceo SYDENHAMUM, ETTMULLERUM, WEDELIUM, WILLISIUM, RIVERIUM, LINDANUM, HELWIGIUM, BRUNNERUM, WERLHOPIUM, aliosque in Dysenteria Doctores opiatos.* ” *Terr. remed. Exam. rig.* p. 168. Dezelfde TRALLES verhandelt het gebruik des *Opiums* in onze ziekte uitvoeriger, en bepaalt het naaukeurig, in zijn laater werk *de Usu Opii*, Sect. III. Cap. 3. in welk hij p. 198. eene gelukkige geneezing van een zeer zwaar geval bijbrengt, waar hij eindlijk zelfs alle 4 uren 1 grein *Opium* gaf, en veele dagen aanhield ” *sine prostratione virium, sine phantasmatis, sine somno diutius protracto* ” &c. Het getuigenis van den schranderen GRASHUIS zal ik alleen hier nog bijvoegen. ” *In Dysenterico morbo, a principibus in arte viris fere omnibus adfertum legimus, hic prae ullis aliis morbis Opiata liberaliore dosi se cure exhiberi posse, fractis licet & pene attritis viribus* ” &c. *de Colica pitton.* p. 41. Is 't niet wonder, dat, na zoo veele getuigenissen ten voordeele, het gezag van DEGNER, PRINGLE, ZIMMERMANN, en vooral van TISSOT, alles schijnt te overstemmen, om bijna altoos de ontlast — methode te drijven? en, bid ik u, met welk een gevolg over 't algemeen!

GENEESWIJZE VAN

nen, ongeregelde bewegingen, en bevorderen voorts de hier zoo heilzaame uitwaafteming (s). Teffens gaat het *Opium* de gedugte *gangreen*, op eene kragtige en zonderlinge wijze, ook in deeze ziekte, tegen (t), zoo dat, daar ook de verfterving reeds onmidlijk op handen fcheen, zij soms door 't *Laudanum* nog afgewend zij geworden, en, daar zij reeds in 't gedarmte gevat had, haar voortgang vaak gestuit zij, met verbetering der toevallen. Ja, in geveftigde *gangreen*, waar van, in onze Ziekte, koude armen, drooge huid, vervallene levenskrachten en bijna onmerkbaare pols gewiffe teekens zijn, zal men nog wel eens zien, dat, op 't gebruik van

(s) RAMAZZINI fchrijft *l. c.* de bedaaring en warmte, door een goede dosis *Opium* gewrogt, niet zo zeer toe, aan de bedaaring der pijn, maar, uitdruklijk, aan de *virtus opii diaphoretica*; welke kragt ook aan ETTMULLER, en veele Anderen wel bekend was.

(t) De *bederfweerende* kragt is, in onzen tijd, door den beroemden Engelichen POTT klaarblijklijk ondervonden, in het te keer gaan der *gangreen* aan de toonen en voeten, alleen door grootere giften *Opium*. Zie deszelfs *Aann.* over de *Lamheid.* enz. door Dr. DU PUI uitgegeeven. In andere verftervingen te weeren en te ftuiten, is ook dezelfde kragt in groote giften van het *Opium* door andere Genees- en Heelmeesters nu en dan, en soms bij geval, zeer klaarblijklijk ondervonden; ook zonder veel flaap te verwekken. Kan ook het nut, dat aan het *Opium*, door veele groote Medici, na SYDENHAM en BOERHAAVE, wor it toegefchreeven in de kinderpokjes, vooral in het ergfte foort, en in het meest gedugt tijdperk derzelve, wel beter verklaard worden, dan uit de *bederfweerende* kragt van dit middel? Zie ook hier over de gemelde verhandeling van Dr. DE HAES.

van *Opium*, de pols, warmte, uitwaaffeming en kragten, op eene verbaazende wijze, weer aanwakkeren (*u*); dat het leeven, verre boven alle verwagting, gerekt, en voor deeze ellendigen draaglijk worde gemaakt.

§. XVI.

Ik zoude, indien 't hier de plaats toeliet, dit gestelde bevestigen kunnen met spreekende voorbeelden, die ik daar van zelf, reeds in *October 1781*, in 't ons nabij gelegen dorp *Putten*, met eenige onzer Studenten, heb waargenomen (*v*); en die ik, nu in deezen tijd, in *September*, vooral te *Meerveld*, en, met den Hr. Dr. *ELSNERUS*, en onze Stud. *FERIET*, en *VAN MEURS*, te *Ede*, en naderhand op meer plaatsen, in bijzondere en sterke gevallen, gezien heb. Ik zoude ook hier nog bijbrengen kunnen het getuigenis van den Heere Dr. en Burgemr. *HOFF*,
E
die,

(*u*) Een sterk voorbeeld hier van is reeds bij *RAMAZZINI*. "Cuidam, acerrima dysenteria laboranti, pluries exhibui Laudanum opiatum ad 3 & 4 grana, sed parvo levamine; vixerat hic ad plures dies omnino gelidus, ac sine pulsu, — verebar ne largiore dosi exhibitum Laudanum reliquum flammæ vitalis extingueret;" wat deed hij ondertuschen? hij vaart dus voort "Laudanum rursus ad grana 5 exhibui, ex quo aeger placide dormivit & excalefactus est." Vid. *l. c.*

(*v*) Gedeeltelijk verhaald door den Hre. Dr. *DE HAES*, in *dissert. cit.* p. 27. *seqq.* Een geval vooral zagen wij daar, dat ruim zoo sterk was als dat van *RAMAZZINI*, even aangehaald.

die, na dat ik, den 23 Aug. te Arnhem geroepen zijnde, door zijn Ed. bij eenige zwaare Patienten was gebracht, en deeze methode aan de Heeren Practici, met welken ik de eer had een *Consult* te houden, in de gevallen had voorgeslagen, mij daarna, den 27 Aug., schreef, dat "de grootere giften *Laudanum* ook daar algemeen voldeeden," voegende 'er, den 3 Sept., bij, dat "deeze groote *dosis*, 't zij met of zonder *Cortex*, de kragten ten minsten opbeurde, en het leeven verlengde, terwijl doch in 't ergste soort der ziekte hem niets voldeed". Ook is mij, laater, uit een brief, van den vermaarden VAN DER HAER, uit 's Bosch, aan een Vriend geschreeven, de volgende bevinding, in den tegenswoordigen Persloop aldaar, medegedeeld; dat naamlijk "TISSOT's geneeswijze ook daar

" niet goed was, terwijl zijne gehaate *Opiaten*

" ongemeen heilzaam scheenen, en dat, als zij

" de groote pijnen wegnamen, de natuur zich

" gemakkelijk ontlastte, terwijl de kragten be-

" waard werden; waarna de Laxeermiddelen in

" ruimer mate werkten, en nieuwe aanleiding

" gaven tot opiaten en rust, enz. Opium is dan,

" besluit hij, het groote middel, maar moet ruim

" gegeven worden, een weinig helpt niet" enz.

Dan, verre boven 't gene bijgebracht is ter billijking deezer geneeswijze, moet, ter bevestiging van het uitstekend nut van het Opium, in groote giften, dienen de eenpaarige en sterke ondervinding der Harlinger en andere Friese Geneesoefenaaren, in de *Epidemie* van 1779, bovengemeld; welk verslag derhalven,

om

om dat het alles schijnt afte doen, en daarenboven veele nuttige bijzonderheden bevat, ik hier agter, als een *Bijlage*, volledig (zoo verre de *geneeswijze* betreft) zal laten volgen, (w).

§. XVII.

Schoon ik nu, in §. 15, het gebruik des *Laudanums* heb doen paaren met dat van den *Cort. Salicis* of *Peruv.*; zoo mag men gewillijk ook het *Laudanum*, op zich zelve, geeven, of wel vermengd met *verzagtende* dingen. Immers, in sommige zwaare gevallen en hoog dringend gevaar, hebben we gezien (§. 13.), dat 'er geen staat genoeg op de *verderfweerende* kragt der *Kina* te maaken is; ook kan het stroefagtig bittere, dat in deeze, en vooral in den *Cort. Salicis* is, in zeer gevoelige ingewanden ondraaglijk worden, en mooglijk ook soms de ontlasting wat ophouden; wanneer het grootste plegtanker ter bederfweering voornaamlijk het *Laudanum* blijft. In zulken dringenden nood, derhalve, kan men slegts het Teugdrankje, of *Hauſtus N. 4*, alle 3 of 2 uren herhaalen, tot dat de onrust en pijnen voor eenige kalme plaats maaken. Ten zelfden einde, en om tefens de heete innengzels van 't *Laud. liq. S.*

E 2

te

(w) De schrandere Heelkonstenaar J. DE REUS, te Harlingen, heeft ook reeds in 1779, een *Kort verbaal* uitgegeeven, dat, omtrent het uitneemend succus van 't *Opium* in die *Dysenterie*, geheel eenstemmig is met de uitvoeriger verhandeling van Dr. STINSTRAS over dit onderwerp.

te vermijden, is 't niet min nuttig het enkele *Laudanum purum* te geeven, tot 1 of 2 greinen teffens, en daar meê aan te houden, tot 8, 12 ja meer greinen, over 't etmaal verdeeld, indien naamlijk de nood hoogt dringend is. Men kan ook gevoeglijk het *Laudanum* vermengen in een verzagenden friffchen drank, als N. 17. om voort een Theekop vol, en vervolgens, zoo lang de zwaare toevallen het vorderen, alle uur 2 lepels vol te geeven; het zuur kan men uit dit voorschrift, indien het hindert, ook weglaten.

§. XVIII.

Dan deeze behandeling vereifcht, bij uitnemendheid, het bestuur van eenen kundigen en oplettenden Meester. Den min bedreevenen derhalve raad ik, vooral in deeze gevallen, de uiterste voorzigtigheid, en het raadplegen met kundiger en ervaarener Artsen; want ik beken, uit eigene ondervinding, dat men, met een hui-verigen schroom, wapenen opneemt, die men, tot hier toe, meest al, als verderflijk gewoon was te beschouwen, en die gewislijk, kwalijk bestuurd, zeer gevaarlijk kunnen worden. Het Harlinger berigt, hier agter geplaatst, is beter dan iets geschikt, om op dit ongewoone spoor voor te lichten; nogthans wordt er oordeel en voorzigtigheid vereifcht om niet te dwaalen. Ten deezen einde erinner ik nog dit, dat men de sterke en stoute giften van 't *Opium* maatigen zal, zoo ras men, uit de bestendiglijk gun-

sti-

figer verschijnselen, namelijk de bekomene kalmte, verbeterden afgang, of slaap, met uitwaasfeming, besluiten mag, dat het verminderd gevaar min sterke poogingen vereischt; terwijl men dog steeds in 't oog houde, dat het *Laudanum* een heet, bloed-aanzettend en bedwelmend middel blijft, van welk men, na dat het groote oogmerk bereikt is, veiliger weer zal overgaan tot andere, te vooren aangepreezene, middelen, voornaamlijk tot *versterkende* en verder *verzagtende*. Voorts dient ook, omtrent het *Laudanum*, in agt genomen te worden; indien koortsverheffingen den Persloop verzellen, dat men in die verheffingen, en onder de hette, het gebruik van dat heete middel wat opschorte, in welken ik althans het zelve ontzie; en ook zoo omtrent den *Wilgen* of *Peruschen* bast, wanneer men deezen gebruiken moet, dat men ze voornaamlijk dan toediene, wanneer de koorts op 't laagste is, terwijl intusschen, geduurende de verheffing en brand, veelerleije *verzagtende* en ook *temperende*, zuuragtige dranken het best verdragen zullen worden.

§. XIX.

Men eindigt de behandeling van eenen *berstellenden* Persloop, inzonderheid die zwaar heeft aangetast, door 't aanhouden van gewoone *versterkende* middelen, onder welke nu de *Wilgen* of *Perusche* basten de voorkeur schijnen te verdienen, het zij in *Extract*, of *Decoct*, of tot

een paar Oncen getrokken, op een Fles Wijn, en daarvan eenige keeren daags een kelkje gebruikt. Immers van deeze balfen heeft men, op het laaft der ziekte, een zekerder uitwerking, ter *versterking*, te verwagten, dan, in den loop der ziekte, ter *afweering van Gangreen*; dit getuigen voor al de Harlinger proeven. Bij deeze versterkende dingen, zijn dan vaak de *bekleedende* ook nog noodig, het welk de gevoeligheid der ingewanden zal aanwijken. Het middel van GRASHUIS, in de gevolgen van de Koliyk van Poitou, door deezen beroemden en verdienstliken Geneesheer aangepreezen, en welks deugdzaamheid, in zeer veele pijnlijke ongesteldheden en verslappingsen van maag en darmen, bij mij, uit veelvuldige ondervinding, hooggeacht wordt, meen ik, dat, ook hier, zijn regte plaats vindt. Het kan gegeven worden 4, 3, of 2 maal daags twee lepels vol; zie N. 18. Men zal hier van ondervinden, dat het zelden vertraagden afgang, veel min krimpingsen, voortbrengt. Wordt inmiddels de afgang te veel vertraagd, de *Rhabarber*, en deszelfs *waterig afstrekfel*, zullen nu ruim zoo geschikte middelen zijn, dan in den beginne der ziekte.

Verder, moeten ook de verzwakte ingewanden, nog lange, *ligverteerbaar voedsel* hebben, of men stelt ze bloot aan nieuwe ongemakken, ja soms, gelijk wel gebeurd is, aan wederinstorting.

Voor al is 'er ook voorzigtigheid noodig, als de pas herstelden weer in de lucht komen.

Men

Men kleede zich warmer dan gewoonlijk, *mijde* wind en regen, en beweege zich wel, maar niet tot zweetens toe.

§. XX.

En zoo veel meen ik genoeg te zijn, om de voornaame, en meest dringende hoofdzaken, van eene goede geneeskundige Behandeling onzer tegenswoordige Volkziekte, naar mijn inzien, ten nutte van 't algemeen, kortlijk en eenvoudiglijk voor te draagen; en tefens dezelve door het bijvoegen van eenige eenvoudige Voorschriften gemakliker of bruikbaar te maaken. Welke voorschriften ik doch slegts als voorbeelden wil aangemerkt hebben, waar bij veele gelijksoortige, door des kundigen, gevoegd, en ook deezen, naar de omstandigheden, meer en min, veranderd kunnen en moeten worden.

't Zal mij genoeg zijn, indien het bijgebragte iets kan medewerken, tot eenen beteren uitslag deezer ziekte, vooral ten platten Lande, daar zij nog steeds voortgangen maakt, en meest al, bij gebrek van goed bestuur en door verkeerdheid der menschen, veele verwoestingen aanregt.

§. XXI.

Eene waarneeming zal ik nog alleen voorstellen, omtrent de *Sprouw* (*Asptbae*) in deeze ziekte. Namelijk, gelijk een vuilbekorste tong al-

alhier bijna niet gezien wordt, en veelen, die zeer erg zijn, ja zelfs aan de ziekte sterven, de tong doch niet veel, en soms maar even wit, beflagen hebben: dat zoo ook de *Sprouw* onder de zeldzame verschijnselen behoort, en, daar zij zich vertoont, dat zij geenszins voor een doodlijk teeken, gelijk de *Hik* doorgaans is, moet aangezien worden. Ik heb Lijderen gezien, vooral te *Arnhem*, *Ede*, en ook te *Bunschoten*, met *Sprouw*, waaronder die zwaar en aanhoudend was, en welke zich eindelijk, bij eenigen, ook door den afgang ontlaatte, die daar bij niet zeer erg waren, en alle zeer volkomen, hoewel doch langzaam, hersteld zijn. Het geven van *Borax*, in een Likpot, bij veelen deezer, had wel, naar gewoonte, de *Sprouw* afgevaagd; maar zij kwam, bij sommigen (schoon niet bij allen) even sterk weder op, en, zoo lang zij weg was, was de gevoeligheid van de ontblootte tong en keel zeer lastig. Hierom is 't mij niet onwaarschijnlijk geworden, dat men de *Sprouw* in onze ziekte vaak als een *kritiek* werking hebbe aantezien (*x*); waarom ik ook, in mijn meergemeld *provisioneel Geneesplan*, het gebruik van *Borax*, in deeze *Sprouw*, heb afgeraaden, ten zij groote belemmering van de keel zulks, eene enkele keer, vorderde, aanbevelende

voorts,

(*x*) De Hr. STINSTRA betuigt te Harlingen eenmaal de *Aphthae* volkomen *kritiek* gezien te hebben, en meermaalen met verligting (*Geneesk. Corresp.* pag. 963.), waar uit hij, elders, ook beault, dat, ten minsten in onze ziekte, de *Aphthae* niet zoo te dugten waren als gewoonlijk. *ib.* pag. 1002. Zie ook onze *Bijlage*.

voorts, om, in dit geval, zich liever te houden aan enkel verzagtende Keelspoelingen of Likkingen, b. v. *Knollennat* of *Gerstewater*, met *Suiker* of *Vijgen*, of met eenige verzagtende Siroop van *Althaea* of *Violen*, zoet gemaakt. Ik zoude nu nog wel iets meer hier kunnen bijvoegen, over de behandeling van *Toevallen* en *Gevolgen* onzer ziekte; maar, behalven dat dit te wijdloopig zoude worden, en de uitgave van dit stukje nog meer vertraagen; zoo laat het zich ook meest al uit de hoofdzaak, en andere gemeenere kundigheeden, ligter afleiden; ook heeft men, vooral omtrent de *Gevolgen*, meer tijd om kundiger Artsen te raadplegen. Onze *Bijlage* bevat daarenboven veel zaken, die hier toe dienen kunnen.

Ik zal dan met nog eenige weinige *Aanmerkingen* besluiten.

§. XXII.

Onder de Geneesmiddelen heb ik de *Radix Arnicae* niet aangepreezen, om dat ik 'er zelf geene genoegzaame proeven mede genomen heb in deeze ziekte; eenigflins mede terug gehouden zijnde, door de min gunstige uitwerking, die men te *Nymegen*, *Arnhem*, en in de *Betuwe*, daar van meent gezien te hebben; doch waar van de verlangde berigten, zoo dat er iets zekers op te bouwen zoude zijn, mij niet zijn geworden.

De bijzondere nuttigheid, die de *Weener Geneesheer COLLIN*, van voor bijna twintig jaaren,

in heerschende Dysenterien zegt ondervonden te hebben van 't gemelde geneesmiddel (y), veelmaalen bevestigd door den schranderen STOLL(z), om van meer anderen niet te spreken; deeze ondervondene nuttigheid, zeg ik, neemt ons anders met een gunstig denkbeeld in voor een middel, 't welk, wegens zijne kenbare hoedanigheeden, niet werkeloos kan zijn, en aan welk zulke vermogende bederfweerende kragten, in de meeste rottige ziekten, door voornaame Artsen, worden toegeëigend; vooral in die soorten, en dien staat van Persloop, waarin ook, na te veele ontlastingen, de vervallende kragten, en het dreigend rottig bederf een vermogend geneesmiddel vorderen. In welke omstandigheid de gifte bepaald wordt tot 15, 20, of meer greinen, 3, 4, of meermaalen, daags. Doch, dewijl ik zelf niet dagelijks de ziekte kan gaan waarnemen, om dat dezelve gelukkiglijk niet dan tot op eenen merklijken afstand van ons genaderd is, zoo heb ik, behalven de bovengemelde reden, mij tot hier toe aan onze te voren beschreevene geneeswijze gehouden, en geen reden genoeg gevonden, om andere Geneesoeffenaaren, die uit hun zelve niet zeer tot de *Arnica* neigden, daar toe aan te drijven; hoewel ik gaarne de kragt van dit middel, in de regte gevallen, tegens die van onze *Antiseptica*, beproefd gezien zoude hebben.

§. XXIII.

(y) *Obs. circa morbos, part. V. de Arnicae in morb. putrid. viribus*, p. 209-268.

(z) *Rat. Medendi parte III. Sect. IV. de Dysenteria commentatio*; op veele plaatsen.

§. XXIII.

Toen ik, laatst, te *Arnhem* was, had zich daar het geloof in de goede uitwerking van een zeer bekend huismiddel, bestaande uit *Boonmolij* en *Brandewijn*, of *Jenever*, van elks 3 oncen, met 2 oncen *Suiker*, onder een gemengd, sterk verspreid, eerst aangevoerd zijnde, naar ik meen, uit *Nymegen*; doch, in de voorige Epidemie van 1779. ook reeds, bijom onze Stad, onder de Boeren veel gebruikt. Anderen namen Wijn, in plaats van den Brandewijn, en dien in grooter maate; wanneer dit middel genoegzaam overeenkomt met het zoogenaamd middel van *Vrouw Barths*, waar van de Hr. DEGNER gewaagt, dat het, in de Nymeegsche Dysenterie van 1736, berugt was, en waar van men toen zeide, dat het, in de ziekte van 1702, wonderen gedaan hadt (a). Men liep thans weder, met dit *Olie en Brandewijn-middel*, onder 't gemeen, zeer hoog, meende daar van zeer veel heilzamer uitwerkingen te zien, dan van de vrij algemeen aangewende ontlastende geneeswijzen. Ja 't gebruik van dit, of diergelijk, middel heeft zich daarna genoegzaam over alle de dorpen en strecken onzer *Veluwe*, waar naderhand de ziekte zich geopenbaard heeft, zodanig verbreid, en wortelt nog elders zodanig voort, dat het geloof in

F 2

eene

(a) *Historia Dysenteriae Neomag. Ed. alt.* pag 217, of §. 88. welke schrijver, aldaar, een gansch Register geeft van huismiddelen, met een korte beoordeeling,

eene geregelde geneeswijze daar schaars tegen op kan; zoo zelf, dat ik te *Ede*, en te *Meerfeld*, gezien heb, dat, daar, in 't zelfde huis of buurt, eenigen, door onze tijdig aangewende geneeswijze, als van den oever des doods waren te rug gebragt, anderen nogthans, voort hier op ziek wordende, tot het gemelde *Olie-middel* hun toevlugt liever verkozen te nemen, dan tot de onzen, welke zij doch, des begeerende, voor niet bekomen konden. Dit vooroordeel heeft zich ook voortgeplant nader in onze buurt, te *Horst*, daar sedert ook de ziekte ongelukkiglijk geheerscht heeft, en zeer veel weggesleept, die van dit middel voorzien geworden waren, door een verkeerden iever van welmeenende onkunde, en door welke de weg tot betere geneeswijze een tijdlang geheel geflooten is geweest, tot dat, ten laatsen, de Inwooners van die buurtschap, zich van agteren niet wel bevindende bij dit geschenk, wel eens hun toevlugt genomen hebben tot de redelijker hulp der Artsen, maar ook daaraan zich geensins hebben gehouden, volgens de gewoonte der meeste Landlieden.

De ongunstige uitslag van dit middel, dat in 't eerst zig aanbeveelt door zijne zagtheid en aangenaamheid, is te *Arnhem*, te *Huisen*, en elders, in zijne gevolgen, al voor lange waargenomen, en van agteren erkend door deszelfs grootste geweene voorstanders (b). Wel is waar, dat het

niet

(b) Veele bijzondere gevallen zoude ik, uit nauwkeurige hier van bij mij ingezondene berigten, aan den dag kunnen leggen.

niet voor allen verderflijk geweest zij, maar wel voornaamlijk voor die, welke in den beginne noodig ontlasting hadden moeten hebben, en bij wien dit vette mengsel, gestadig gebruikt, de nadeelige scherpheid natuurlijk verergerd heeft, terwijl het voor zulken, die geene kwaade stoffen in de eerste wegen vergaderd hadden (§. 5.), van nut heeft kunnen zijn; doch ook dan, bijna altoos, verre beneden onze, in die gevallen aangeraadene, verzagende en bekleedende middelen, te stellen zij.

§. XXIV.

Uit diergelijke gronden, laat zich ook beoordeelen een voorschrift, alhier, met hooge aanprijzing, uit den Hage gezonden, bestaande uit 3 *Doiren van Eijeren*, 2 lepels vol *Boomolie*, een halve *Moschaatnoot*, 2 oncen *broodsuiker*, en 10 oncen *Rijnschen Wijn*; om, wel onder een geklopt zijnde, voor volwassenen geheel, en voor kinderen de helft, te neemen. Namelijk, dit mengsel is wat minder vet, dan het voorgaande, wat meer verlengd, en uitwaasfening bevorderend; ondertusschen is het een magtig kandeeltje, dat in ongestelde ingewanden, vooral daar eenige bedorvene stoffen zijn, bezwaarende, en, om dat het ook stoppende is, schadelijk moet zijn; echter, in de bepaalde gevallen van §. 5, soms, de voorkeuze schijnt te verdienen, boven het voorgaand middel van §. 23.

Maar niets buitenspoorigers, in deezen sijnak,

is mij voorgekomen, dan zeker zogenaamd *Be-
proefd middel tegens den Roodeloop*, zeer onlangs
in een openbaar Tijdschrift voorgesteld, en ook
nog wel, in goeden ernst, in de Nieuwspapie-
ren aangepreezen; naamlijk, 4 oncen versch
vet Spek, met 6 *eijeren*, in eene pan gebakken,
en in drie deelen, met vet en al, warm, op-
gegeeten. Wie grilt niet, op de gedagte van
zulk een smeerigen, magrigen darmprop! — El-
lendige lijdens, die tot zoo eene proef, die ze-
ker geen ernstige weerlegging waardig is, ver-
weezen wierden! Eenen Groenlander, wiens
Kraamvrouw op een soupje van Walvisch spek
vergift wordt, moge ook deeze Spektstroof wel
bekomen!

§. XXV.

Niet min ongeschikt zijn alle soorten van
meer en min *samentrekkende*, of stroeve en
wrange middelen, welke men, hier en daar,
ook al met nadruk aanbevolen, en het Gemeen
in de hand gestopt heeft. Het bedoelde nut
van zulke dingen steunt op het verkeerde be-
grip van den aart onzer ziekte, waar van ik, in
't begin deezer eerste Afdeeling, iets gezegd
hebbe (c). Namelijk, door het ongegron-
de denkbeeld van bloedontlastingen verschrikt,
meent men de hoofdzaak te zijn, om die ont-
lastingen maar te bedwingen, door de, onder-
stelde, opene bloed-vaatjes te sluiten en toe te
doen

(c) Bladz. 8-10, hier voor;

doen trekken, en voorts ook de ontlastingen uit het darmkanaal, die men, even als in buikloop, te overvloedig meent te zijn, tegen te houden en met kragt te beteugelen. Ik beroep mij, korthedshalven, op 't gene wij, ter even gemelde plaatse, tot opheldering van den waaren aart en naaste oorzaak onzer ziekte gezegd hebben, waaruit de ongerijmdheid en schadelijkheid van, ten eersten, samentrekkende middelen, in deeze ziekte te geeven, klaar genoeg kan blijken; als welke, 't gene nu reeds niet genoeg ontlast wordt, ligt nog meer besluiten en opstoppen, en dus een voornaame oorzaak des kwaads binnen houden zullen, terwijl de gevoelige ingewanden, ook vaak dat wringende niet zonder vermeerderde pijn verdraagen zullen. Op deeze wijze heeft men de onmidlijke uitwerking te beoordeelen van *Eiken bast*, *Eikelen*, *Galnooten*, *Middelschot van Walnooten*, *Tormentille*, *Cachou*, *Granaatschillen*, *Kaneel*, *Moschaat*, *Gerooste rhabarber*, op verscheidene wijzen klaar gemaakt, het zij in poeder, confers, trekfel, of afkookfels, in water, wijn, of in brandewijn, van welke dan deeze dan geene, met veel ophef, aangepreezen, en beneffens konitiger bereidingen daar van, ja ook andere *chymische*, met meer kragt samentrekkende, *producten*, zelfs in veele *Dispensatoria*, met den tijtel van *Antidysenterica*, versierd worden, ter gevaarlijke verleidinge van min kundigen.

't Is waar, in sommige gevallen, en vooral op 't laatst der ziekte, kunnen zulke dingen, wijslijk getemperd, soms niet min van nut zijn,

dan onze aangepreezene *Wilgenbast* (§ 14. 19.), die ook, hoewel milder, van een stroeven aart is. Maar dit onderscheid wordt, in het toezien en aanbevelen der gemelde middelen, niet gebruikt, men prijst ze aan, als algemeen nuttig, en geeft ze van den beginne af.

Het onmiddlijk nadeel, van zulke famentrekende middelen, heb ik kortlijk gemeld; de verdere kwaade gevolgen, zoo al de ziekte niet voort ten ergsten loopt, gelijk *kwijningen*, *Sluipkoorsen*, *Geelzugt*, *Waterzugt*, *Verlammingen*, enz. zijn breeder uitgelegd bij den H. ZIMMERMAN (d).

§. XXVI.

Onder de hier en daar aangepreezene middelen, behooren ook nog sommigen die, uit hunnen aart, ter krachtiger bevordering der uitwaassening geschikt zijn (*Diaphoretica*). Dat de nuttigheid van het *Laudanium* ook vooral in deeze uitwerking gelegen zij, en dat de bevordering der uitwaassening van 't grootste aanbelang zij in deeze ziekte, is boven, meer dan eens, herinnerd (e), ook hebben wij, opzettelijk daar toe, een en ander voorschrift, N. 12 en 13, opgegeeven en aangeraden (f), bij welke meer anderen uit die *klasse* zouden kunnen gevoegd worden, met wrijvingen, stoovingen, en

(d) *Von der Ruhr unter dem Volke* &c. VII. Cap. Zar. 1767.

(e) pag. 31, 32. vergel. mer p. 15.

(f) pag. 17.

het verder bestier ter uitwaassening dienstig. Men heeft in *Champagne*, in de ziekte van 1779, het *Alkali volatile*, of *Spir. Sal. Ammon.* tot 15 of 20 druppelen, in veel vogt verdund, doen neemen, met het gevolg van een spoedige zweeting, verligting van pijnen, en verdere herstelling (g). In *Leeuwarden* is dit zelfde vlugzout-vogt, bij andere dingen, en bij de *Laudanum* gepaard, als een zweetmiddel, met goed gevolg gebruikt (b). Dan op alle deeze, en diergelijke, dingen, merken wij aan, dat zij in alle andere gevallen, of soorten van *Dysenterie*, dan die in §. 5. zijn verklaard, schadelijk zouden zijn; ten zij dan ook, in deezen, op het laaft der ziekte, en als de natuur toonde, door den weg van uitwaassening zich te willen ontlasten. Sterkere middelen van dit soort, hoedanig een *DEGNER* beschrijft (i), uit *Sal succin. volat.*, *Sal vol. C. Cervi*, *Sal amm.*, *Crocus* en *Opium* bestaande, raaden wij, met deezen schrijver, geheel af.

Na het afdrukken van 't gene wij tot dus verre over de *Geneeswijze* hebben bijgebracht, komen mij nog eenige Berigten, hier toe betrekkelijk, ter hand, welke alhier, als eene gewigtige aanvulling op het voorgaande, verdienen geplaatst

G

plaatst

(g) *Gazett. Litter.* 1780. *Avril*, en *Geneesk. Jaarb.* III. D. 2. st. p. 27.

(b) *Geneesk. Corresp.* p. 1010.

(i) *Hist. Dysent. Neom.* pag. 224. [u].

plaatst te worden. Zij dienen vooral ter verdere staavinge van 't gebruik van het *Opium*, waar van in §§. 2 en 15—18. gehandeld is, en van de overige *bederfweerende* en *versterkende* middelen, §§. 12—14, 22, enz.

— In het aanvankelijk Berigt van den zeer Gel. Heere LOTICHIUS, omtrent *Nymegen*, waar van ik melding gemaakt heb op bladz. 4. van mijne Inleiding, getuigt zijn Ed., dat, wanneer ook in 1781, vooral in het hooge gedeelte dier Stad, *Dysenterie* bespeurd werdt, de ziekte eerst goed-aartig was en ligtelijk te overwinnen; doch dat zij, in September, bij deezen en genen kwaad-aartiger wordende, zich niet t'onderbrengen liet langs de gewoone *ontlastende methode*, maar dat zij, een spoedig verval van kragten medebren-gende, en een eigenaartige koude over 't geheele lichaam, met ongemeene tegenswoordigheid van geest tot het uiterste toe, werkzaamere genees-middelen vereischte; wanneer de *Antiseptica*, en *Opiata*, en deeze wel in ruimere giften toege-reikt, van uitmuntenden kragt bevonden wer-den te zijn.

— Voorts is mij van elders berigt, dat in 1782, wanneer weder te *Nymegen* een sterkere epi-demische *Dysenterie* ontstaan is, en nog meer in de woedende *Epidemie* van dit tegenswoordig jaar, ook door andere Geneesoeffenaaren de *uit-vaasfening-bevorderende methode* gelukkig is gevolgd, vooral door 't menigvuldig gebruik van het *Pulvis Doveri*, dat wij boven (§. 5. p. 17.) hebben aangepreezen, bestaande uit *Opium* en

Specieoanna, van elks twee greinen, met eenig middelzout 'er bij. Zie ons Voorchrift N. 13.

Van de tegenswoordige Epidemie, die ook in het Graafschap Zutphen, onder de Dorpen *Steenderen*, *Zelhem* en *Hengelo*, doch in een klein getal Lijders, door den Heer BERNIS, thans Quartiers-Doctor, is waargenomen, wordt door zijn Ed., onder anderen, aan den *Hove* berigt gedaan, dat "wanneer, in zwakke of verzwakte gestellen, de afgangen zoo menigvuldig worden, dat men daar uit een schielijk verval van kragten te vreezen hebbe, hij dan, zelfs van 't begin der ziekte af, de *Koorts-* of *Wilgenbast* met nut gebruikt hebbe, zonder evenwel de ontlastende middelen geheelijk agter te laten: hebbende, bij tuschenpoozing, eene gifte *Tart. emet.*, in water opgelost, met eenige droppen *Laud. liq. S.* toegereikt, waar na, of braaking van galachtige stoffen, of een zachte uitwaaseming, met vermindering der ontlastingen, zij gevolgd. Terwijl Hij algemeen ondervindt, zoo als te vooren en nu ook bijna overal zij waargenoomen, dat de *Pijnstillende* middelen noodzaaklijk zijn, en niet weinig tot de geneezing kunnen medehelpen" (k).

De beroemde Utrechtsche Geneesheer F. J. VOLTELEN, thans beroepen aan de Leidsche Hoogeschole, mij hebbende doen weten, dat

G 2

(k) Volgens het *kort Berigt* van die ziekte, van gem. Quartiers-Doctor, den 23 October jongst, bij den *Hove* ingekomen.

de *Dysenterie*, door zijn Ed. dit Najaar aan de *Bilt*, nabij Utrecht, behandeld, algemeen ver- zeld ging met een ongelooflijke veelheid wor- men (1), heeft, op mijn schrijven om eenige na-

(1) Zoo dat, schrijft zijn Hooggel., "bij alle Lijde- ren, Ouden en Jongen, Mannen en Vrouwen, bij den eenen wel meer dan bij den anderen, doch bij allen veele, meest ronde wormen, en eenige *Af- carides*, voor, onder en ook na de ziekte, van onder en ook van boven, werden uitgeworpen." Sterker voorbeeld van *Dysenteria verminosa*, dan welk, mij bij de Waarneemeren niet bekend is. Doch naast hier aan is mij voorgekomen, 't gene in de *Dysenterie* van 1779, in de Fransche Pro- vincie *le Maine*, is waargenoomen, door Dr. VE- TILLART, die ook, als een zeer veelvuldig en bij- na algemeen verschijnsel dier Epidemie, beschrijft het lossen, naar onder en boven, van een meer of min overvloedige menigte van wormen, zoo dat op eenen morgen door zeker Persoon meer dan 30 wor- men waren uitgeworpen. De *Lemintochorton* of *Muscus Corsicanus*, onder anderen, in deeze gevallen door den Hr. VOLTELEN, met nut gebruikt, deedt ook bij den Hr. VETILLART wonderen. Zie des- zelfs *Hist. Med. des maladies Dysenterique de la Pro- vince du Maine en 1779.* pag. 35.

Men noemt, met de SAUVAGES, zulke Epidemi- en *Dys. verminosae*, met zoo veel reden als men die, bij welke overvloedige galstoffen ontlact worden, *Dys. biliosae* noemt; hoewel ik, met CULLENUS, neigen zoude om deeze verschijnsels als *varieteiten* te beschouwen, van een ééinig soort van dezelfde ziekte; in welke altoos de kenmerkende oorzaak, volgens 't gene wij hier van, bladz. 8 en 9, voor- gedraagen hebben, niet zoo zeer gezogt schijnt te moeten worden in de prikkeling van iets dat be- vat is in de darmen, maar in die van eene meer

nadere bijzonderheden, mij, in een Brief van
 den 6 deezer loopende maand November, on-
 der anderen, vereerd met het volgende, hier
 ter zaake dienende. " In de geneeswijze heb
 „ ik altoos de *labes verminosa* in 't oog gehou-
 „ den; schoon niet altijd *anthelmintica specifica*
 „ gebruikende. 't *Opium* is mij, zoo in deeze
 „ als in eene vorige Epidemie van 1780, van
 „ een wezenlijken dienst geweest. Reets van
 „ den beginne der ziekte gaf ik, na dat de *Eva-*
 „ *cuantia* haare werking gedaan hadden, immer
 „ een grein *Opii puri* 's avonds. Naderhand be-
 „ zigde ik dit middel als een hoofdzaaklijk mid-
 „ del, indien de flauwe levenskragt, de kwaad-
 „ aartigheid der ziekte en de vrees voor *gan-*
 „ *green* 't zelve schenen te vorderen — en dan
 „ in vrij groote hoeveelheid; egter niet zoo
 „ als de Heeren Stinstra en Lenzius: eens ben
 „ ik tot 24 greinen in de 24 uren gekomen.
 „ Er zijn egter verscheidene gevallen geweest,
 „ daar ik gemeend heb 't zelve niet te moeten
 „ gebruiken. „ *Adstringentia* heb ik in 't geheel niet voor-
 „ geschreeven. In de *Dysenteria bilioso-pitui-*
 „ *tosa*, welke ik in 1780 behandelde, heb ik
 „ van de *Radix Arnicae* en *Cortex Salicis al-*
 „ *bac*

G 3

bijzondere of eigenaartige scherpte, die in de be-
 vattende deelen zich zet; hoewel de tegenwoordig-
 heid der eerste gewislijk de uitwerking der laatste
 kan verergeren, en ook een bijzondere geneeswij-
 ze vereishe; dan welke ondersteund of vervangen
 moet worden door de eigenaartige geneeswijze voor
 den Persloop.

„ bae mij dikwerf bediend, met een uitneemend
„ nut. ”

Het gezag, dat de ondervindingen van zulke bekwaame Waarneemeren hebben, schoon op haare regte plaats door mij voorbijgezien, of te laat mij ter hand gekomen, heb ik gemeend, dat evenwel, offchoon aan 't slot dezer Afdeeling, aan dezelve nog een plaats mogt en moet doen vinden.

Ik voeg, uit eigene waarneeminge, hier nu ook nog bij, dat ik, in de weinige latere gevallen onder de Landlieden nabij deeze Stad, daar we eenigen staat hebben kunnen maaken op het gebruiken en aanhouden onzer geneesmiddelen, in de afgeloopene maand October, onder anderen, twee uren van hier, een geval gezien heb, dat mij toeschijnt te verdienen, om hier nog gemeld te mogen worden.

Aan eene Vrouw van 58 jaaren, die ik, van den vijfden dag haarer ziekte, aan geweldige krimpings en persingsen zodanig verzwakt vond, dat men de hoop op haare herstelling wel haast geheel liet vaaren, gaf ik, na 't gebruik van onze *potio laxans antiseptica*, en tuschen dezelve in, het *decoctum demulcens antisepticum* met de *Salix*, en daar bij het *Laud. liq.* in die maate, dat zij in zeven dagen tijds van 't *Laud. liq.* eene *Once* genomen hebbe; terwijl zij geen ander voedsel gebruikte, dan Gort in karnemelk gekookt, en zich gestadig in 't bed hield, ook wel opgepast wierdt; of schoon de bijstanders

ders alle dagen de zekere dood verwagten. Zij werdt ook zeer zwak, de ledemaaten koudagtig, de afgangen, op den 11, 12 en 13 dag, met klompjes gestollen bloed en weinige geelle gallstoffen, voorts schuimig bloed, met zoo genaamde vleesch- en vetklompjes in de uitwerpsels, zonder bijna eenige waare drekstofte. Deze Vrouw had van de *Laudanum* eene gedurige dommeling, eenige ligthoofdigheid, weinig slaap, schier geene uitwaasfeming, maar zoo veel gemak, dat zij de *bederfweerende* dranken met de *Laudanum* stipt bleef gebruiken, tot omtrent den 15den dag der ziekte, wanneer 'er weder drekagtige dunne stoffen, doch nog niet zonder die vetklompjes en eenig schuimig bloed, geloosd werden, en zij meer oogschijnlijk zich alleszins herstelde; waarop, eensklaps, de geneesmiddelen door haar werden agtergelaaten, zoo dat alle poogingen om haar verder iets ter versterking te doen gebruiken, geheel ijdel waren, en bleeven. Deze Vrouw echter is voorts, hoewel langzaam, hersteld, zonder verder iets anders dan goed voedsel en gemak gebruikt te hebben. Een bewijs, meen ik, dat die vrij sterke geneesmiddelen, omtrent 8 dagen aanhoudend gebruikt, haar niet alleen den toenmaligen gevaarlijken toestand hebben doen te boven komen; maar dat zij ook de krachten der nature zoo veel hersteld hebben, dat deeze alleen tot de langzame herstelling voorts voldoende zijn geweest.

Te *Garderen*, daar in dezelfde maand de Persloop zeer algemeen en zeer verderflijk woed.

woedde, en daar anders de geneeswijze over 't geheel, om verscheidene redenen, niet zeer gelukkig geslaagd is; heb ik ook in eenen man, die, reeds op den vijfden dag, in een zeer ongunstigen staat was, doch die boven allen zich aan onze voorschriften hield, een uitneemend nut en verder volkomene herstelling gezien, nadat hij, neffens andere middelen, bij de *Decoctum demulc. antisept.*, daags ééne *drachma Laud. liqu.*, en zulks acht dagen agter een, had ingenomen.

Men ziet derhalven hier uit, dat ik ook nog geenszins gekomen ben tot die zeer sterke giften Opium van de Harlinger Practici; veeltijds terug gehouden door bijkomende koortsigheeden, door gevolgde ijlingen en ook door eigene ongerustheid, dewijl wij de, altoos van ons afwezende, Lijders niet dagelijksch konden waarneemen, om onvoorziene, of haast vorderende toevallen, tijdiglijk, te gemoet te komen: maar dat wij evenwel, in de gevallen, een spreekend nut van dit middel blijven ondervinden; offchoon ik ook voor zeker houde, dat het geenszins overal te pas kome, ja niet zelden schadelijk kunne zijn.

II.

DE ALGEMEENE
 VOORBEHOEDINGE
 OPGEHELDERD
 UIT DE
 AANLEIDENDE OORZAAKEN.

Onder de drie *Vraagen*, welke wij ons voorgesteld hadden om zaaklijk te beantwoorden (*m*), en waar van we de laatste nu voor genoegzaam afgedaan houden; volgt thans die in de eerste plaatse was geteld, naamlijk:

Kan men iets toebrengeu, om door de algemeene-aanleidende oorzaken deezer Volkziekte niet zoo ligt getroffen te worden?

Het antwoord hier op moet behelzen het gene tot de *algemeene Voorbeoedinge* behoort; welke wij onderscheiden van de *bijzondere Voorbeoeding*, die alleen in het ontgaan van besmetting bestaat.

Door *algemeene Voorbeoeding* verstaan wij dan het afweeren of ontwijken, en het verbeteren of kragteloos maaken der natuurlijke aanleidende

H

Oor-

Oorzaaken, welke, buiten besmetlijke voortplanting, eene ziekte kunnen voortbrengen.

Want geijk de *Geneezing* eener ziekte volgt uit het wegneemen van haare *naaste* en volkomene oorzaak: zoo bestaat de Voorkoming of *Voorbehoeding* in het wegneemen of ontwijken dier aanleidende oorzaaken, welke men *afgelegen* of samenloopende oorzaaken noemt. Zoo dat, indien men de werking van een of meer van deeze *aanleidende* oorzaaken tijdiglijk weer te ontkragten of ontwijken, de *naaste* oorzaak, en dus de volkomene ziekte zelve zekerlijk zal voorgekomen worden.

Derhalven, om eenige regels ter *Voorbehoeding* te kunnen opgeeven, dient men eerst die aanleidende, of *afgelegen*re, oorzaaken eenigzins nagespoord en gekend te hebben.

VAN DE AANLEIDENDE OORZAAKEN.

Wij neemen de gewoone ziektekundige verdeling deezer Oorzaaken ook hier aan, en onderscheiden dus dezelve in *Opwekkende*, gemeenlijk genoemd gelegenheid gevende, en in *Voorfchikkende*, of vatbaarmaakende oorzaaken; welke onderscheiding in de natuur der zaake zelve gegrond is.

Om de wezenlijkheid zulker natuurlijke aanleidende oorzaaken in onze ziekte op te spooren, en ook iets van derzelve onderscheid alhier te

bepaalen, moeten wij eenige eigenschappen van den Persloop opmerken, en sommige omstandigheden nagaan, die deszelfs opkomt en voortgang verzellen of voorgaan, en vooral moeten wij aantoonen, dat de ziekte aan eene voorgaande Besmetting niet altoos zij toe te schrijven.

Hier toe moeten ons de volgende Opmerkingen dienen.

*De aanleidende Oorzaak niet altoos
Besmetting.*

1. De Persloop behoort tot die Volkziekten, welke zeldzaam zijn, van welke men soms in een 's menschen leeftijd, in geheele Landtstreeken, niet hoort: zoo dat men dieshalven nauwelijks vermoeden kunne, dat haare zaaden of smetstofte zoo lange als werkloos, zonder vergaan te zijn, rusten zouden, om eindelijk, na zeer veele jaaren verloops, nog weder uit te botten, en aldus haare eigenaartige ziekte voort te brengen. Eenige voorbeelden zullen dit staaven.

De beroemde DEGNER getuigt, dat, sedert 1702, de *Dysenterie* te *Nymagen* niet gezien was voor in 't jaar 1736, welke Epidemie hij beschrijft, zoo dat ook deeze ziekte ter behandeling voor hem geheel nieuw ware (*n*), en dezelve naderhand in die Stad ook nog niet weder schijne ontslooken geweest te zijn oen hij zijn werkje, in 1755, andermaal uitgaf.

Te *Londen*, daar, in den Nazomer van 1762,

H 2

een

(*n*) *Histor. Dysenter. Neomag. Prooem. p. IV. V.*

een geweldige Dysenterie ontstond, en tot diep in den Hertst woedde, was op dien tijd ook deeze ziekte bijna geheel nieuw, althans van veele jaaren ongehoord (o)

Op *Veluwe*, daar onze Ziekte in 1747 ge-woed hadt (p), is mij niet gebleeken, dat zij 't hoofd weder verheft hebbe voor in de berug-te *epidemie* van 1779, en eenige voorafgaande sprankels in 1778.

Te *Zwolle* hadt de Persloop geweldig omge-gaan in 1736, of daaromtrent; hij grasteerde daar, en bij om, weder in 1747, in en na een heeten zomer (q); en van dien tijd af heb ik niet kunnen ontdekken, dat die ziekte aldaar weder doorgedrongen zij, voor in de tegenswoor-dige algemeenere *Epidemie* van 1783; zijnde die Stad ook in 1779 vrij gebleeven.

Te *Harlingen* hadt, bij menschen geheugen, de Ziekte niet *epidemisch* zich vertoond, voor het straks gemelde jaar 1779; zijnde in 1700 slegs eenige weinigen, aan een soortgelijke kwa-le aldaar ziek geweest (r).

Te

(o) „ Morbi genus (zegt Dr. G. BAKER) hac in ci-vitate novum fere, aut nuperis saltem annis inau-ditum. ” *De Catarrh. & Dysenter Londin.* in *Thesaur.* SANDIF. Vol. II. p. 373.

(p) Blijkens 't *Reces des Landdags* te Zutphen gehou-den, 11 Apr. 1753. Zie ook DEGNER, p. 207.

(q) Volgens de zaaklijke, en zeer natuurlijke, Be-schrijving over de rottende Rodeloop, thans om en in *Zwol* grasteerende, door G. BODDE M. Dr. *Zwol*, 1747. pag. 16, enz.

(r) Zie STINSTRÄ, in onze *Bijlage*, bladz. XXIII. en *Geneesk. Corresp.* bl. 967.

Te Groningen, daar ik vijftien jaaren lang een drukke practijk geoeffend heb, is waare *Dysenterie*, in dien tijd, mij niet alleen naauwlijks in een enkel mensch voorgekomen; maar ik weet ook in deeze mijne Geboorte-Stad geene geheugenis van *Epidemie*.

Welke voorbeelden, die ligtlijk nog vermeerderd zouden kunnen worden, genoeg zijn, om de ontleeking onzer ziekte niet altoos toe te schrijven aan eene smetstofe, die zoo lange als in de astche gesmeuld, en eindelijk weder ontvonkt zoude zijn.

ii. En trouwens, indien ook de smetstofe deezer ziekte middeljik, door klederen van de lichamen der Zieken of Gestorvenen, kan overgebracht worden, met voortplanting der ziekte: dan schijnt zij doch haar vermogen niet langer te oeffenen, dan de tijd dier tegenswoordige *Epidemie* duurt. Althans te Harlingen, in die heftige volk-ziekte, bragten de wollene en andere klederen der zieken en gestorvenen, ofschoon alle niet behoorlijk gezuiverd, geene nieuwe ziekte voort bij de gezonden, door welken dit goed, in denzelfden Herfit en Voorwinter, gretig werdt ingekogt (s). 't Zij men dit toeschrijve, met den hr. STINSTRA, aan de vlugtigheid dier Smetstofe; 't zij aan haar verlorene kragt buiten het geschikt saeizoen.

H 3

Als

(s) STINSTRA in de *Bijlage*, bl. vi. *Geneesk. Corr.* bl. 951.

iii. Als men daar en boven in aanmerking neemt, dat in die jaaren, waarin deeze zeldzamere Volkziekte gezien wordt, zij doorgaans op veele, en vaak ver van een gelegene Plaatsen, teffens, en in 't zelfde jaarfaeizoen gezien wordt, zoo als in ons Vaderland vooral in 1736, 1747, 1779, en nu in 1783, gebleeken is; en dat zij daarentegen in de tusfchen jaaren, ook meest overal, ten minften als besmettende epidemie, weder geheel niet gevonden wordt: dan zie ik verders niet, van waar de smetstofte telkens aangebragt zoude kunnen worden, tot alle die plaatfen en perfoonen, in welke de ziekte, in 't zelfde faeizoen, ijlings pleegt te ontfteeken.

iv. Hier komt eindelijk bij, dat men ook, in veele voornaame Epidemien, inderdaat geenig fpoor heeft kunnen vinden, van van buiten aangebragte besmettinge, hoe zeer men daarna gezogt hebbe.

Dus getuigt de hr. STINSTRA, dat hij in de Harlinger *Dysenterie* geen 't minfte blijk heeft kunnen opfpooren, van in de Stad gebragte besmetting; waarom hij ook besluit, dat die *epidemie* aldaar oorspronkelijk geboren ware (*t*). Het zelfde beweert Dr. BERNIS, van den oorsprong der geweldige *epidemie* van 1779 onder *Drempt*, in het Graaffchap Zutphen (*u*).

DEGNER hadt, na een naaukeurig onderzoek, in

(*t*) *Bijlaze*, bl. XXIV. vergel. met bl. IV.

(*u*) *Geneesk. Corresp.* I. bl. 338. env.

in de ziekte van 1736, ook geen spoor van van buiten ingebracht te zijn kunnen vinden, maar erkent dezelve voor oorspronkelijk; ontstaan zijnde in dezelfde *Paulstraat*, en bijna in 't zelfde huis, te *Nymegen* (v), daar ook de *Epidemie* in 1782, eensklaps en met veel heftigheid, weder begonnen is, hebbende zich voorts ook bijkans eveneens als toen verbreid, en geenigen grond gelaaten tot vermoeden, dat zij van elders zoude zijn aangebracht (w).

En in dit jaar 1783, (wanneer de algemeene *Epidemie* alweder op *Nymegen*, en boven alle voorbeeld verderflijk, heeft doorgetaft, zoo dat zij in ruim twee maanden tijds, naar de publieke berigten, ongeveer vier honderd menschen in die Stad hebbe doen sneeven,) is de ziekte allereerst begonnen, in 't laatst van Junij, bij eenen Soldaat, die vooraf aan een langduurige koorts van rottigen aart gesukkeld had, zonder dat verder de oplettendheid van den Heere Dr. LOTICHIUS heeft kunnen ontdekken, dat bij denzelven eenige besmetting van Persloop van elders zij aangebracht; hebbende zijn Ed. deezen eersten *Dysentericus* in *Nymegen*, den 5 Julij, met den *Chir. Major* onderzocht, en voorts waargenoomen, hoe de ziekte van deezen, als haar' eersten bron, zich, eerst tot de huisgenooten, en voorts, van huis tot huis, wel heeft door de geheele Stad verspreid hebbe (w).

Uit

(v) *Hist. Dysent. Neomag.* p. 3, 5 & 97.

(w) Volgens het naaukeurig bericht, boven gemeld, waar mede de Heer LOTICHIUS mij hier omtrent verplicht heeft.

Uit welk alles wij dan besluiten, dat de Persloop, ten minsten in zijn begin, of in die voorwerpen waar in hij, in elke Epidemie, eerst ontstaat, niet aan besmetting kan worden toegeschreeven, zoo als men, met meer reden, van de Kinderpokjes vast stelt; maar dat de Persloop telkens eerst uit zijne eigene natuurlijke, of aanleidende Oorzaaken ontstaan moet, en dus, ook meermaalen, uit zulke oorzaaken ontstaan kan.

De aanleidende Oorzaaken vooral te zoeken in Lucht- en Weers-gesteldheid.

Om nu verder, zoo kort mogelijk en zoo veel tot ons oogmerk dienstig is, na te spooren, welke die aanleidende natuurlijke Oorzaaken zijn; zullen wij voornaamlijk agtgeeven op het bijzondere, dat, in tijden van deeze Volkziekte, plaats heeft in de gesteldheid van *Lucht, Weer* en *Saeizoenen*, als de algemeenst werkende oorzaaken van alle heerschende Ziekten (*).

En waarlijk deeze gesteldheid is bij alle *Epidemien* van *Persloop* zoo bijzonder, en telkens weer zoo aan zich zelve gelijk; dat men uit deezen hoofde als van zelfs geleid wordt, om daarin eene voornaame oorzaak te zoeken.

Voor-

(*) "Wanneer veelen, op denzelfden tijd, door de-
 „ zelfde ziekte worden aangetast, moet men daar
 „ van de oorzaak zoeken in iets dat meest alge-
 „ meen is en dat allen aandoet; doch dit is 't ge-
 „ ne wij in-en uitademen." *de Natura hom. Cap. 4.*
 „ t welk gaat op den naam van HIPPOCRATES.

Voor eerst, wat het *Saeizoen* betreft, is de heerschende, of doorgaande Persloop altoos een verschijnsel van het *warme* jaargetijde; ontstaande van den heetsten tijd van den Zomer af, tot diep in den Herfst; en verdwijnende doorgaans geheel met den Winter.

't Is onnoodig, dit gestelde met bijzondere getuigenissen te staaven; in alle de Epidemien, van welke wij melding gemaakt hebben, is deeze waarneeming algemeen en blijkbaar, men behoeft ze slegts, stuk voor stuk, nategaan.

Daarna, wat betreft de *Lucht- en Weers-gesteldheid*, 't is even zeker, en even algemeen waargenomen, in alle de bijzondere *Epidemien*, dat de Zomers, in of na welke de Persloop ontstaan is, uitsteekende geweest zijn in *ongemeene Hitte*, *Droogte*, en veelal in *Luchtverbevelingen*, die van zulk een weersgesteldheid de natuurlijke gevolgen zijn.

Ook dit neem ik weder als onloochenbaar aan, en beroep mij op het getuigenis van alle de Waarneemeren, van HIPPOCRATES en ARETAEUS af (y), tot op onze eigene leevendige geheugenis van de algemeene Epidemie-jaaren van 1779 en 1783, en derzelver brandend-heete en stikkend-drooge Zomers; welke alle staande wateren uitdroogden, het veldgewas als in zijn uitkiemen schrooiden en ontijdig rijpten. het gras op den wortel niet slegts tot hooi droogden, maar waarlijk

(y) HIPPOCR. *Apb.* III. 22. *Epid.* I. S. III. *De aëre, aqu.* II. 25. ARET. *Diat.* II. IX. 62. D. CONF. ACKERMANN *de Dysens. Antiquit.* Cap. 9.

het zelve tot stof en asche verbrandden; terwijl onder menschen en beesten, al wat zweeten kon, zig zelve als 't ware langs deezen weg verloor.

Ook waren de ziekten, door den heeten en droogen Nazomer van 1779 uitgebroed, bij oplettende Waarneemeren nog zoo leevendig in 't geheugen, dat, toen wij, in dit jaar 1783, weder zulk eene aanhoudend-brandende drooge lucht, reeds vroeg in de maand Junij begonnen te gevoelen, men zich ook de gevolgen van Persloop wel haast angstiglijk begon te voorspellen: gelijk dezelve dan ook reeds in Julij metterdaat is gevolgd, en wel zoo veel woedender heeft doorgetast dan in 1779, als de hitte en schraale droogte van onzen zomer vroeger, langduuriger, sterker, en meer met andere buitengewone verschijnselen verzeld geweest zijn, dan die van dat jaar.

Men heeft toch nu reeds in de maand *Maij*, en vervolgens door de geheele maand *Junij*, meest al den *wind* gehad uit den schraalen *Noorden* en *Oostelijken* hoek, slegts eenige weinige dagen, voor het midden en aan 't eind van Junij uitgezonderd; daar bij is in die maand bijna geen *Regen* gevallen, dan een weinig voor en na het midden derzelve, zijnde met slijven wind verzeld geweest.

De *warmte* was intuschen zodanig, dat van den tweeden van Junij af, de *Thermometer*, genoegzaam altoos, kort na den middag, omtrent de 70 graden van *Fahrenheit* geteekend hebbe, ja wel de helft van de dagen daar boven, tweemaal zelfs boven de 80.

In *Julij* is de wind, tot de helft der maand ge-

genoegzaam daaglijks, nog al in dezelfde hoeken gebleven, en voorts heeft hij altoos, een streek, of van 't *Noorden* of van 't *Oosten*, behouden. De *warmte* was, de geheele maand door, op het gemelde uur, volstrekt alle dagen over de 70, op dertien dagen deezer maand over de 80, ja den 28sten op 90 graaden en daar over; hoedanige hitte ik meen dat sedert het jaar 1750 naauwlijks alhier is waargenomen.

Den tweeden *Augustus* heeft de Thermometer weder 90°. of daar over geteekend, terwijl hij 's morgens en 's avonds ruim twintig graden laager stond; voorts heeft hij, de geheele maand door, behalven van den 10 tot den 15, over de 70 graden voort na den middag bereikt. De wind hadt tot den 22sten meest dagelijks nog al een streek van 't *Noorden* of *Oosten*; na welken tijd hij meest uit het *Westen* en *Zuiden* gewaaid heeft. Met zulk eene schraale en schroeiende Luchtgesteldheid, heeft men weder bestendige droogte of bijna geen *Regen* gehad, dan bij zommige geweldige *Ontweersbuijen*, welke nu en dan alerverfchriklijkst gewoed hebben.

Hier bij is de Dampkring, bij ons, eenige dagen na half Junij, begonnen beladen te worden met een zonderlingen droogen *Nevel-damp*, die langen tijd, ook in Julij, heeft aangehouden, met verschillende windstreeken bestendig blijvende, en het zien zelfs in de brandende Zonne, als door een geelen rook, of even als door het oogglas van een verrekijker, gemakkelijk maakende. Deeze damp schijnt over geheel ons *We-*

reiddeel waargenomen te zijn, en heeft, een en andermaal, in ons Vaderland een schielijke verschroeing aan veele boom- en plantgewassen te wege gebragt (z).

Welke schokken en geweldige ontroeringen voorts, in dit zonderling Voorjaar en Zomer, de Dampkring, en de vaste bodem zelf van het Aardrijk ondergaan hebben, getuigen de Aardbevingen en verwoestingen, eerst in Italie en Sicilie, en vervolgens op veele zeer verre van een gelegene plaatsen, over geheel Europa waargenomen, zoo dat, volgens de uitdrukking van zeker Tijdschrift "Eilanden verzonken of verplaatit, anderen als uit den boezem der Zee verzezen, Heuvels en Bergen in Afgronden verkeerd, en Meiren in Landen hervormd zijn geworden" (a). Op welke onderaardsche oproeren dan onze *Damp*, en voorts in de maand Julij allerontzaglijkste *Onweders* bijna overal gevolgd zijn, zoo als bij Napels, te Venetie, Livorno, Presburg, Weenen, in Engeland, Bohemen, Saxon, Frankfurt, Hamburg, Keulen en andere plaatsen, waar van in gemeld Tijdschrift een Lijst en verslag te vinden is (a), en waarbij men de straks gemelde *Onweders* van ons Vaderland voegen moet.

Zulk een ongewoone, heftige ongesteldheid, en
zul-

(z) Te *Groningen* omstandiglijk waargenoomen door Dr s. J. BRUGMANS, en beschreeven in eene Verhandeling kort na dit verschijnsel uitgegeeven. Bij ons echter is de schroeing op de planten niet zoo sterk geweest, als zij te *Groningen* schijnt gezien te zijn.

(a) *N. Geneesk. Jaarb.* voor dit jaar, *Tweede stuk*, bladz. 82. en vervolgens.

zulle beroeringen van den Dampkring, waar in wij geduuriglijk moeten leeven en ademhaalen, kan ook niet anders dan 's menschen Lichaam op eene ongewoone wijze aandoen, en, indien het eenigzins vatbaar is, het zelve in zijne werkingen niet weinig krenken. Waar uit wij ook van voren aanneemlijk vinden, 't gene van agteren steeds gebleeken is de waarheid te zijn; dat namelijk zulk een Luchtgesteldheid altoos ziekten van kwaadenaart uitbroedt; en dat bijzonderlijk heerschende Persloop altoos inderdaat voorgegaan geweest is, van diergelijke Lucht- en Weersgesteldheid.

Maar welke zijn nu de bijzondere Uitwerkingen van die Luchtgesteldheid, die hier als *nadere aanleidende Oorzaaken* van den Persloop bepaaldelijk in aanmerking moeten komen?

Alles in overweeginge neemende, en op het voornaame en meest zekere thans alleen stil wilende staan, komt het mij voor, dat men alhier, vooral, tweederleijze uitwerkzelen moge vast stellen:

Vooreerst, de vermeerderde neiging of geschiktheid tot rottig bederf in het menschlijk leevend lichaam.

Ten anderen, verhindering van de geduurige uitwaasfening door de oneindig veele onlastbuisjes van de huid.

Eerste uitwerkfel deezer Luchtgesteldheid op het Lichaam is Rottige ontaarting.

De neiging tot rotting heeft natuurlijk plaats

in de vloeibaare en vaste deelen van een dierlijk lichaam; zij openbaart zich bijzonderlijk en metterdaat, reeds bij het leeven, in alle de Uitwerpstoffen; zij openbaart zich algemeen, in alle de eenigzins weeke deelen van 't lichaam, zoo dra de levenskracht ophoudt, en haar niet langer bewaart van deeze gedurige neiging tot rottig bederf te volgen, voor welke zij zelfs in de gewoone dierlijke warmte van meer dan 90° beveiligd waren. Dan met den dood volgt de rotting gewis, en zij volgt zoo veel sterker en haastiger, als de hitte van den dampkring grooter is, aan welke een dood lichaam of dierlijk deel wordt bloot gesteld. En zeker, hoe verwonderlijk ook de bederf- en rotting-weerende kracht van het Leeven zij, deszelfs vermogen is nogthans niet volstrekt en onbepaald. De natuurlijke oorzaken blijven werken op ons lichaam, offchoon het leevend zij; en, naar mate de aanleiding tot rotting sterker wordt, heeft de levenskracht zekerlijk sterker wederwerking noodig om de rotting zelve afteweeren; naar maate, verder, de rotting-bevorderende oorzaken meer aanhoudend blijven werken, loopt het meer gevaar dat de leefkracht in haare gedurige beschermende poogingen afgemat zal worden, of ten minsten allengskens te kort schieten tegen het geduurig geweld van een fellen vijand. Te meer loopt dit gevaar; indien dezelfde oorzaken, welke de kracht der rottige neiging vermeerderen, teffens de kracht verminderen van het bederfweerdend levens-vermooogen.

Dan dit alles loopt samen in de uitwerking van groote *Hitte* op het menschlijk Lichaam; op welke derhalve alleen, onder het overige van de gemelde ongewoone Luchtgesteldheid, wij hier eerst en bepaaldelijk zullen letten.

Zulk een *Hitte* dan van lucht verflapt de vaste deelen, ontzenuwt haar veer- en leefkracht en verflaauwt merklijk het vermogen en de meeste werkingen der geheele dierlijke huishoudinge. Dit leert de *Ziektekunde*, en behoeft hier geen uitgebreid bewijs. Zij zet, daar en tegen, de neiging tot rotting teffens aan, roert en ontbindt aanvankelijk de vogten, scherpt de zoutige en olieagte deelen, en brengt ook inderdaat eene merklijke vermeerdering van bederflijke scherpte voort, vooral in de uitwerpselen van afgang, pis en zweet (*b*).

En zoo is, alleen door grootere en aanhoudende *Hitte*, de meerdere neiging of geschiktheid tot rottig bederf, ook in het leevend lichaam, eene beweezene waarheid; en 't gene dus in ons geval de rede leert, bevestigt ook volkomen de geneeskundige ondervinding.

Koortsziekten van *rottigen* aart zijn doch de eigene voortbrengfels van het warmste saeizoen, en worden in de heetste jaaren zekerst en menigvuldigst waargenomen. Zij zijn, even als onze *Persloop*, maar zeer veel algemeener en menigvuldiger, de eigene ziekten van den *Zomer* en het *Najaar*; gelijk de ziekten van *in-*
flam-

(*b*) Conf. GAUB. *Patbol.* n. 423, 424.

flammatoren aart aan den *Winter* en het *Voorjaar* verknogt zijn. Zulke rottige Koortfen daarenboven worden door dezelfde heete Lucht- en Weers-gefteldheid, op denzelfden tijd, in sommige plaatsen voortgebracht, op welken, in andere, vaak nabuurige, de heerlichende Persloop doordringt; waar van ik, onder veete voorbeelden, mij flegts alleen beroep op de kwaadaartige *Herfftkoortfen*, die, in den *Nazomer* en *Herff* van 1779, de Stad *Campen* zoo heerlijk geteifterd hebben; welke door mij zelven, op verzoek van den *Magiftraat* dier Stad, aldaar te dien tijde zijn waargenoomen, zonder dat 'er eenige zweem van *Persloop* aldaar gevonden werdt, welke alftoen op sommige ftrecken van onze *Veluwe* en elders, op den zelfden tijd, de meergemelde *Epidemie* gemaakt heeft.

Het is echter ook door anderen waargenomen, dat *Rotkoortfen* en *Persloop* op dezelfde plaatfe te gelijk gevonden werden, ja dat ook wel de eene uit de andere fcheen voortgekomen te zijn.

De rottige ontaarting, in den *Persloop* plaats hebbende, blijkt ook metterdaat, uit de kwaade toevallen, en vooral uit het fchielijk verval van kragten, dat de ergfte foorte verzelt; uit de *gangreen*, of verfterving en het rottig bederf, dat bijzonderlijk de *Darmen*, als de meest aangedane deelen, doorgaans ondergaan, in gevalle de ziekte ten ergften loopt (c), enz.

Dee-

(c) Volgens §. 12. enz. der eerste Afdeeling, boven.

*Deeze Ontaarting door bijkomend Bederf
eener heete Lucht vermeerderd.*

De Persloop tast daarenboven, volgens alle Waarneemeren, veel menigvuldiger de geringe Lieden aan; bij welken bekrompener wooningen, minder verschooning, en ook minder versich voedsel, de rottige ontaarting der vogten, waar toe de hitte der Lucht den eersten grond legt, noodwendig meer moeten aanzetten, dan bij hen, die in dit alles het voorregt hebben van meer ruimte, verschooning, reinheid en verversching; en die metterdaat, het overige gelijk zijnde, veel meer van deeze ziekte vrijloopen.

Om dezelfde reden, is de Persloop eene meer eigene ziekte onder de Scheepslieden, op warme en verre togten; onder de Soldaaten wanneer zij in tenten te velde moeten zijn; en ook onder de ellendige opgeslootenen in Gevangenhuisen.

Bij den eersten *Dysentericus* van dit jaar te Nymegen, van wien we boven gemeld hebben (d), verving zelfs de *Persloop* eene *rottige koorts*, en vervulde haare plaats; de Ziekte lag, in dien heeten tijd, op eene kamer, alwaar nog zeven andere Soldaaten woonden, diepen, kookten en aten, terwijl in het huis, dat niet ruim is, in 't geheel vier en twintig Soldaaten, beneffens eene Vrouw en drie Kinderen gehuisvest waren. Hoe veele zaaden en spruiten van rottig bederf, waren hier niet bijeen ge-

K

wor-

worpen! Zij broedden ook den Persloop oorspronkelijk uit bij deezen Man, die geen zweem van besmetting had, en die ziek lag in een huis, dat in de Loopziekte van 1782 geheel was bevrijd gebleeven (e). Een zonderling en allersterkst voorbeeld waarlijk, van 't groot vermogen van rottige ontaarting ter bepaalde voortbrenging van den Persloop!

Deeze Ontaarting is eene voorschikkende Oorzaak. Haare zitplaatsen.

Wij neemen dan de *rottige ontaarting*, of vermeerderde neiging tot rotting, aan, als een zeker uitwerkfel van de groote *Hitte* der Lucht; vooral indien dezelve ook nog overladen is met dierlijke en bederflijke uitwaasflemingen. Wij neemen verder deeze *ontaarting* aan als een vermogende aanleiding tot den *Persloop*, welke het lichaam hoogst vatbaar voor deeze ziekte maakt; dan, dewijl zij doch niet altoos, noch overal den *Persloop* voortbrengt, maar vooral ook *Rotkoortsen* teelt: zoo is zij niet de volkomene of *naafte* oorzaak onzer ziekte (f); maar wij brengen

(e) Volgens het meergemeld verflag van den Heere LONCHIUS.

(f) De Nymeegeſche Archiater, Dr. M. J. DE MAN, in zijne keurige *Verbandeling over de Rotkoorts van 1770 en 1771 in Nederbetuwe* (Nym. 1772), ſtelt in zulk eene rottige ontaarting de *naafte oorzaak* van die ziekte; bl. 70, 80, 81. Wij beoordeelen de juistheid dier uitdrukkinge hier niet; maar indien wij ze ook aannamen, zoude 'er uitvolgen, dat de-

gen haar tot die *afgelegenere* oorzaaken, welke wij *voorschikkende* genoemd hebben (g); terwijl zij doch onder deezèn dikwijls een voorname plaats beslaat.

Deeze ontaarting nu heeft, als voorschikkende oorzaak, plaats; *vooreerst* door 't geheele Lichaam, dat, in alle zijne vloeibaare en vette deelen, bloot staande aan de uitwerking der omringende, geltadig ingeademde en ook ingeflokte, heete, en vaak bederflijke lucht, ook daar door, geheel, eene vermeerderde neiging tot rottigheid moet aanneemen.

Maar zij heeft bijzonderlijk, *ten tweeden*, plaats, in de *Uitwerpstoffen* des lichaams, vooral in de *eerste Wegen*, als bevattende eene stofte, in welke, natuurlijk, reeds rottig bederf aanwezig is, het welk dan thans ook vermeerderd moet zijn; te meer, daar de Gal en andere bederflijke vogten, nu mede een hooger trap van rottige geneigtheid bereikt hebbende, ook in deezèn darmbuis hunne ontlastplaats vinden.

Van hier vindt men, ligtelijk, ook de *Gal* bij den Persloop, tot zulk eene veelheid en scherpte aangezet, dat Veelen haar als eene hoofdoorzaak dezer ziekte aanmerken, welke

K 2

zij,

zelfde Ontaarting ook van onze Ziekte de *naafte*, d. i. volkomene, oorzaak niet teffens kan zijn: al-zoo dezelfde geheele oorzaak geene twee verschillende uitwerkselen kan hebben.

(g) boven bl. 58.

zij, in dien zin, *Dysenteria biliosa* noemen. Wij meenen echter dat zulke Gal, uit haaren aart, eerder *Diarrhoea biliosa*, of *Cholera* zal helpen voortbrengen, dan waare *Dysenteria*; maar dat zij doch deeze onze ziekte veel verergeren kan, doch op eene meer toevallige wijze.

Van hier meen ik, dat men dikwijls ook eene verzameling van *Wormen* vindt bij onze Ziekte, en wel soms in zulke algemeenheid en veelheid, als wij boven aangeteekend hebben (b), dat onlangs aan de *Bilt* en voormaals in *Champagne* gezien is, en welke tot de benaaming van *Dysenteria verminosa* heeft aanleiding gegeven; over welke wij onze gedagten reeds geuit hebben.

En zoude men niet mogen denken, dat gelijk, in zulke ongemeen heete Zomers, doorgaans de menigte van Insecten en Diertjes, die

(b) Bl. 52. Aantek. (1); alwaar ik nog wel bij had mogen voegen, dat mijn oude Studiemakker aan de Groninger Academie, de hr. C. J. DONCKERMANN, in zijne *Diff. de Dysenteria epid. ann. 1757.* te Duisburg uitgegeeven, pag. 26. getuigt, dat Hij in die Epidemie, te *Limgen* door hem waargenomen, niemand gezien hebbe, die in deeze ziekte geen *Wormen* uitwierp, zoo van onderen als van boven; terwijl veelen, ook na die of de volgende Epidemie, een ongelooflijk aantal, ja geheele in een gepakte klompen van *Wormen* loosden, of daarmede gekweld bleeven. Ook ten naderen bewijze van ons gezegde, ter aangehaalde plaatse, dat men deeze *Wormen*, evenweinig als de Gal, niet als kenschetsende oorzaken der *Dysenterie*, maar als toevalliglijk verergerende Oorzaken te beschouwen hebbe.

op rottige dingen aazen, en daar door aangekweekt worden, ongelooflijk vermenigvuldigen, zoo als altoos waargenomen (i), en ook vooral deezen laatsten Zomer bij ons op Veluwe gezien is, in de onverbeeldelijke menigte van Vliegen, daar men in de huizen, vooral te Lande, mede gekweld werdt: — dat zoo ook ligtelijk de Wormen in der menschen gedarmte, in zulke tijden, vermenigvuldigen, door de vermenigvuldigde rottigheid, vooral in de eerste wegen onzes lichaams? (k) — Immers van waar de eijeren van dit gedierte in ons lichaam komen, is, in deeze buitengewoone gevallen, geen grooter zwaarigheid, dan in alle de gewoone.

Dus dan gezien hebbende, dat de vermeerderde neiging tot rottig bederf, bijzonderlijk voortgebracht door ongemeene Hitte en vervuiling van den Dampkring, zoo in 't geheele Lichaam, als ook bijzonderlijk in de Eerste wegen, te houden is voor eene voornaame *Voorfchikkende oorzaak* van den Persloop; terwijl het teffens gebleeken is, dat deeze oorzaak niet bepaaldelijk aan den Persloop, maar ook

K 3

aan

- (i) Onder anderen, door Mr. VETILLART bijzonderlijk waargenomen in 1779, en omstandiglijk beschreeven in de aangeh. *Hist. Med.* bl. 54. en verv.
 (k) De Heer DE MAN geeft ook tot de uitlegging deezer vermenigvuldiging, als een gevolg van de uitwerkelen der Rotting, aanleiding in zijne gemelde *Verhandeling*, bl. 80, 81.

aan andere ziekten eigen is: zoo is nu de naaste vraag, welke *afgelegene oorzaken* dan verder in aanmerking moeten komen, als bekwaam om deeze voorschikkende *op te wekken*, en nader te bepalen tot het voortbrengen in 't bijzonder van onze ziekte, en van geene andere?

Andere uitwerking der gemelde Luchtgesteldheid op het Lichaa'm is gebinderde Uitwaasfeming.

Onze gemelde Luchtgesteldheid was niet alleen opmerklijk door haare onmaatige *Hitte*; maar zij was ook, volgens de boven bijgebragte Weerwaarneemingen, *schraal* en *scherp*, vooral bij avond en morgentijden. De *Windstreeken* immers waren deezen Zomer, gelijk ook in 1779, genoegzaam bestendiglijk uit het *Noorden* of *Oosten*. De Wind was, daarenboven, niet zelden *sterk*, dikwijls *onstuimig*, en de lucht lang beladen met zonderlinge drooge en schraale *dampen*; voorts was de tempering der lucht, van den vroegen morgen en den laaten avond, veeltijds zeer verschillende van de overdagsche hitte, zij viel *koud* en *guur* op het lichaam, dat over dag gebroeid was.

Uit zoo veele aanleidingen begrijpt men, dat de door de hitte eerst verflapte, en verwijderde zweetgaatjes der huid beurtlings en plotslijk vaak werden toegeslooten, dat dan de veel overvloediger geworden uitwaasfeming, vooral indien 'er verdunning der vogten, door rot-

agtige onttaarting, bij ware, geweldig gestremd, en deeze schadelijke uitwerpstoffen binnen gehouden werden; waar door voorts een overlading ontstaande van zoo groote menigte scherpheden, als, bij welstand, door de ongevoelige uitwaasfeming ontlafst moeten worden; het niet kon uitblijven, of hier door moest een zeer nadeelige aandoening door 't lichaam ontstaan, tot dat, volgens eene gemeene wet onzer dierlijke huishoudinge, de uitwerpstoffen, langs den gewoonen weg verhinderd om uit te gaan, naar binnen keerden, en eenen ongewoonen zogen te winnen; wanneer zij verder, volgens den aart van dit jaar saeizoen, waar in altoos Darmziekten gemeener zijn, ligtelijk vielen en aanstuwden op dien voornaamen ontlafstweg van de Darmbuis, en dus dezelve door haare scherphheid prikkelden, en opwekten tot die gedurige en pijnlijke krimpelingen en bewegingen, welke den Persloop kenschetsen.

Zoo schijnt mij, volgens eene niet te ver gezogte Beschouwing, eene genoegzame *opwekkende* Oorzaak van den Persloop, welke ons nog ontbrak, op eene waarschijnlijke wijze gezogt en gevonden te kunnen worden, in de aldus *gebinderde* en gestoorde *ongevoelige uitwaasfeming*, door welke het lichaam, zal het wel gaan, zich geduriglijk ontlafsten moet van zeer veel grooter menigte uitwerpstoffen, dan door eenige andere haarer natuurlijke ontlafswegen pleegt te geschieden.

En 't gene dus de *Beschouwing* ons aan de hand

hand gaf, omtrent dit vermogen der gehinderde huid-uitwaasfening, en haar groot aandeel in 't voortbrengen onzer ziekte, zullen wij nu met *Waarneemingen*, van 't gene inderdaat gebeurd is, trachten te ftaaven.

I. De Persloop heeft voornaamlijk op zulke plaatsen, ook dit jaar, geweldig en zeer verderflijk geheerscht, welke, door haare *hooge ligging*, meest bloot gesteld schijnen te zijn aan de indrukfelen van de veranderingen en ongenade van Weer en Wind-streeken.

Ik noem vooral onze *Veluwe*, welk Landschap over 't geheel een hooge ligging, een droogen meest zandigen grond heeft, en beroemd is om haare zuivere en frische lucht, die door geene uitdamping van laage, slikkige of moerassige gronden vervuild wordt.

Maar hoe wreedelijk heeft op deeze hooge ligging, in deeze zuivere lucht, de woede van den Persloop, in deezen zomer, doorgetaft! Nadat dezelve in *Arnhem*, van vroeg in Julij af, begonnen had te heerschen, is alhaast ook de heerlijkheid *Roozendaal* aangetaft geworden, voorts *Ede* in zijn gansche Schoutamt, *Voorst*, *Apeldoorn*, en de meeste Dorpen der heerlijkheid *Loo*, gelijk ook van *Veluwen-Zoom*. Welke plaatsen van Veluwen ik hier voornaamlijk, onder meer andere, noem, om dat de ziekte aldaar allergemeenst, reeds in Julij en Augustus, geheerscht en, over 't geheel, een schromelijk aantal menschen heeft doen sneeven (1); terwijl

(1) Het juiste getal der *Ziiken*, *Dooden*- en *Vrijgeblee-*

wijl alle deeze zelfde plaatfen uitmunten in eene voortrefflijke hooge, en veelal heuvelachtige ligging, eene zuivere lucht, een droogen, met weinige, heldere, vlietende beekjes besproei- den grond, die in den Zomer, op veele plaat- fen, neffens Hei- en Zand- velden, de schoonste gezigten uitlevert van vrugtbaare Koornvelden, voortrefflijke Bouwlanden, en sommige frifche Boschaadjen.

Ik meen, dat, op aldus gelegene plaatfen, op geen bederflijke vervuiling der lucht gedacht kan worden; maar dat men hier, behalven de alge- meene uitwerking der hitte, op geene andere meer waarfchijnlijk medewerkende oorzaak onzer ziekte vallen kan, dan alleen op de gehinderde huiduitwaaffeming, welke, op verhevener plaat- fen,

venen, zoude ik van sommige deezer Plaatfen, uit de vriendlijke mededeeling van de Heeren Schou- ten (die ik hier mede openlijk erken) reeds kun- nen opgeeven: doch alzoó deeze nette bepaalingen hier niet volftrekt ter zaake noodig zijn, en merk- lijke plaats zouden beflaan, ftel ik dit liever tot een andere gelegenheid uit; wanneer ik, intuffchen, wel van alle de Schoutampten zoo volledig onder- regt zoude wenfchen te worden, als ik, door de naaukeurigheid van den Weled. Geftr. hr. Mr. E. J. AMMON, voldaan ben omtrent het Ampt van Ede. Van welke omftandige Opgave, ik doch niet na kan laten, hier alleen, bij voorraad, het verbaa- zend Slot te melden; dat naamlijk, alleen in het *Dorp* Ede, welks Inwooners een getal uitmaakten van 605 *Persoonen*, aan den Persloop *Ziek* geweest zijn 261, en daar van *Gestorven* 126; gerekend van het eerste begin der Epidemie, op den 8 *Augustus*, tot den laaftten *October*, na welken tijd de Epide- mie aldaar opgehouden heeft.

fen, en in een drooger en schraaler lucht, waar in de waargenoomene Winden, en wisselvalligheden van den Dampkring gewislijk sterker gevoeld worden, sterker indrukfelen moet maaken, dan in laagere, vogtigere en luwere luchtgeteldheid.

Kortheidshalve ga ik voorbij, om niet van meer plaatsen, in de twee andere Quartieren van ons Gewest, bijzonderlijk te gewaagen, die ook, bij eene diergelijke verhevene en schoone ligging, den fellen geesfel onzer ziekte thans gevoeld hebben. Alleen meld ik, dat de Heer VETILLART, uit zijne waarneemingen in *Champagne*, reeds dit gevolg getrokken hebbe, dat de schoonste, de heerlijkste en gezondst gerekende ligging der plaatsen ook aldaar geheel niets toegebracht hebbe, ter beveiliging voor de Epidemie van 1779, 't welk hij door bijzondere voorbeelden bevestigt (m). Ja, in het zelfde jaar ontstondt de Ziekte ook bij ons, zonder dat op laage ligging, vogtigheid of moerassigheid van grond, eenige beschuldiging kan vallen. Het gehugt *Uddel*, de dorpen *Elfspeet*, *Nunspeet* en onze Stad *Harderwijk* gaven, onder anderen, toen hier van de tegenoverstaande bewijzen. Van *Drempt*, daar de Ziekte in dien tijd allerhevigst gewoed heeft, goldt ook het getuige

(m) *Hist. med. des mal. Dyssent. du Maine* p 13, 14. Onder zijne voorbeelden is aanmerkelijk dat van een welgelegen Gehugt, dat door zijne ligging beveiligd was voor alle winden, behalven alleen voor de Noordelijke, welke wanneer, in de hitte van dien tijd, ook de overhand kreeg, ontstondt aldaar de woede van den Persloop.

genis, dat " zoo verre dit Dorp zich uitstrekt, bijna alles vrugtbaar droog land is, met weinige heigronden, zonder eenige laagten noch moerassen; zijnde de lucht daar zoo gezond, dat er op andere jaaren bijna geene heerschende ziekten gevonden werden; zoo als wel op andere strecken van het Graafschap, wier wooningen tusschen laage vogtige hei- en veengronden, en veeltijds met ruime waterplassen omgeeven zijn, nog al jaarlijks gebeurde " (n).

Indien men nu hier bijvoegt, dat, en in 1779 en nu, terwijl zulke welgelegene plaatsen zijn aangetast geworden, zoo veele andere laag en vogtig gelegene, in welke daarenboven de lucht, door digte bewooning, met de uitvloeiselen van dieren en rottende dingen, vooral in zulken hitte, vrij wat vervuild moet zijn, en waarlijk is; dat deeze plaatsen, zeg ik, geheel vrij gebleven zijn van onze Ziekte (o), daar zij doch beide dezelfde onmaatige Hitte ondervonden: zoude men dan niet nog meer neigen om te besluiten, dat hooge, drooge en zuivere ligging, niet alleen niet beveiligt voor onze ziekte, maar dat zy zelfs daar voor meer bloot stelt; en zoo

L 2

(n) Volgens den hr. BERNIS, *Geneesk. Corresp.* bl. 337, 338.

(o) Onder de Steden b. v. van onze nabuurige Provinciën, die, en toen en nu, zijn vrij gebleven van heerschenden Persloop (van een' en anderen enkelen Ziekten spreek ik niet) noem ik alleen het groote *Amsterdam*, als verre weg de digst bewoonde en meest vogtig en moerassig gelegene Stad van allen.

integendeel, dat laage, vogtigere en luwe ligging de plaatsen eerder schijnt te beveiligen, dan vatbaar te maaken? — En waarin kan men dan anders, en natuurlijker, de meest vermogende, bij de hitte bijkomende, oorzaak van onze Volkziekte zoeken en vinden, dan alleen in de *hinderingen* en *bevinge schokken* der *huid-uitwaasseming*, aan welke gewislijk zulk eene hoogere ligging, bij de gemelde plotslijk invallende Luchtveranderingen, meer bloot stelt, en voor welke de luwe, laagere liggingen meer moeten beveiligen; terwijl het doch, om veele redenen, niet in mij wil, dat men in de *Onzuiverheid* zelve der verbafterde lucht, van zulke laagere en vogtigere, of luwere en dichter bevolkte plaatsen, een waarborg zoude moeten zoeken tegen de gemelde rottige ontarting zelve. Dit strijdt mij doch te veel tegen het gemeen Geneeskundig gevoel, — het strijdt ook tegen 't gene wij hebben bijgebracht, over de waargenomene vermeerdering der rottige ontarting in ons lichaam, door diergelijk bijkomend bederf eener heete Lucht (p).

II. Hier komt bij, dat, onder allen die van onze Ziekte zijn aangetast, vooral zulke *Personen* zijn, welke, uit hoofde van hun Beroep, stand, Gesteldheid of Leefwijze, meer dan anderen, aan de wisselvalligheeden der ruime Lucht waren blootgesteld.

Vooreerst, indien men Nymegen en Arnhem nu eens daar laate, zoo heeft de Ziekte het

geweldigst en verderflijkst doorgetast op de *Landlieden*, die veelal geen meer tijd in huis doorbrengen, dan om te slaapen en te eeten; die voorts niet alleen in de hutte van den dag op hunen Akker of Veld verkeeren, maar ook de vroege of late lucht, noch haare ongenade, minst van allen ontzien. Onder de *landlieden* zijn vooral, naar mijne waarneeming op veele plaatsen onzer Veluwe, de *Schaapherders*, vrij algemeen, de voorwerpen en slagtoffers der Ziekte geweest; wier leefwijze gewislijk nog alermeest bloot stelt aan de gemelde felle indrukfelen van Zon, Lucht en Weder.

Voorts, dat de *geringe Liederen* meest aangedaan worden, gelijk wij boven hebben aange- teekend, moet men natuurlijk mede toeschrijven aan hunne meerdere verkeerung en arbeid in de opene Lucht, terwijl zij, meest al bekrompen gehuisd zijnde, 's nagts slaapen en zich ophouden in een naauwer besloten, meer on- frisfen en broeijenden dampkring; door welk alles zij gewislijk ook meer blootstaan en vat- baar worden, voor de nadeelen van gehinderde uitwaassening over dag (q). Deze waarneeming nu heeft zoo wel plaats in de Steden, als te Lande (r).

L 3

Dat

(q) Dr. VETILLART heeft, in zijne Epidemie in *Champagne*, dezelve waarneeming gemaakt, omtrent de meerdere gemeenheid en verderflijkheid der ziekte, onder de *Landlieden* en het Gemeen, om deeze zelfde redenen. *L. c. pag. 59.*

(r) Te Harlingen b. v. zijn de aanzienlijkste Burgerhuizen en de ruimste standen der Stad meest verschoond gebleeven; volgens den hr. STINSTRA,

Dat verder de heerschende Persloop ook een Legerziekte zij, eigen aan *Soldaat*en, te velde zijnde, zoo als insgelijks boven gemeld is; is ook doch niet alleen toeteschrijven aan de reeds gemelde rottige uitwerking der broejende Hitte; maar vooral ook aangestoorde Uitwaassening, die gewillijk, in zulk een veldverblijf, 's daags in de opene Lucht met veelerlei vermoejing, en 's nagts in tenten of bekrompene legersteden, op den, vaak vogtigen, grond geweldige schokken moet ondergaan.

Kinderen en *Jongen*, die meer uitwaassenen dan bejaarden, ook minder behoed kunnen worden voor de oorzaaken van de onderdrukking deezer aanzienlijke ontlasting, zijn, volgens mijne meeste waarneemingen, thans, vooral in de eerste aanvallen der Epidemie, menigvuldiger, en veeltijds de eerste in de huisgezinnen, aange tast geweest. 't Zelfde is in 1779 te Harlingen waargenomen (s), enz.

Bijlage, bl. V, VI. Ook heeft, nu deezen Herfst, te Zutphen, de Persloop meest onder de geringe Lieden alleen omgegaan.

(s) De Ziekte, volgens den hr. S., tastte te Harlingen alle Jaaren en Sexe aan, doch algemeenst de Kinderen; en, daar zij in aanzienlijker huizen indrong, bleef zij meest al bij de Kinderen. *ib.* bl. VII en VI. Maar 't is opmerklijk, dat in de laatste maanden dier Epidemie, wanneer de Ziekte meer door besmetting voortgeplant werdt, 't getal der gestorvene Ouden, weder grooter geweest is dan dat der Jongen (zie bl. VI), ten verderen bewijze, meen ik, van ons denkbeeld; alzoo wij hier spreken van 't *oorspronlijk* ontstaan der ziekte, en van 't vermogen der belette uitwaassening hier in, dat vooral in den eersten tijd plaats hadt.

III. Verder is de Persloop, op veele plaatsen, ook nog op zulke tijden ingevallen, of zoo laat in 't saeizoen eerst ontstoken, dat de Hitte reeds geheel over was, en nu lange plaats gemaakt hadt voor Wind, Regen, en doorgaand buijg en koud Weder; hoedanige ontsuimige Luchtgeteldheid vrij schielijk de overhand gekreegen heeft in de maand September, en voorts, zeer wisselvallig en ongunstig, heeft aangehouden door den geheelen Herfst.

Op zodanigen tijd heeft de ziekte post gevat, onder anderen te *Meerveld*, een Gehugt omtrent drie uren van hier, zijnde in *September* tot alle de zeven, luchtig van een staande, huizen doorgedrongen, en hebbende van de twee en vijftig Inwooners juist 26 aangetast, en van deezen 8 doen sneeven. Laater, en tot door de maand *October*, heeft het nabuurig en volkrijker *Gardereren* zijn wreede beurt gehad, de ziekte heeft daar zeer fel gewoed, en ook, naar evenredigheid, nog meer dooden gemaakt dan te *Meerveld*. *Gardereren* ondertuschen is een der allerhoogste dorpen onzer Veluwe, daar men het water uit eene enkele Put scheppen moet van omtrent 80 voeten diep, 't is omtrent 3 uren landwaarts in van *Harderwijk* gelegen, en levert de zuiverste lucht en schoone bouwlanden en boschaadje uit.

Ik had dan wel deeze plaatsen, om haare uitneemend hooge en gezonde ligging, ook in den eersten rang moeten opnoemen, bij de reeds gemelde aangedane hooge dorpen van *Veluwen*; indien ik die melding met hier bijzonderlijk had wil-

willen te pas brengen, om dat deeze plaatsen, laater dan de voorigen, eerst aangetast geweest zijn, en lange na dat de brandende hitte van den Zomer was opgehouden, en ik dus, in deeze voorbeelden, nog doorflaander bewijs meende te vinden voor 't kragtig vermogen der belette uitwaasfeming, ter voortbrenging onzer ziekte. Immers is het allernatuurlijkst die opwekkende oorzaak, boven alle andere, in deeze gevallen te erkennen. De rottige geneigdheid toch, door de hitte voortgebracht, hadt hier in den heeten tijd geen uitwerking tot ziekte gedaan, en nu althans moest zij, met de opgehoudene oorzaak, zeer verminderd zijn. Bederflijke lucht kon ook, in deeze zeer hooge, luchtig bebouwde plaatsen, nu niet meer hangen. — Wat dan? Waarschijnlijk, was de vermeerderde uitwaasfeming, na zoo langduurige en bestendige hitte, hebbelijk geworden bij de Ingezetenen, en nog blijvende duuren boven de gewoone maate, tot dat, door de sterke verandering der guure luchtgesteldheid, deeze uitwaasfeming, vooral op zulke hooge strecken, heftig gekrenkt, gehinderd en terug gedreeven werd. — Van daar dan de opwekking der ziekte!

Op diergelijke wijze laat zich dan ook het ontstaan der Ziekte verklaren, op zoo veele andere plaatsen, alwaar zij, nog al verder in deeze guure Herfst-maanden, zich eerst heeft ingesteld; gelijk in de buurtschappen *Telgt*, *Horst*, en verscheidene andere plaatsen van 't Schoutamp *Ermelo*; bij *Voorthuizen*; te *Lunteren*, en nog sommige strecken meer, van de Schoutamp-

ten *Ede* en *Barneveld*. In 't Graaffschap *Zutphen*, en in die Stad zelf, heeft de ziekte ook vrij laat zich ingefield; zoo als mede in de Overijsfelfche Steden *Deventer* en *Zwol*, jaa ook aan de *Bilt*, in het Stichtfche, enz.

Indien het echter blijkbaar zij, dat, op eenige deezer plaatfen, de ziekte alleen door befmetting is ingebracht en voortgeplant, dan heeft men onze gegeevene uitlegging, in zoo verre, niet van nooden. Hoewel toch het aandeel der, om gemelde reden, belette uitwaassfeming ook fchijnt te fpreken, in het hardnekkig en verderflik voortdueren der Epidemie, door de maand *September* henen tot in *October*, onder anderen in de Schoutampten van *Voorst*, *Ede* en *Apeldoorn*, daar zij al vroeg in de hitte geboren was.

iv. Maar allerblijkbaarft is de vermogende uitwerking van gehinderde uitwaassfeming, in die *bijzondere Gevallen*, op welke ik reeds boven mij heb beroepen, ter opheldering van den waaren aart en naafte oorzaak onzer Ziekte (1), in welke de Persloop eensklaps ontftaan, en voort met heftigheid doorgetaft heeft, in gezonde, en van alle befmetting vrije menfchen; alleen na dat zij bovenmaate koud of nat waren geworden, door Regen en Wind, die hun op den weg, op het Land, of elders had overvallen en bevangen, vooral indien zij ook, door werken, vooraf verhit of bezweet waren geweest. Zulk eene manier van ontftaan der Ziek-

M

te.

(1) Bladz. 14. 8.

te, is waarlijk al vrij algemeen geweest, en, op alle de door mij bezogte plaatsen, heb ik 'er veele voorbeelden van gevonden; ja teffens waargenomen, dat, wanneer 'er veele te gelijk waren ziek geworden, zulks meest al inviel op dagen, welke door slegt weer, buijen of regen, onderscheiden waren van andere: gelijk men voorts, uit zulk slegt, guur weder, het voortspruiten der Ziekte vaak konde voorzeggén.

Ik zal van deeze wijze van ontstaan der ziekte, alleen een paar voorbeelden bijbrengen.

Te Meerveld is, over 't geheel, de Ziekte wel meest ontstaan in den loop van 't windige natte weder, van 't begin van September, gelijk te *Garderen* verder in die maand, ja meest eerst in October: maar sommige, uitsteekend guure, dagen hebben doch, op die beide plaatsen, een merklijk aantal van zieken teffens voortgebragt. Dus werden, op Donderdag 25 September, te *Garderen*, vijf gezonde perfoonen, teffens, schielijk aangetast; den 4 en 5 October weder zes, enz. *Te Meerveld* vond ik, van 6 zieken, die ik 'er den 10 September bezogt, vier, die alle, van geheel gezond, schielijk den Loop gekreegen hadden op Zondag, den 7 dier Maand, nadat daags te vooren, een buijigen regen dag, drie van hun doornat, en doorkoud waren geworden; de een, zijnde de Waard *A. H.*, oud 43 jaaren, door, in dien regen, naar Harderwijk, op den marktdag te trekken; de ander, zijn knecht *H. B.*, een jonge van zeventien jaaren, door zich aan denzelfden regen en wind, eenige uren, bloot te stellen; de derde *A. J.*,

van 23 jaaren, Knecht van een Buurman, bij wien toen nog drie zieken in huis waren, door zich, dien geheelen dag, in koude en nattigheid afgetloofd te hebben. Deeze Menschen, vooral de Waard, leeden ondraaglijke krimpelingen, heftige pijnen, en onophoudlijke persingen; kortom, zij waren door een geweldigen Persloop aangetast, alleen, door zulk een blijkbaare sluiting der huiduitwaasfeming ondergaan te hebben (u).

v. Eindelijk bevestigt zich, van agteren, deeze oorzaak, van gestopte uitwaasfeming, ook daaruit, dat de herstelling deezer Ontlasting altoos, onder de ziekte, een heilzaam verschijnsel zij, zoo dat zij, die, onder de behandeling des Persloops, aan eene algemeene Uitwaasfeming en zweeting geraaken, op een goeden voet van beterschap bevonden worden te zijn, en aldus zekerst ontheven worden, van de pijnlijke ongemakken deezer ziekte, en van de persingen, die dezelve verzellen; gelijk boven, hier en daar, is aangestipt (v): waar bij, ik nu nog meen, iets te mogen voegen, uit een uitvoe-

M 2

rig

(u) Geen wonder dan, dat zij geene merklijke darmvuiligheeden ontlastten, welke hier niet vergaderd waren. Zij werden behandeld naar onze Geneeswijze § 5, 15, 16. en vonden alle 'er zich veel bij verligt, zij herstelden ook gelukkig; behalven den Knecht A. J., wiens armen, bij mijn bezoek, op den 4den dag, reeds koudig, de pols klein en ras was, en die het niet verder kon brengen dan tot den 9den dag, wanneer hij bezweek.

(v) Zie §. 15, bladz. 32. 15. 48. 50.

rig Berigt, mij deezer dagen geworden, van den oplettenden Heel- en Geneesoefenaar J. A. VAN ROUWENDAL, van Barneveld, aan wien ik ook het Opstel onzer Geneeswijze had medegedeeld, en die, in deezen Herfst, tot den 12 November, den Persloop gezien en behandeld hebben- de, in ruim Zeventig personen, daar van in 't algemeen getuigt, dat hij zijne Lijderen, met het best gevolg, warm en uitwaaslemende ge- tragt heeft te houden, alzoo hij 'er thans gee- nen hadt zien beteren, die niet tot een goede zweeting gekomen waren. Ook is mij nog on- der 't oog gekomen het getuigenis van den Berlijnschen Arts en Hoogleeraar C. G. SELLE, ge- grond op zijne waarneemingen van den kwaadaar- tigen Persloop, in 1781, te Berlyn; dat in den- zelve, voor dat de kragten te zeer verspild waren, de *Diaphoretica* den meesten dienst dee- den, en in den beginne *Emetica*, door welke doch zelden galle ontlast werdt, en dus, waar- schijnlijk, wel uitwaaslemstoffe. Hij nam ook waar, dat een jeukende *huiduitslag* voor den *Persloop* beveiligde, terwijl deeze dikwijls voort verscheen, als gene schielijk insloeg (w). Het welk almede dient, ter bevestiging van den gereeden weg, die hier plaats heeft, van de huid naar de ingewanden, en, wederkeerig, van deeze naar de huid; welke naauwe gemeenschap, tusschen de uitwendige en de inwendige oppervlakte des Lichaams, bij den Geneeskundigen, ook in an- dere Ongesteldheeden, wordt opgemerkt; en, uit

(w) *Beitrage zur Artznerwissensch. I th. Berl. 1782. Zie Goett. Anzeige, 1783. Jan. p. 95.*

uit welk alles, onze beschouwlijke Verklaaring van het onttaan des Persloops, door gehinderde Huiduitwaasfeming (*), ook nieuwe kragt ontfangt.

Of'er ook nog aanleidende Oorzaaken te vinden zijn, in Voedsel, Drank, enz.?

Het meest gangbaar denkbeeld is, offchoon men den gewiffen invloed van Lucht- en Weersgeiteldheid, als medewerkende Oorzaaken, ook, meer of min, erkent; dat toch de naaste opwekkende oorzaak, onzer ziekte, is eene fcherpe, bijzonderlijk kwaadaartige, ja bijna vergiftige ftoffe, in 't Gedarmte bevat, en het zelve door prikkeling folterende, voornaamlijk uit ontaarte Gallie geboren; en dat dus in de *Eet- en Drinkstoffen*, van zulke Ziektetijden, vooral ook de aanleiding ter ziekte moet worden gezogt; dewijl doch deeze ftoffen onmiddelijk in de eerfte wegen gebragt worden, en dus gefchapen zijn, om, zonder eenigen omweg, die fchade te verwekken, welke men befchouwt als den voornaamen bron van het kwaad.

Dan, onze Ziekte doorgaans het voortbrengfel zijnde, van den afgaanden Zomer, en van den Herft; zoo fchijnt het mij niet gemaklijk, alleen in de Voedselstoffen en Eettrant van dien tijd, iets aanmerklijks te vinden, dat meer fcherpe, rottige, gallige ftoffen in de eerfte wegen zoude voortbrengen, dan veel eer de Leefwijze van den Winter, reeds vroeger, moest

M 3

heb.

(* Boven, bladz. 79.

hebben gedaan, in welke het gebruik van oud, ingezet, gezouten, en veeltijds min frisch bewaard Vleesch, Spek, Vifch, Vet, en Groenten, zekerlijk, onder alle Jaargetijden, het algemeenst is; terwijl doch het Zomerfaeizoen, ook voor de geringste Lieden, meer voorraad geeft van verscher voedsel, vooral van Groenten en veelerleije Vrugten, dan de Winter en het vroege Voorjaar.

Intuffchen, is men wel eens zoo verre gekomen, dat men, voorbijziende de gunstige beschikking der wijze Voorzienigheid, die elk Jaargetijde niet verstookten gelaaten heeft, van zulke Voortbrengfelen der Nature, welke juist in dat faeizoen de heilzaamste zijn, beschuldigingen voortgebracht heeft, vooral tegens veelerleije *Ooftvrugten* van den Zomer en Herfit, en derzelve ruim gebruik, ook onder het Gemeen. Onder deeze Ooftvrugten, heeft men het vooral, en algemeenst, geladen tegens de *Pruimen*; zoo zelfs, dat derzelve invoer, in den tijd, in sommige Steden wel eens openlijk verboden is.

Dan, voor de onschuld deezer Vrugten is zoo dikwijls gesproken, door TRALLES, PRINGLE, ZIMMERMAN, HANNES, en bijna alle hendaagsche Schrijvers, jaa ook, door DEGNER, en reeds door anderen voor hem: dat wij hier voor niet opzetlijk behoeven te pleiten; doch ook, met eenen, dan niet weeten, in welke bijzondere Eetvoortbrengfelen van den Zomertijd, wij zoo iets, algemeen gal- en rotting-verwekkends, zouden kunnen vinden, als noodig zij,

zij, tot een algemeene oorzaak van deeze heerichende Ziekte.

't Is waar die Vruchten, niet rijp gegeten wordende, zijn nadeelig; verwekkende wanverteering, zuur, winden, spanningen, enz. Wel rijp, doch te veel, of ontijdig, en door weeke gestellen gegeten, zijn ze ook nadeelig; verkoelende en verflappende de ingewanden, ook wanverteering, zuur, darmpijnen, buikloop, en Bort kunnende voortbrengen. Dan welk gezond verstand zal van zulke oorzaaken een' rottigen galligen Persloop af kunnen leiden? Voor deeze ziekte toch is zelfs de vermogen- de Geneeskragt, van de rijpe Oostvruchten zelve, vooral van de *Druiven*, door menigvuldige voorbeelden, ook van agteren, bevestigd, te veele, om hier bij de stukken aan te haalen.

Men kan nog bijbrengen, dat toch het Vleesch, de Visch, en verdere dierlijke voedfels, die in den Zomer gebruikt worden, door de hitte van den tijd, eene grootere geneigdheid van, ja zelfs eenen trap tot rottig bederf verkrijgen, vooral indien zij nog van den Wintervoorraad zijn overgebleeven; dan in vroegere en koele- re jaargetijden. Men kan hier bijvoegen, dat, in buitengewoone, aanhoudende droogte en hitte, het water zelfs, ten drank gebruikt, schaars, met veele onreinigheeden, uit de lucht en grond, beladen, ja rottig en stinkend wordt (y).

Maar, ofschoon de schadelijkheid van zulk
voed-

(y) Zoo als in 1779 plaats hadt te Harlingen, volgens den hr. STINSTRAS *Geneesk. Corresp.* bl. 977. *Bijlage*, bl. XXIV.

voedsel en drank allerblijkbaarst is, en wij ook gereedelijk toestaan, wanneer dezelve komt bij de, reeds gemelde, eigene en vermogende oorzaken, dat de Persloop hier door, in zijne bijkomende omstandigheden en toevallen, gewislijk verergerd zal worden, vooral door de, uit dezen bron, ook nog vermeerderde scherpte der Galle: zoo meenen wij toch, gelijk boven reeds is aangemerkt (z), dat men, in zulke eene plaatslijk vergaderde darmvuiligheid, geene waare *opwekkende*, maar flegts eene, gedeeltelijke, *voorschikkende* oorzaak van Persloop; en dus ook, in Voedsel en Drank, welke zulk eene vergadering aankweeken, geene afdoende, of gewisse, aanleidende oorzaken, onzer bepaalde ziekte hebbe te zoeken. *Vooreerst*, omdat zulk een diët, veel dikwijlser, andere darmziekten, en verdere ongesteldheeden, zal voortbrengen, dan wel den Persloop. *Ten anderen*, om dat het eene geheel uitgemaakte zaak is, dat de alleregtste Persloop dikmaals ontstaat, zonder dat, op zulke vergaderde scherpe of rottige darmvuiligheeden, de beschuldiging, met eenigen grond, konne vallen (a).

Waar uit wij dan besluiten, dat bederflijke, en zeer tot rotting neigende, Voedsels of Dranken geene *bijzondere* of bepaaldelijk *aanleidende* oorzaken onzer ziekte zijn: maar dat zij, komende bij de waare oorzaken, de ziekte en haare nadeelige uitwerksels zekerlijk vergrooten

zul-

(z) Bladz. 75 en 76.

(a) Bladz. 89, 90. N. IV.

zullen. Gelijk 'er, dus dan ook, meer andere, bijkomende, en toevallighjk verergerende oorzaken plaats kunnen hebben; in 't gebruik van *zwaare*, en; naar de maate der verteerkragten van de gestellen, niet geschikte *voedsels*, waar uit raauwigheeden en veelerleije belemmeringen, der gefolterde ingewanden, ontitaan zullen; ja zelfs, in den, te veel *vertraagden*, natuurlijken *afgang*, waar uit eene ophooping van rottige uitwerpstoffen voortkomt; en, eindlijk, niet min, in het gebruik van te veelvuldige, en sterke, *Buikzuiverende middelen*, die eene verzwakking der verteerkragten na zich slepen, om niet te zeggen, dat zij, door gestadige afvaaging, en plaatslijke prikkeling van 't gedarmte, aanleiding schijnen te kunnen geven, om de eigene *opwekkende oorzaak*, te meer en eerder, naar dit gedarmte zelve, heen te lokken, en dus de uitwerkinge, deezer meelt vermogende oorzaake, aan te zetten en te verhaasten (*b*); en dit nog wel zoo veel te meer, als het bekend is, dat de Buikzuiverende middelen, door haare werking zelve, ook de Huiduitwaasfleming, metterdaat, verminderen en krenken.

Waarom, evenwel, alle deeze aanleidende Oorzaken, doch niet bij allen, noch overal, de Ziekte voortbrengen?

Uit ons tot hier toe verhandelde, meenen

N

wij

(*b*) Volgens het aangewezené op bl. 79, 92, en verv.

wij nu, klaar genoeg blijkbaar te zijn, dat, in gemelde omstandigheden, te rug gedreevene huiduitwaasfleming, vooral, indien zij komt bij eene, door voorafgaande hitte, tot rotting geneigde gesteldheid, en, ook nog wel, bij eene rotuge vergadering in de eerste wegen, de meest vermogende en genoegzame, aanleidende Oorzaak zij van den Persloop.

Dan, hoe gewis de gemelde uitwerking deezer Oorzake ook schijne te zijn; wij zien nogthans, dat zij niet allen trefte, die, even zeer als anderen, aan alle die Oorzaken, bloot gesteld zijn, en blijven; ja, dat zij ook geheele Plaatsen, die, even als andere plaatsen, gelegen zijn, met alle haare Inwooneren, voorbijgaa.

Zelfs, in de meest getroffenene Plaatten, blijft doch, doorgaans, het grootste gedeelte der Ingezetenenen van de Ziekte verschoond. In 't zelfde Geslagt, het zelfde Huisgezin, ja in 't zelfde Bed, blijft de een vrij, terwijl hij in dezelfde omstandigheden verkeerd heeft, met zijnen Makker, zijnen Broeder, zijne Egtgenote, die door de ziekte zijn aangetalt, en bij welken hij blijft verkeeren, ja dezelve hanteeren en beredden.

Welke is dan doch hier van de reden?

Zekerlijk, niet altoos mindere blootstelling aan dezelfde oorzaken; hoewel dit doch plaats kan hebben, zelfs bij zulken, bij welken, anders, in tijd, plaats, en de overige omstandigheden, geen merklijk onderscheid schein te zijn.

Zoude 'er dan nog, in sommige Gestellen en Om-

Omftandigheeden, eene *mindere vatbaarheid* plaats hebben, voor alle de genoemde oorzaaken, dan in andere, om dus niet even zeer door dezelve aangedaan te worden?

't Schijnt wel zoo, uit de menigvuldige voorbeelden, die men hier van waarneemt.

Zoude de algemeene vatbaarheid, daar en boven, ook *uitgewischt* kunnen worden, bijzonderlijk, door de Ziekte zelve?

Ook dit wordt niet onwaarschijnlijk, uit het gene men overal gezien heeft, in onze Epidemie zelve. Dat, namelijk, zij, die de ziekte eens hadden doorgestaan, zoo veel ik te weten heb kunnen komen, niet weder op nieuw zijn aangetast geworden, ofschoon zij ook de ergste Zieken verder oppaften en behandelden; 't gene zij ook onbeschroomd pleegden te doen.

Zoo zoude dan de uitwifching der vatbaarheid, of der algemeen *voorschikkende* gefteeldheid, mogelijk fchijnen te zijn.

Maar kan dan ook, verder, deeze, waarfchijnlijke, uitwifching der vatbaarheid voor de ziekte, nog langer stand houden, dan voor de tegenswoordige Epidemie?

Schoon ik ook geen afdoend voorbeeld weet, van hervatten waaren Persloop, in perfoonen, die, in eene voorige Epidemie, daar van getroffen waren geweest: zoo durf ik doch dit niet voor zeker aanneemen, uit gebrek van genoegzaam talrijke, en gewiffe waarneemingen. Ik neig echter om zulks te gelooven, tot dat ik,

door tegengefelde en zekere voorbeelden, anders overtuigd zal worden. Ik heb immers ook vrij fterke gevallen van zulk vrijblijven gezien (c).

Gewoonlijk, nogthans, wordt de Persloop niet uitdruklijk geplaatst, op de lijst dier heerschende ziekten, die, zoo als de Kinderziekte, enz., den mensch maar eens plegen aantedoen. Dan ik wenschte, dat men hier op naaukeuriger acht gaf. DEGNER, PRINGLE, ZIMMERMAN, STOLL laaten, zoo ver ik weete, hier over, zich geheel niet uit. En, hoe weinig men, op losse vertellingen, in deezen af kan, leeren we immers, uit de menigvuldige berigten, die, vaak met de grootste verzekering, in het dagelijksch leeven worden opgedischt, b. v. van Kinderpokjes, voor de tweede keer bij denzelfden Persfoon verscheenen, daar doch dit geval, offchoon al niet zonder voorbeeld, doch onder de allertzeldzaamsten behoort, en, van honderdmaalen verzekeerens, naaulijks eens naar waarheid bevonden wordt te zijn.

Maar, bij dit gebrek van zekerheid, omtrent het niet hervatten van den waaren Persloop, in den-

(c) Bij voorb. Een Heer van jaaren, te Elburg, L. Z., hadt, volgens zijn eigenhandig berigt, te Zwolle, in de Epidemie, die daar in 1747 heerschte, den Persloop gehad, in zoo hoogen trap, als mooglijk niemand. In 1779 werdt ook zijn huis, te Elburg, heftig aangestooken, zoo dat, van drie zwaare zieken, zijne Dogter aan den Persloop gestorven zij; doch Hij is, in 't zelfde huis, en onder deeze Zieken, niet in het minste, door Persloop, weder aangedaan geweest.

denzelfden Persoon, is doch, bijzonderlijk, der aandacht waardig de volgende Opmerking, die mij bezig gehouden heeft, in den geheelen loop der Epidemie van dit Jaar, in 't bijzonder met vergelijkinge tot die van 1779.

Plaatsen, daar, in 1779, de Persloop algemeen gebeerscht heeft, schijnen nu, in 1783, van de Epidemie geheel vrij gebleeven te zijn; en, omgekeerd.

Mijne, even gemelde, Opmerking is dan deeze.

Dat alle de Steden, Dorpen, en Plaatsen van onze Provincie, en ook, zoo verre ik weet, van nabuurige Landschappen, welke, in 't Jaar 1779, door de, toenmaals heerschende, sterke Epidemie van Persloop, zijn aangetast geweest, thans, door de Epidemie van dit Jaar 1783, niet weder zijn aangetast, maar van dezelve bevrijd gebleeven; offchoon de Hitte en Luchtgesteldheid van dat jaar, met die van het tegenswoordige, genoegzaam overeenkwamen, en verder de gelegenheid van veele, der, toen en nu aangetaste, Plaatsen, geheel gelijk ware.

En zoo ook, omgekeerd; dat, in de alle Plaatsen, daar, thans, de ziekte doorgedrongen, en algemeen geheerscht heeft, dezelve volstrekt geene Epidemie gemaakt hadt, in 1779.

Dus heeft de Persloop, in de, wijd en zijd verre verspreide, Epidemie van 1779, op dit Quartier van VELUWEN, van de Steden, alleen

geheerscht in *Elburg*, *Harderwijk* en *Hattum*; op het platte Land, heftig, in en om de Dorpen, *Doornspijk*, *Nunspeet*, *Oosterwolde*, *Heerde*, *Epe*, *Broekland* onder *Apeldoorn*, *Elspeet*, en in de buurtschap *Uddel*.

Buiten welke Steden en Plaatsen, alle, op twee na, in *Neder-Veluwe* gelegen, geene doorgaande Persloop, die Epidemie kon heeten, over de geheele Veluwe heeft plaats gehad. Ik weet wel, dat, in den zelfden tijd, eerst onder *Rhede*, op *de Steeg*; onder *Twello*; voorts, onder *Voorst*, te *Wilpe* en *Terwoolde*; in *Rhede* zelve; daarna onder 't *Oldebroek*; in de Ampten van *Ermelo*; *Putten*; *Nykerk*; *Barneveld*; in de Heerlijkheid *Roozendaal*; en omtrent *Ellekom*, eenige zieken aan Buikloop, ja ook aan Persloop, zijn waargenomen: maar het is ook zeker, dat, op de laatstgemelde Plaatsen, maar enkele, of zeer weinige, en verspreide, Zieken zijn geweest, veel al van goeden aart, en die geene Epidemie op die plaatsen hebben ontlooken (d).

In

(d) Ik heb voor mij een juist Uittreksel, uit de *Rapporten* en *Lijsten* van alle de *Gestorvenen*, en ook van veele der *Zieken*, van dien Jaare, aan *Dysenterie*, op alle de Plaatsen, Buurten en Huizen, uit de geheele Provincie, door de respectieve Officieren, bij den Hove ingezonden, en door Hun Edelmog. aan mij, als *Archiater*, gunstiglijk, ten mijnen gebruike, medegedeeld. Waar uit het bovengemelde is getrokken. Meer egte, naaukeurige, en zekere Opgaven kon ik niet verlangen; alzoo alle besmetlijk gerekende Volkziekten, hoofd voor hoofd, bij gemelde Officieren worden aangegeeven, en door deezen, stiptelijk, daar van Rapport gedaan aan den Hove Provinciaal,

In de Epidemie, daarentegen van dit jaar 1783, die veel uitgestrekter en verderflijker, althans in onze Provincie, geweest is, dan die van 1779, zijn de gemelde drie *Steden*, en alle de opgenoemde *Plaatsen*, die toen waare Epidemie gehad hebben, thans van dezelve geheel verschoond gebleeven (e): hebbende de heerfchende Persloop

ZIEK

aan welk hoog Geregthof, door de Staaten der Provincie, is opgedragen, de tijdelijke zorg voor 't algemeen belang, in alle buitengewoone gevallen van Rooden Loop en andere contagiöse ziekten, ten platten Lande. Zie *Placc.* van 16 Apr. 1742, enz.

(e) Dat ik niet spreek van enkele Zieken, hier of daar van buiten ingekomen, heb ik genoeg te kennen gegeven. Dus is, b. v. ons *Harderwijk*, alwaar de Epidemie in 1779 geweest was, maar zoo gunstig, dat, van 45 Zieken, slegts 3 gestorven zijn; dit Najaar wel niet zoo volstrekt vrijgebleeven, of 'er zijn toch vier geweest, die ware *Dysenterie* gehad hebben, welke ik zelf heb behandeld, en zien herstellen; doch welke geenige besmetting gemaakt hebben in de Stad, zijnde twee derzelve van buiten ingekomen; gelijk trouwens de Ingezeten en van *Horst*, *Telgt*, *Garderen* enz. onze Stad, dagelijks en ongehinderd, thans binnen kwamen, zonder eenige waargenomene voortplanting der ziekte.

De Heer Quartiers Doctor en Burgemr. VAN COOTH heeft mij schriftlijk berigt, dat thans in 't geheele Ampt van *Doornspijk*, zoo fel getroffen in 1779, geen een Zieke aan den Persloop gelaboreerd heeft, behalven twee Vrouwspersonen, door zijn Ed. den 25 Oct. gevisiteerd, welke de ziekte van buiten hadden ingehaald, doch beide hersteld waren, zonder voortplanting.

Ook heeft men zulke voorbeelden te *Epe* gehad. Een verlopen Soldaat, met een Vrouwsperson, dat in de Epidemie te Loenen, nu in Augustus,

zich nu, bijna geheel, bepaald, tot de Steden en Plaatsen van de *Boven-Veluwe*, *Veluwen Zoom*, de heerlijkheeden 't *Loo*, *Roosendal*, en aan deeze naast aangrenzende Plaatsen.

Arnhem, vooreerst, alwaar, in 1779, flegts een en ander voorbeeld, van egte Dyfenterie, en die waarschijnlijk nog van buiten ingebracht, gezien is, is nu van de eersten geteisterd geworden, zoo dat 'er, van omtrent het midden van *Julij*, 't begin der Epidemie, tot het eind van *Augustus*,

den Persloop hadt gehad, van daar naar *Epe* zich begeevende, krijgt zelf de Ziekte; legert zich eerst, bij een Boer, onder het Dorp, naar den kant van *Vaassen*, krijgt daar bezoek van zijne Moeder en Zuster, trekt, vervolgens, nog bij een anderen Boer, in *Epe*, zich legerende in de Hooischuur, alwaar hij, allerellendigst lijdende, van 't Vrouwmensch verlaaten wordt, en eindlijk sterft. Een Boerenknecht gaat van *Epe*, tweemaal, zijne Ouderen bezoeken, die, op eene andere plaats, aan den Loop lagen; weinige dagen na 't laatst bezoek, krijgt hij, bij zijn Boer te *Epe*, ook den Loop, wordt zeer erg, doch herstelt. De gevolgen hier van waren, dat, bij den eerstgemelden Boer, een Meisje den Loop kreeg, en sterft, ook werden de Moeder en Zuster ziek; dat, bij den anderen Boer, de Ziekte, ook in zijn huis, ontstond; en dat, bij den derden, de Boer en Vrouw ziek wierden en de Vrouw sterft: Doch bij deeze, onmidlijk aan gedane, huizen en Persoonen bleef het; de Persloop verspreidde zich geheel niet door het, hoog en schoon gelegen, Dorp. Dan *Epe* hadt, neffens *Heerde*, zijnen zaakelijken beurt van Epidemie gehad, in 1779. En in *Heerde*, weet ik niet, dat nu, in 't geheel, eenig voorbeeld van Persloop geweest is.

flus, 198 Dooden geteld zijn aan den Persloop, na welken tijd, deeze ziekte, en de sterfte al- lengskens gunstiger geworden, en voorts opge- houden zijn. In de geheele voorige maand Junij, waren, ondertusschen, slechts 2 Dooden alhier geweest. 't Juist getal der *Zieken* aan Persloop liet zich moeilijker vinden; men rekende nog- thans, toen ik te Arnhem was, van 3 *Zieken*, omtrent 1 Dooden, en dus moesten 'er ruim 600 *Zieken*, in dien tijd van 6 weken, zijn geweest.

Merklijk laater, heeft *Wageningen*, welke Stad, in 1779, ook van Persloop was vrij ge- bleeven, eene beurt gehad van Epidemie, schoon niet zoo heftig, als Arnhem heeft getroffen. Maar *Roosendal*, 't welk, zoo als ik flus aan- teekende, in 1779 eenige verspreide zieken aan Persloop hadt gehad, heeft, bijna eventijdig met Arnhem, nu eene felle beurt gekreegen, van doorgaande en heftige Epidemie; zoo ook *Velp* en *Oosterbeek*, op Veluwen-zoom, welke Dorpen in 1779 waren vrij gebleeven.

Ook heeft de Buurtschap *Hartskamp*, en kort daar op het schoone Dorp *Ede* zelf, twee uren ten Noorden van Wageningen gelegen, welk, neffens zijn geheele Schoutampt, in 1779, gantsch geen Persloop gehad hadt, nu, reeds in 't laatst van Julij, de Epidemie gekreegen, welke daar, zoo algemeen en ongenadig, geheerscht heeft, dat in *Ede* alleen, zoo als boven, ter loops, is aangeteekend, van 't begin van Augustus af, genoegzaam de helft der Inwoners, d. i. 296 Personen, den Persloop gehad hebben, en van

deezen ruim een *derde* deel, of 108, gestorven zijn, dat is, wel een *zesde* deel van alle de Inwooneren, die, voor de Epidemie, op een aantal van 605 Menschen berekend waren (f).

Bij na ter zelfder tijd, als Ede, dat is, in 't eerst begin van Augustus, werdt het Dorp *Voorst*, een

(f) Boven, is, door zeker toeval, een en ander misflag ingevallen, in het stellen der Getallen, der *Zieken* en *Gestorvenen*, in het Dorp *Ede* (Bladz. 81. (1)). De gemelde Lijsten van den Hre. AMMON, naaukeurighjk nagegaan, leveren dan de volgende juiste berekening op.

Te EDE; in Augustus,			
Ziek geworden	30	Mannen,	hier van Gestorven 8.
— — — —	31	Vrouwen, — —	— — — — 14.
— — — —	29	Kinderen, — —	— — — — 13.
In September,			
— — — —	63	Mannen, — —	— — — — 21.
— — — —	54	Vrouwen, — —	— — — — 16.
— — — —	55	Kinderen, — —	— — — — 23.
In October,			
— — — —	12	Mannen, — —	— — — — 4.
— — — —	13	Vrouwen, — —	— — — — 5.
— — — —	9	Kinderen, — —	— — — — 4.

— — — — dus, in 't geheel 296 *Zieken*, en *Gestorvenen* 108.

Op welke Getallen der *Gestorvenen*, wij alleen nog opmerken, dat hier juist gerekend zijn, niet slegts het Getal der *Dooden*, in dezelfde maand, maar, naaukeurighjk, het geheel getal der *Gestorvenen* van de in die maand *Ziek* gewordenen, het zij ze in dezelfde maand, of in de volgende, waren overleeden. Men ziet nu ook, dat, boven, 't getal der *Zieken* te klein, en dat der *Dooden* te groot gerekend is; zijnde de proportie bijna als in Arnhem.

een uur van Zutphen gelegen, ook fel getroffen, hebbende de Ziekte daar insgelijks, tot diep in den Herfst, aangehouden, en genoegzaam dat geheele Ampt aangedaan, het welke, zoo als wij daar even aantipten, in 1779 geene Dysenterie gehad hadt, dan in eenige weinige voorwerpen, verspreiderwijze (*sporadice*). Het Getal der *Gestorvenen* aan den Persloop, in Voorst en den Ommetrek, is, den 11 November, mij opgegeeven te zijn 153 Persoonen, op welken tijd er nog eenige weinigen ziek lagen (g).

Korten tijd na Voorst, viel nu de ziekte in te *Apeldoorn*, in meest alle plaatsen tot het Kerspel hoorende; welke, in 1779, volgens de ingezondene Raporten bij den Hove, alle bevrijd waren gebleeven; behalven dat te *Beekbergen* toen éene Vrouw is aangegeeven, en dat in het Apeldoornsch *Broekland* waare Epidemie ontstaan is, welke, in Sept. 1779, eerst begonnen, op de plaatse *Pothoven*, allengs door de *Westkant* van gemelde Broekland zich verspreid heeft, hebbende 15 Huizen aangedaan, met bijna alle derzelve Inwooneren, en geduurd tot in November. Dit Broekland is, nu wel, weder aangedaan geweest met Persloop, doch niet zoo sterk, en wel bepaaldelijk naar de *Zuidkant*, van deeze verspreide Buurtschap. Zoo dat dit voorbeeld ook minder afdoet, tegens onze algemeene Opmerkinge, dan het wel, in den eersten opslag, scheen (b).

( ) 2

In

(g) Bijzonderer Opgave, van Dooden, en veel min van Zieken, heb ik noopens Voorst nog niet volledig bekomen.

(b) Op eene Kopermolen, onder Apeldoorn, vind ik

In en om *Apeldoorn* alleen, heeft, ondertuffchen, de Persloop, die, in 't eerst, daar veel langzamer voortging, dan te Voorst, deezen Nazomer en Herfit, zoo vreeslijk gewoed, dat het getal der *Gestorvenen*, in het Kerfpel, van 1 Aug. af, op den 9 December, opgegeeven is te bedraagen 162 Perfoonen, behalven nog 36 dooden aan andere Ziekten. Ja in *Wormingen* alleen, eene buurtschap onder den rook van Apeldoorn, uit 37 huizen bestaande, zouden 57 Dooden, in 't geheel, in dat tijdperk, geteld zijn. In *Wormingen* was ook de Ziekte eerst, en oorspronkelijk, ontstaan, en voorts heftig voortgeslagen (i).
Hier

dat ook, bij Peel Roenhorst, in Nov. 1779, de ziekte is geweest, alwaar zij thans weder zoude ingevallen zijn: doch dit berigt is gebrekkig.

(i) Wegens het Kerfpel *Apeldoorn*, diene nog de volgende bijzondere Opgave, van den voortgang van het Versterf aldaar.

In <i>Augustus</i> ,	7	<i>Gestorvene</i>	aan den	Persloop.
— <i>September</i> ,	65	—	—	—
— <i>October</i> ,	68	—	—	—
— <i>November</i> ,	22	—	—	—
Samen		162	Perfoonen.	

Men ziet dus, dat deeze ontzaglijke sterften, te *Voorst* en *Apeldoorn*, die te *Ede* nog veel overtreffen. Voorts, omtrent het oorspronkelijk ontstaan der Ziekte alhier, is mij door den Weled. Gestr. hre. NUYS, Schout, gelijk ook, door den Chirurgijn der Heerlijkheid, BRINKHUYNS, berigt, dat een Weever, te *Wormingen* woonende, in een der heetste dagen uitgeweest, en zeer verhit geworden zijnde, zich verkoeld hadt en schielijk karnemelk

Hier bij moeten nog gemeld worden *Beekbergen*, *Loenen*, en andere plaatfen der Heerlijkheid Loo, die, vooral Loenen, bijstere sterfte, hebben ondergaan (*k*). Deeze plaatfen waren ook in 1779 vrijgebleeven.

O 3 Bij

gedronken, waar op hij ziek werdt, een hevigen loop kreeg, met verval van kragten, en ipoedig stierf. Hierop werden, in dat onzindlijk huisgezin, van den 10 Aug. af, de een voort na den anderen, die bij den Weever verkeerd hadden, ziek aan den Persloop, en wel haast waren 'er vijf van gestorven, waar na de ziekte tot meer anderen overging. De Dienaar der Heerlijkheid, op een heeten dag, door een verren marsch verhit zijnde, verkoelde zich ook onvoorzigtig, en leschte zijnen hevigen dorst met koud drinken; 't gevolg was insgelijks een sterke Persloop; waaraan ik zelf, in dien tijd daar pasfeerende, hem nog gezien heb. Kinderen uit die buurt, die veel aan zijn huis kwamen, werden voort hier op aangedaan, gelijk ook meer anderen.

Welke belangrijke en spreekende Waarneemingen ik hier nog inlatche, ter duidelijke bevestiging, van het vaak oorspronkelijk ontstaan onzer Ziekte (waar van boven, bl. 62, 63. n. iv); en van het kragtig en zonderling vermogen, dat eene schielijke verkoe-ling en belette uitwaasfeming, in of na heete tijden, daar toe heeft (bl. 84, n. ii. 89, n. iv. 92), enz:

(*k*) Deeze zijn kleine plaatsjes, op de hooge Veluwe, een en twee uren van Apeldoorn, naar den kant van Doesburg af. Nogthans waren 'er aangegeeven;

te <i>Loenen</i> ,	in August.	13	Dooden.
—————	— Sept.	27	—————
te <i>Beekbergen</i> ,	— August	1	—————
—————	— Sept.	11	—————
—————	— Octob.	21	—————

Bijna alle de Dorpen en Buurten, van Voorst tot Arnhem, op *Veluwenzoom*, gelegen, hebben ook nu den heerschenden Persloop, wat vroeger of laater, ondergaan; zoo dat 'er dagen gezegd worden geweest te zijn, op welken, te *Brummen* alleen, soms 8 Lijken begraven werden. Van *Velp* en *Oosterbeek* hebben we gemeld. *Rhede*, daar in 1779 de Ziekte in één Huis gevallen was, heeft nu de Epidemie niet zwaar gehad.

Doch, van de Heerlijkheid Loo, verdienen nog de gehugten *Uddel* en *Meerveld*, die, juist tusschen Apeldoorn en Harderwijk, bijna ter halver wege, en midden op de Veluwe, leggen, eene bijzondere opmerkinge; om den gewigtigen bijslag, welke zij geeven tot onze algemeene Waarneeminge.

Van deeze Buurtschappen, heeft de eene, naamlijk *Uddel*, bestaande uit *elf* verspreide Huizen, haare beurt van Persloop, in 1779, zodanig gehad, dat 'er geen een huis zij vrij gebleeven; maar *Meerveld*, slegts een vierde uurs van *Uddel* gelegen, bleef toen ganschlijk vrij: doch dit kreeg, daarentegen, zijne algemeene beurt zodanig, in 1783, dat nu alhier geen een huis vrij bleef (1); terwijl het aangrenzend *Uddel*, wederkeerig, nu geen eenen zieken kreeg. Kan men wel sterker voorbeeld hebben, van waarschijnlijke beveiliging, door voorige Epidemie, dan op twee zoo nabuurige, en zoo even eens gelegene plaatsen?

(1) Boven, bl. 87, is 't aantal der Huizen, Inwooners, Zieken en Gestorvenen, in dit Gehugt naarkeuriglijk bepaald.

Onder 't Ampt van *Barneveld*, zijn, in deezē tijd, weder verspreide Zieken geweest, die doch ook, hier en daar, eenige voortplanting gemaakt hebben; dan niet op de plaatsen van 1779. *Elfspeet*, het verst oostlijk gedeelte van 't zelfde Ampt, epidemisch bezogt in 1779, heeft nu gansch geene Zieken gehad.

Van *Garderen*, onder dit Ampt ook behoorende, dat in 1779 geheel vrij was gebleeven, en van welk wij meermaalen, en vooral boven (bl. 87.), bijzonderlijk gesproken hebben, heb ik nu de verlangde omstandigere Berigten ontfangen, welke zeer verdienen, hier nog geplaatst te worden.

Garderen bestaat uit 28 Huizen, waar onder van de ziekte niet meer bevrijd zijn gebleeven dan 3, welke de minst bevolkte waren; zijnde een deezer huizen van 3, en twee van 2 Menschen. Onder de 25 aangestokene Huizen, waren 'er 6 daar geen een der Inwooneren vrij bleef, en onder deeze waren ook de twee meest bevolkte huizen van allen; naamlijk een huis van 10, en een van 12 Menschen.

De opkomst en voortgang der Epidemie was hier dus: dat in *Sept.*, van 't begin tot over de helft der maand, maar een huis aangedaan was; doch dat toen, den 18 en 19, zes Huizen teffens werden aangetast; den 20 en 21 nog twee; den 25 twee; 28 één; den 2 Oct. twee; den 4 één: zoo dat, in bijna drie weeken tijds, de ziekte over 't geheele Dorp bijkans verspreid was.

De zwaarheid der Epidemie hieldt deezen loop; dat van de allereerste Zieken eenigen; van die,

die, van uitgaanden *September* en beginnenden *October*, zeer weinigen; van de volgenden meer; en de laatsten, vooral de weinigen van *November*, bijna allen gebeterd zijn. Het welk de onderstaande Sterflijst ook bevestigt.

't *Getal* van de *Gestorvenen* heeft hier bedragen 34 *Perfoonen*; van de *Zieken* 87; terwijl het geheele aantal der *Inwooneren*, voor de *Epidemie*, bedroeg 124 (*m*); welke aantallen tot

(*m*) Ik ben deeze nette naspooringen verschuldigd aan den Weleerw. hre. H. J. BRUINS, Predikant der plaats; die, steeds midden in deeze *Epidemie*, met pligtmaatige voorzorge, verkeerende, even als de Weleerw. hr. E. MOL, die te Voorst eene voorbeeldlijke zorgdraagendheid jegens de Ellendigen geoeffend heeft, ook met zijn Huis van ziekte geheel is vrij gebleeven. Verders heb ik nog, uit de opgaven van Ds. BRUINS, de volgende twee *Tafelen* gemaakt.

Tijden van Versterf. te GARDEREN.

Van 10 tot 30 Sept.	Gestorven	4	Menschen
voorts — 7 Oct.	—	9	—
— — 14 —	—	13	—
— — 21 —	—	4	—
— — 31 —	—	3	—
— — 30 Nov	—	1	—

In 't geheel 34. —

Ouderdom der Zieken en Gestorv.

Onder 10 jaaren,	Zieken	16,	daar van Gestorven	8
— 20 —	—	23,	—	7
— 30 —	—	17,	—	4
— 40 —	—	10,	—	3
— 50 —	—	3,	—	0
— 60 —	—	14,	—	11
— 70 —	—	2,	—	1
— 80 —	—	2,	—	0

In 't geheel, *Zieken* 87, daar van *Gestorv.* 34

elkanderen staan, ten naasten bij, als de getal-
len 2, 5, 7. Dat is; ruim *twee derde* deelen der
Inwooneren hebben den Perloop gehad, en
van deezèn zijn, net genoeg, *twee vijfde* ge-
storven, of, van alle de Inwooneren, meer dan
een vierde deel. Dat nog merklijk sterker is dan
te Ede: maar, in 't getal der Dooden, naar
evenredigheid van dat der Huizen, geenszins
zoo sterk als te Wormingen, onder Apeldoorn,
boven gemeld (n).

Zoo veel van de algemeene en felle Epide-
mie van dit Jaar, in het Dorp *Garderen*, dat
te vooren, sedert meer dan 30 jaaren, geheel
was vrijgebleeven. Even buiten Garderen, naar
de kant van Meerveld, leggen het *Zol* en *Pá-
leis*, een Buurtschapje, daar de ziekte, tegen 't
laatst van Sept., zich vertoond heeft, en ge-
duurd tot in Nov., zijnde van 18 *Zieken*, 5
Gestorven (o).

In 't zelfde Ampt van Barneveld, heeft,
voorts, zoo als ik flus zeide, *Elispeet*, het oost-
P *lijkt*
(n) Zie de opgave van Dooden en Huizen te Wor-
mingen, bl. 108.

(o) Het *Zol* en *Paleis* hebben 4 *Huizen*, alle aange-
daan geweest, zoo dat, van de 26 *Inwooners*, de
volgende *Lijst* de *Zieken* aanwijst, en de *Gestorve-
nen*, naar de jaaren.

Onder 10 jaaren,	<i>Zieken</i>	3,	daar van	<i>Gestorven</i>	2.
— 20	—	4,	—	—	1.
— 30	—	4,	—	—	1.
— 40	—	3,	—	—	1.
— 50	—	2,	—	—	0.
— 70	—	1,	—	—	0.
— 80	—	1,	—	—	0.

In 't geheel, *Zieken* 18, *Gestorv.* 5.

lijkt deel, dat in 1779 voor het geheele Ampt scheen te boeten, als hebbende toen, in Octob. en Nov., alleen 26 Dooden gehad van Persloop, terwijl 'er elders in het Ampt, nabij Barneveld en bij Voorthuizen, slegts 4 dooden geteld zijn; — Elspeet, zeg ik, heeft nu geheel geen Persloop gehad. Maar de Ziekte, en haare sterkste voortplanting, is verder, naast Garderen, thans voornaamlijk geweest te *Essen*, eene uitgestrekte Buurtschap, tuschen Hartskamp, Kootwijk en Barneveld, alwaar, in 't begin van Sept., de Persloop, bij een kind oorspronkelijk ontstaan, zich, nabij en verre, vooral in deeze en de volgende Maand, verbreid heeft tot 46 *Persoonen*, waar van, tot in 't begin van Dec., 17 zijn *gestorven* (p); dus, even als te Garderen, net genoeg,

(p) Deeze omstandige Berigten, van 't Ampt Barneveld, en 't Kerspel Garderen, nu zoo ontfangen, zijn, gedeeltelijk, van den Weled. Gestr. hr. BLANKEN, Schout, en van den Chirurgijn v. ROUWENDAL, gedeeltelijk, van den Weleerw. hre. BRUINS, waar uit het volgende is opgemaakt.

Te *Essen*, onder 't Kerspel van Garderen behoorende, zijn, van de 25, 11 *Huizen* aangedaan geweest, in dewelke waren 78 *Persoonen*, en van deezen 46 *Zieken*, van welken, en van de *Gestorvenen*, de *Ouderdom* aldus was:

Onder 10 jaaren,	<i>Zieken</i> 23,	daar van	<i>Gestorven</i> 9.
— 20 —	— 1,	— —	0.
— 30 —	— 5,	— —	0.
— 40 —	— 7,	— —	1.
— 50 —	— 5,	— —	2.
— 60 —	— 2,	— —	2.
— 80 —	— 3,	— —	3.

In 't geheel, *Zieken* 46, *Gestorv.* 17.

noeg, twee vijfde. Kootwijkerbroek werd voorts aangedaan, hebbende 4 *Zieken* gehad, en 2 *Dooden*. Sterk werd ook Garderbroek getroffen, in Oct. en Nov., met 17 *Zieken* en 7 *Dooden* (q). Kootwijk zelf kreeg, zegt men, in October, 14 ligte *Zieken* (r), welke allen hersteld zouden zijn. En Stroe heeft thans, in twee Huizen, 5 *Zieken*, en 2 *Dooden* gehad (s). Voorts zijn, onder Voorthuizen, op de *Stroet*, in twee Huizen, 5 *Zieken* en 3 *Dooden* geweest; op *Terfchuur*, in een Huis, 5 *Zieken* en 1 *Dooden*, en eindelijk, nog elders in 't Voorthuizer Kerspel, 2 *Zieken* en 1 *Dooden*; alle in September en October.

P 2

Bar-

(q) In Garderbroek, bezijden Voorthuizen, omtrent 2 uren van Garderen gelegen, doch onder deszelfs Kerspel behoorende, zijn, van 42, slegts 5 Huizen aangedaan geweest, in dewelke waren 26 *Inwooners*, en van deezē is de opgave van *Zieken* en *Gestorvenen* aldus:

Onder 10 jaaren,	<i>Zieken</i>	2,	daar van	<i>Gestorven</i>	1.
— 20 ———	—	2,	— —	—	0.
— 30 ———	—	4,	— —	—	0.
— 60 ———	—	8,	— —	—	5.
— 80 ———	—	1,	— —	—	1.

In 't geheel, *Zieken* 17, *Gestorv.* 7.

(r) 3 Mannen; 7 Vrouwen; 4 Kinderen.

(s) Stroe, is tuschen Garderbroek en Garderen gelegen, en in dit Kerspel, heeft 11 Huizen, daar van zijn 2 aangedaan geweest, de *Zieken* en *Gestorv.* als volgt:

Onder 10 jaaren,	<i>Zieken</i>	2,	daar van	<i>Gestorven</i>	2.
— 40 ———	—	2,	— —	—	0.
— 50 ———	—	1,	— —	—	0.

In 't geheel, *Zieken* 5, *Gestorv.* 2.

Barneveld zelf, heeft, in het Dorp, nu 2 *Zieken* gehad, die hersteld zijn, en in zijn *Kerspel*, op *Dronkelaer*, in een Gezin, 5 *Zieken*, en daar van 1 *Dooden*.

En dit is 't gene ik, van den loop onzer *Ziekte*, in dit geheele Ampt, op naaukeurig onderzoek, te weeten ben gekomen. Zijnde aldaar derhalve, in 't geheel, 210 *Zieken*, en 73 *Dooden* aan Persloop geweest. Waar van het Dorp *Garderen* alleen bijna de helft heeft gehad.

Men ziet 'er ook uit, dat hier thans, van *Hartskamp* tot *Meerveld*, of liever in het *Kerspel* van *Garderen*, de voornaamste *Epidemie*, die eenigen naam mag hebben, gevallen is: daar 'er, in 1779, behalven *Elspeet*, in dit geheele Ampt van *Barneveld*, niet meer dan 4 *Dooden* aan Persloop waren bekend geworden, te weeten op *Achteveld*, en klein *Overhorst*, twee huizen onder de *Kerspels* van *Barneveld* en van *Voorthuizen*, geheel verschillend gelegen van de thans aangetafte plaatsen. Voor 't overige, dat 'er, tuschen de Jaaren 1779 en 1783, nog beurten geweest zijn van Persloop, op verscheidene plaatsen van dit, zoo als ook van de volgende aangrenzende Ampten; en wat hier van, omtrent onze algemeene *Waarneeminge*, zij aan te merken, zullen we straks nog afzonderlijk beschouwen.

Onder 't Ampt van *Ermelo*, is ook het *Kerspel Nunspeet* thans geheel zuiver gebleeven, dat in 1779 aan *Zieken* van Persloop hadt gehad 201, en hier van *Dooden* 69 *Perfoonen*, dat is, ruim een derde deel. Doch andere gedeelten van dat zelfde Ampt, welke toen vrij gegaan waren, heb-

hebben nu, vooral in Sept. Octob. en Nov. hun deerlijke beurt gehad; zoo dat 'er, voornaamlijk in de Buurtchappen *Drie*, *Veldwijk*, *Horst*, en *Telgt*, in 't laatst van Novb., geteld werden famen 113 door de Ziekte aangetasten, daar van 31 Gestorven, en de overigen hersteld zijn (1).

P 3

Het

(1) Alles volgens eene volledige Opgave, van den Weled. Geftr. hr. Mr. H. J. ARDESCH, Schout, uit welke blijkt, dat thans 't Getal der *Zieken* en *Dooden*, bijzonderlijk, in dit Scholtampt geweest is, als volgt:

Buurtfchap <i>Telgt</i> ,	26	<i>Zieken</i> ,	daar van	<i>Gestorv.</i>	6.
———— <i>Veldwijk</i> ,	28	————	————	————	8.
———— <i>Horst</i> ,	42	————	————	————	12.
———— <i>Drie</i> ,	14	————	————	————	4.
<i>Ermelo</i> en <i>Leuvenum</i> ,	3	————	————	————	1.
Samen	113	<i>Zieken</i> ,		<i>Gestorv.</i>	31.

Zijnde onder de Gestorvene geweest, 12 Mans; 8 Vrouwen; 11 Kinders; en hebbende famen be draagen wat meer dan een vierde deel der *Zieken*.

Verder voeg ik nog, omtrent *Drie*, hier bij, uit mededeeling van den Weleerw. hr. BRUINS, (alzo ook dit Gehugt onder 't Kerfpel van Garderen hoort) de kaveling der *Zieken* en *Dooden* alhier; volgens welke, vooreerst, van de 5 Huizen van *Drie*, 4 zijn aangedaan geweest, en van de 28 *Inwooners* 14 of 16 *Zieken*, en 4 *Dooden*; daarna, dat de Ouderdom geweest is, als volgt:

Onder 10 jaaren,	<i>Zieken</i>	3,	daar van	<i>Gestorven</i>	1.
—— 20	——	4,	——	——	0.
—— 30	——	3,	——	——	0.
—— 60	——	3,	——	——	3.
—— 70	——	1,	——	——	0.
In 't geheel,	<i>Zieken</i>	14,		<i>Gestorv.</i>	4.

Het Ampt van *Nykerk*, dat iets van Epidemie gehad hadt in 1779, is nu volkomen vrij gebleeven, althans in de Veste; buiten welke, ook toen, niets geweest is, dat veel naam kan hebben (u).

't Ampt van *Putten* hadt 12 Dooden aan Persloop gehad in 1779; 6 Mannen, 2 Vrouwen en 4 Kinderen; voornaamlijk in de Buurtschap *Hell*, en thans, in het Dorp slegts twee perfoonen, waar van een van buiten was ingekomen. Onder het Ampt echter, zijn nu, in de Buurtschappen *Norden* en den *Hoeff*, 8 Menschen 'er aan gestorven, daar de ziekte, in 1779, niet was geweest. 't Geheele getal was derhalve thans 10 Dooden; of 5 Mans, 1 Vrouw, en 4 Kinders (v).

Dus heb ik nu een ziektekundig Verflag gegeven, ten naasten bij, van onze geheele Veluwe; niet zonder moeite, om dat ik naaukeurigheid en zekerheid, zoo veel mij immers mogelijk was, bedoeld heb, bijeengezocht, zoo om-

De ziekte heeft te Drie met tuschenpoozen geheerscht, van 't laatst van August. tot in 't begin van Decemb., doch sterktst in Septemb. en Octob.

Ook is *Houtdorp*, een Gehugt van 8 Huizen, een vierde uur van Garderen, en onder dit Kerspel behoorende, doch onder 't Ampt van *Ermelo*, zeer laat in Novemb. tot in 't midden van Decemb. nog met eenigen Persloop bezogt geweest, in één huis, daar echter geene gestorven zijn.

(u) Dus opgegeeven door den Weled. Gestr. hr. J. DOUDE, Schout.

(v) Opgegeeven door den Weled. Gestr. hr. N. VAN DIERMEN, Schout.

omtrent de Jaaren 1779, als voornaamlijk omtrent 1783. De onvermijdblijke wijdloopigheid, met eenige oneenpaarigheid in deezen, die in zulke, van alle kanten bijeengebragte, berigten, onvermijdblijk is, zal men mij dan ten goede neemen.

De andere Quartieren leveren, zoo veel mij bewuft is, gelijke gevolgen op, doch bij deezen, ook omdat mij de plaatfen derzelve minder gemeenzaam zijn, zal ik korter langs gaan.

In het Graaffchap ZUTPHEN, zijn, zoo veel men weet, de Steden, in 1779, geheel vrij gebleeven. In *Doesburg*, 't is waar, zijn toen twee Zieken aan Persloop waargenomen, en ook gestorven, doch deezen hebben geene voortplanting gemaakt, en zij waren uit *Drempt* overgekomen (w). Immers *Drempt*, het welk, ten oosten, onmiddelijk aan *Doesburg* grenst, was, in 1779, van voor half Sept., de voornaame zitplaats van Epidemie, die daar voorts allerheftigt, en zeer verderflijk, gewoed heeft; ook zijn *Hoogkeppel*, *Steenderen*, *Zelhem*, *Ruurlo* en nog het *Scholtamp* van Zutphen aangedaan geweest (x), doch

(w) Volgens Bericht van Dr. A. VAN EPEN, in de *Geneesk. Corresp.* bl. 334.

(x) Volgens den hr. BERNIS, die in 1779, van deeze plaatfen de volgende Zieken en Dooden heeft aangeteekend:

Onder <i>Drempt</i> ,	235	Zieken,	daar van	<i>Gestorven</i>	76.
— <i>Hoogkeppel</i> ,	12	————	————	————	9.
— <i>Steenderen</i> ,	34	————	————	————	12.
Samen, van					281
					————
					————
					————
					97.

doch min aanmerklijk. Deeze Plaatsen zijn alle wel gelegen, tuschen Doesburg, Deutichem, Lochem, en Zutphen. Maar, laater in dien Herfst, heeft de Ziekte zich ook nog, meer Oostlijk op, in het Graafschap uitgestrekt, tot de Heerlijkheeden *Borculo*, *Ligtenvoorde*, *Bredevoort*, vooral in *Winterswyk*, ook tot *Wisch*, 's *Heerenberg*, en eenige weinige streeken meer; doch ook deeze verspreiding is niet zwaar, en min van Epidemischen aart geweest.

Dan thans, in 1783., hebben de Steden *Zutphen*, *Deutichem* en *Doesburg* de voorname zitplaatsen geweest van den heerscheden Persloop. In *Zutphen*, is deeze ziekte in 't midden van Augustus begonnen, toegenomen in September, en heftigst geweest in October (y); zijnde 'er, in dien tijd van drie maanden, tot aan den 19 November, volgens berigten in de Nieuwspapieren (z), in 't geheel een aantal van 258 Dooden geweest,

waar

(y) In October alleen, geeft men 112 Dooden op, waar van 72 van den Loop.

(z) 't Jaarlijksh getal der Dooden in *Zutphen*, volgens het zelfde Berigt, beloopt omtrent de 200; zijnde in vijftientwintig jaaren maar eens tot 316 gekomen: dan nu waren 'er, den 19 Nov., reeds 454 begraven, 't welk uitkomt op wel 500 in 't jaar, d. i. 300 dooden boven 't gewoone getal. Waar van ook een goed gedeelte zal toe te schrijven zijn aan de kwaade Koorts-ziekte, die, in den geheelen vorigen Winter tot door deezen Zomer, in *Zutphen* nu geheerscht hadt, en aan de Kinderziekte, die lange voor, en neffens den Persloop, aldaar heeft omgegaan, waar bij ook nog het Roodvonk, of Scharlaken-koorts, na het ophouden van den Persloop, gekomen is.

waar onder 117 gerekend werden aan den Persloop (a). Van deezē, alhier aan Persloop gestorvenen, heeft men opgemerkt, dat het minste aantal geweest is van Lieden van middelbaare Jaaren; het grootste deel, van oude Lieden, boven de 60, of van Kinderen, beneden de 10 Jaaren. Ook hebben hier verscheidene Kinderen de Pokjes en den Persloop te gelijk gehad, welken hersteld zijn (b). Deze samenloop heb ik ook, te Voorst zijnde, vernomen, dat

Q

toen

- (a) Na 't afdrucken van 't vorig blaadje, schrijft men mij nader, dat de Zutphensche Dyfenterie begonnen is den 3 Aug, en geëindigd in 't laaft van October; hebbende zeer enkelen die ziekte laater gehad, en gemakkelijk. Dit berigt bepaalt ook het getal der Gestorvenen aan Dyfenterie op of over de 170, 't welk ik gisse een mislag der penne te zijn, voor 117, zoo als de twee voorige berigten luiden. Men voegt 'er ook bij, dat deezē bepaaing, met zekerheid, in Zutphen niet wel was op te maaken.
- (b) Zoo luidt het berigt, waarmede mij de hr. Lector A. G. KLOSE, vereert. Dees Practicus hadt alleen over de 200 Dyfenterici in Zutphen behandeld, en hier van waren

van 65 tot 90 Jaaren,	Gestorven	25.
— 10 — 65 ———	—————	11.
— 1 — 10 ———	—————	11.

Dus van 200 Zieken, Gestorven 47.

Zijnde niet wel een vierde deel der Zieken. De meerdere sterfte der Kinderen, en vooral de mindere sterfte in de middelbaare jaaren, is ook bevestigd, door meest alle de voorgaande waarneemingen van andere plaatsen, waar van we Lijsten gegeven hebben, vooral die van *Essen*, bl. 114:

toen aldaar plaats hadt, met een goeden uitkomst; gelijk ik ook hetzelfde, hier in Harderwijk, gezien heb, in 1779, in twee Voorwerpen, die insgelijks hersteld zijn. — Doch dit in 't voorbijgaan.

Deutchem heeft, kort na, of met Zutphen, de felle slagen eener waare Epidemie gevoeld, waar aan een zeer aanzienlijk getal Inwooners gestorven is. *Doesburg* heeft mede, in de ziekte en sterfte, thans geen gering deel gehad.

De Steden *Lochem* en *Grol*, die te vooren vrij gebleeven waren, zijn ook nu, zoo veel ik heb kunnen te weten komen, niet aangedaan geweest. Zoo is ook het Dorp *Laagkeppel* in beide Epidemien vrij gebleeven.

Te Lande, is de voornaamste zitplaats der vorige Epidemie, *Drempt*, thans geheel verschoond gebleeven, hoewel nu, zoo onmiddelijk, als tuschen twee vuuren gelegen. Maar, zuidlijk af van *Doesburg* en *Deutchem*, is iets geweest te *Lathum*; vrij meer te *Didam* en *Zeddam*, minder te *Netterden*, drie Plaatsen der Bannerij van 's Heerenberg; ook, meer oostlijk van *Deutchem* af, een weinig, te *Zilvolde* en *Varseveld*, onder *Wisch*, maar iets meer onder *Aalten*, in de heerlijkheid *Bredevoort*. Meer noordlijk, van *Deutchem* en *Doesburg* naar *Zutphen* op, zijn nu ook eenigfins *Zelhem*, *Hengelo*, en, wat meer, het Ampt van *Steenderen* aangedaan geweest, van welke ligte Epidemie, boven reeds, bij eene andere gelegenheid, melding is gemaakt (c);

men

(c) Van dit jongst Berigt des h. BERNs, zie boven,

men voegt, in deezen oord, hier ook nog bij *Hummelo*, wegens eene enkele huishouding, en *Vorden*, wegens drie of vier huizen. Doch *Gorsel*, tufchen de aangedaane Steden, Zutphen en Deventer, gelegen, is vrij aanmerkelijk door heerschenden Persloop bezogt geweest. Laaft, in December, heeft zich nog weder iets van de ziekte geopenbaard, niet verre van Zutphen, op de hoogte van *Vierakker*.

Welke loop der tegenswoordige Epidemie, ook alhier, vergeleeken wordende met den vorigen, zal het blijken, dat, meest al, zeer onderscheidene strecken van het Graaffschap, in de twee jaaren, zijn aangetaft geweest, terwijl ook deeze laafte Epidemie het, bijna alleen, op de drie voorname Steden geladen gehad heeft, en op enkele Dorpen en strecken, die te voren, of geheel niet, of weinig getroffen zijn geweest. Want *Zelhem*, *Hengelo*, *Steenderen*, *Netterden*, *Zikwilde* en *Zeddam* worden hier onder de tweemaal, meer of min, bezogte plaatfen geteld. Ook zegt men, dat, hier en daar, een zelfde Huis, en toen en nu, de ziekte heeft gehad. Dan dezelfde Perfoonen zijn, alhier, nergens tweemaal getroffen (d).

Q 2

In

bl. 51. Naderhand heeft mij de Hr. BERNs ver-eerd met nog eenige nadere berigten, waar uit ik het bovenstaande meest heb opgemaakt.

(d) Ik heb het bovenstaande opgemaakt, uit herhaalde berigten, voornaaml. van de Hn. BERNs, KLOSE en MARTINET. Zodanige tweemaal aangedaane Hui-zen zijn 'er nu, volgens de laafte berigten, ge-tweeft, een onder *Steenderen*, een onder *Drempt*, te

In 't Quartier van NYMEGEN, wanneer, in 1779, niet verre van Nymegen, vooral in het Kleeffche, de Persloop het hoofd al wat hadt opgefloken, is deeze Stad, uitgezonderd twee van buiten ingekomenen, en twee of drie Inwooners, van Epidemie geheel vrij gebleeven, doch gewoone Buikloopen zijn 'er gemeen geweest, en verderflijke Kinderziekte (e). Zoo zijn ook *Tiel* en *Bommel* van Persloop vrijgebleeven; en 'er is toen, in 't geheele Quartier, genoegzaam geen heerschende Dyfenterie geweest, volgens opgave bij den Hove, dan in *Velddriel*, ten Zuidooften van Bommel, in de Waard, alwaar 15 dooden zijn geteld geworden (f). Voorts waren 'er eenige sprankels van de Ziekte waargenoomen te *Keentb*, bij Ravestein; te *Althorst* en *Nederasselt*, bij de Graaf, nabij de Maas gelegen; en, aan den Kleeffchen kant, te *Herwen*, *Aart*, en *Horst*, gelegen in 't Panderampt van Herwen, tuschen den Rijn en Waal. Bij welke plaatsen, nog genoemd zijn geworden *Groesbeek*, in 't Rijk van Nymegen, ook aan het Kleeffche grenzende, en *Bemmel* in Overbetuwe (g).

Maar in deezen Zomer, van 1783, heeft de hoofdstad *Nymegen* die groote Epidemie ondergaan,

Oldborgen, en een in *Doesburg*; in welke Stad, zoo als wij boven zagen, in 1779, doch maar twee overloopers, uit Drempt, zijn waargenomen.

(e) Volgens den hre. DE MAN, *Geneesk. Corresp.* bl. 331, 332.

(f) Zie ook in *Geneesk. Corresp.* 't berigt van den hre. OTTO, bl. 299 en verv.

(g) Door Dr. DE MAN, t. a. p. bl. 332.

gaan, van welke wij, boven, het aantal der Dooden, ten naasten bij, begroot hebben (b): doch waar van wij thans, uit naaukeurigere berigten, eene meer bijzondere en zekere bepaa-ling kunnen opgeeven. Volgens deeze, heeft de ziekte en sterfte aldaar voornaamlijk ge-woed, van omtrent half *Julij*, tot ruim half *September*. De sterfte is allerzwaarst geweest in *Augustus*, in welke maand alleen 325 begrave-*ne Dooden* zijn aangeteekend, en zelfs in eene enkele week 80, in eene andere 89. In de voorgaande maand, *Julij*, was 't getal der Doo-*den* 70, in de volgende, *September*, 83. Welke gestorvene in de drie maanden, buiten welke de Epidemie zich niet heeft uitgestrekt, neffens 9, in dien zelfden tijd, begravenen Jooden, samen bedragen een aantal van 487 Dooden, onder welke waren 158 Volwassenen van 't Manlijk, 167 van 't Vrouwlijk geslacht, en 162 Kinderen van beide Sexe; dat is, van elke deezer klas-*sen*, nagenoeg, evenveel. Onder dit algemeen getal van Dooden, reket men 457 Gestorve-*nen* aan den Persloop (i). Daar nu het getal

Q 3

(b) Bladz 63. 't welk uit de Nieuwspapieren was overgenomen, niet zeker zijnde, of de, thans ont-fangene, nadere Berigten nog bij tijds zouden in-komen.

(i) De heer Dr. LOTICHIUS heeft de goedheid gehad, mij de bijzondere *Sterflijsten* te zenden van alle de, in gemelde drie maanden, begravenen, in de St. Ste-*vens*-Broederen-Regulieren-en Lutherische Kerken, gelijk ook op de St. Stevens-en Regulieren-Kerk-*hoven*, en op dat der Jooden, te Nymegen, uit

der Inwooneren van Nymegen, met het talrijk Guarnifoen, thans op 16000 Menfchen word aangerekend: zoo zoude de Epidemie van de honderd Inwooneren omtrent drie ten graave gefleept hebben; terwijl het moeilijker te bepaalen viel, hoe veelen wel door de Ziekte waren aangetaft geweest: doch, indien men met misrekenf, met dit getal nog veel hooger dan drie duzend te ftellen, dan is gewis, in Nymegen, het aantal der Zieken groot, maar dat der Geflorvenen bij uitftek gering geweest, in vergelijking tot alle andere,

welke de bovenftaande berekening naaukeurighijk is opgemaakt. Ik zoude deeze Lijften tot de kleinfte bijzonderheeden kunnen opgeeven, maar ik denk dat het genoeg zal zijn, flegts het getal der gemelde klaffen, voor ieder deezer maanden, te bepaalen.

in Julij	21	Mansperf.	20	Vrouwsp.	32	Kindereen.
in Aug.	99	—	117	—	112	—
in Sept.	38	—	30	—	18	—

Samen 158 — 167 — 162 —

In alles 487 Dooden. Dewijl nu, in de maand Junij, even voor de Epidemie, het getal der Geflorvenen 19 was, en in de vijf eerfte maanden des jaars famen 159, dat is, voor elke maand 32; doch, volgens denzelfden geëerden Opgeever, in den tijd der Epidemie (zoo als het pleegt te gaan) bijna geene andere Ziekten ontdekt zijn: zoo befluit zijn Weled., dat men 't getal van Dooden aan andere ziekte, buiten Dysenterie, voor elke Epidemie-maand, niet wel hooger konne ftellen dan op 10; waar om dan, voor de drie maanden, 30 afgetrokken zijnde van de 487, het gefteeld getal van 457 overblijft, voor Dooden alleen aan den Persloop.

dere, in deezen tijd, bezogte Steden en Plaatsen, de allernaburigsten zelfs niet uitgezonderd. Is dan de ziekte alhier milder en handelbaarer geweest? Is de Geneeswijze 'er zoo veel beter geslaagd? — 't Gene mij, van deeze Geneeswijze, in dezelfde berigten, wordt medegedeeld, is zeer overeenkomende, met die wij, boven, hebben voorgedraagen, en over welke wij ons hebben moeten beklagen, dat zij op onze Veluwe zoo weinig gevolgd heeft kunnen worden. Dit verdient dan wel, ter opheldering en staa-ving van het gewigtigst deel onzer Verhandeling, in haar geheel geplaatst te worden; of schoon men erkennen moet, dat, ook alhier, verre het minste gedeelte der Zieken door Geneesoefenaaren zij behandeld. Dan wij zullen doch aan 't eind van ons Werkje een *Aanhangsel* hier voor schikken; gelijk ook ter invoeging van andere, nog ingekomene, berigten, insgelijks te laat ontvangen, om op haare regte plaatsen te brengen.

Van het oorspronkelijk ontstaan deezer Epidemie in Nymegen, heb ik reeds boven verflag gedaan (*k*). Van den aart en soorten der Ziekte handelen wij ook elders.

Ik meld nu nog maar alleen, dat, ook te Nymegen, geen Persoon, die in dit jaar, of in de vorigen, den Persloop hadt gehad, thans weder op nieuw aangedaan zij geworden, zoo veel den hre. LOTICHIUS bewust was, die in
dee-

(*k*) Bladz. 63. Volgens het eerst berigt des hre. LOTICHIUS.

deezē tijd over de 500 deezer Zieken hadt behandeld. Zijn Ed. voegt hier bij, dat wel verscheidene huizen, de voorige jaaren aangedaan, nu weder, en ook hevig, zijn besmet geworden, maar doch alleen, en bestendiglijk, die Persoonen, die de voorige jaaren bevrijd waren gebleeven (1).

Tiel heeft thans ook gedeeld in de Epidemie, doch veel gunstiger. De Persloop ontdekte zich hier eerst, half *Julij*, aan de laage Zuid-kant van de Stad, bij de Wal; zijnde niet van elders aangebragt, zoo veel men na konde gaan, maar oorspronkelijk aldaar ontstaan. De Ziekte bleef, in deezen oort, eerst bepaald bij vier huisgezinnen, digt bij den anderen woonende, tot in *Augustus*, wanneer zij, tot hier toe, van veelen naauwlijks voor *Dysenterie* erkend, en ook niet gemijd zijnde, zich verder verspreidde, eerst langs hetzelfde zuidlijk gedeelte, en vervolgens ook door de overige Stad, zoo dat zij in *September* meest algemeen ware, hebben de toen, ter zelve tijd, meer dan twintig huizen aangedaan, van welke doch steeds het grootste aantal was in 't zuidlijk deel der Stad. Dan in *October* verminderde allengs ook hier de Epidemie, en zij was, in 't laatst van *November*, geheel opgehouden. Het getal van *Dysenterici*, hadt, zoo na men heeft kunnen verneemen, alhier bedraagen 112, waar van Gestorven waren

(1) Van het weinige, dat naderhand door zijn Ed. hier op nog uitgezonderd is, zal beneden melding worden gemaakt, op zijne plaatse.

ren 17, zijnde omtrent 1 van 7 (*m*). Dus was, gelijk erkend wordt, deeze ziekte ook niet van 't ergfte foort.

Bommel heeft weder geheel geene Epidemie gehad; doch men berigt, dat 'er drie of vier enkele Dyfenterici zouden zijn geweest (*n*).

Van het platte Land deezes Quartiers, is de ftreek tuffchen Arnhem en Nymegen nu allerfeit geteisterd geworden. Om niet te fpreeken van *Huisfen*, of Huesfen, nabij Arnhem, doch op Kleeffchen bodem gelegen, daar de ziekte allergeweldigft huisgehouden heeft (*o*): zoo kan men zeggen, dat wel in alle Dorpen van Over-

R.

betuwe

(*m*) De heer VAN LOOKEREN, Med. Dr., die mij met deeze Berigten van Tiel vereerd heeft, voegt 'er bij, dat, van de 112 *Zieken*, alhier wel de groote helft geweest is van 't *Manlijk* geflagt, en dat onder dezelve geweest zijn 22 *Kindereen*; verder dat, van de 17 *Gestorvenen*, 9 geweest zijn van 't *Vrouwlijk*, 8 van 't *Manlijk* geflagt, en onder allen 3 *Kindereen*.

(*n*) De hr. Prof. OTTO telt hier 3 *Vrouwen*, waar van 2, in de 60 jaaren oud, na lang fukkelens, gestorven zijn, en een *Kind*, dat ook gestorven is; buiten welke, nog eenigen met Diarrhoea waren aangeaft geweest. Een Brouwers kneegt, door Dr. MESTEECKER behandeld, en herfteld, hadt waare Dyfenterie gehad. Deeze gevallen waren in Augustus; anders was 'er geene befmetting, noch fchijn van Persloop, dit jaar, geweest in *Z. Bommel*, ja zelfs, weinige *Zieken*; volgens mededeeling van den hr. Stads-Dr. O. DE RUKK, bevestigd door den hr. MESTEECKER.

(*o*) Zoo dat hier, onder anderen, uit een huis, even buiten Huesfen, van 10 Perfoonen, bij 't berigt, reeds 7 dooden waren, en twee nog gevaarlijk.

betuwe groote sterfte is geweest; doch vooral in en onder *Elst*, *Lent*, *Bemmel*, en nog meer in *Slyk-Ewyk*, *Oosterholt* en *Reffen* (p); eenigen gelijktijdig, doch de meesten wat later dan Nymegen en Arnhem, en sommigen eerst in October en November; zijnde hier veel al de zesde, de zevende, de agtste, en, in weinigen, de tiende zieke gestorven. Het dorp *Valburg* alleen, schoon tusschen *Elst*, *Oosterholt* en *Slyk-Ewyk* gelegen, heeft niet dan eenige weinige zieken gehad.

Verders is het *Rijk van Nymegen*, dat zich uitstrekt ten zuiden van die Stad en van de Waal, in alle zijne Dorpen, meer en min, aangedaan geweest; waaronder mij in de eerste plaats genoemd zijn *Weurd* en *Beuningen*, langs de Waal ten westen, en vooral *Wichen*, verder af ten zuidwesten; voorts, doch in mindere maate, *Ewyk*, *Heumen* enz. Ook hebben *Hees*, *Nederbosch*, en andere plaatsen des *Schependoms* van Nymegen, veele dooden opgeleverd.

In 't Ampt van *Nederbetuwe*, van de Waal zich noordlijk uitstreckende tot aan den Rijn, heeft de ziekte voornaamlijk langs de Waal haaren weg gehouden, de Dorpen *Hien*, *Wely*, en *Doodeweert* allerhevigst teisterende, zoo dat, in de laatstgemelde plaats alleen, van de vijftien eerste Lijders, geen een behouden ware (q).

Doch,

(p) Tot een staaltje, diene alleen, dat, in dit kleine dorpje, van 12 Menschen, in een huis, 9 gestorven zouden zijn aan den Persloop.

(q) Deeze eerste Zieken en Gestorvenen, alhier, waren, door den Heelmeeester van het Dorp, met

Doch, meer noordlijk op in dit Ampt, te *Och-*
ten, *Ysendoorn*, *Lienden* en *Ingen*, zijn flegts en-
 kele zieken geweest, geene Epidemie; dan,
 wettlijk af, nabij den Tielrewaard, te *Zoelen*,
 heeft zij weder sterker gewoed, hebbende in
 drie huizen 14 Menschen aangetast, waar van
 'er 6, dus omtrent de helft, gestorven zijn. In
 't laaft van December, zoude de ziekte zig ook
 nog weder opgestooken hebben in twee huizen
 te *Ommeren*, in 't midden van Nederbetuwe.

In 't Ampt van *tusfchen Maas en Waal*, ge-
 gen ten zuiden van het vorig Ampt, en ten
 westen des Rijks van Nymegen, is de bezoeking
 algemeener en sterker geweest, vooral te *Dru-*
ten, aan de Waal, en in de meeste andere Dor-
 pen; echter in mindere mate te *Balgojen*, *Ap-*
peltern, *Dreumel*, *Wamel* en *Leeuwen* (r).

Verder is 'er iets van de Ziekte geweest in
 de Tieler en Bommeler Waarden, de westlijke
 en uiterste grenzen van dit Quartier aan Hol-
 land; doch hier heeft zij nergens Epidemie
 gemaakt. In het Dorp *Beest*, aan den noord-
 kant van *Tielrewaard*, bij 't Kuilenburgsche, ge-
 legen, was wel meer heerschende Persloop ge-
 weest, welke in 't eerst voor Bort (*Cholera*)
 werdt aangegeeven, en merklijke sterfte; maar
 verder in dien Waard, te *Rumpt*, is maar een en-
 kele zieke aan deezen loop geweest, en, van an-
 dere

R 2

dere

herhaalde *Braak-* en *Purgeermiddelen*, wel zorgvul-
 diglijk ontledigd

(r) Alle de voorgaande berigten van 't Quartier van
 Nymegen ben ik verschuldigd aan de heeren *LOTI-*
CHUS en *VAN LOOKEREN*.

dere plaatsen alhier, is mij niets gebleeken. Doch in *Bommelerwaard* schijnt wat meer ontsteeking geweest te zijn, echter ook maar in enkele huizen; zoo als in *Gameren*, *Brakel* en *Zuilichem*, westlijk van Bommel langs de Waal gelegen. Immers in *Zuilichem* is, tegens 't laatst van Augustus, de Persloop gezien, bij eenen Man, en vervolgens bij deszelfs twee Zoonen, waar van de jongste stierf, voorts bij de Vrouw, op de helft haarer dragt, die, met den Man en oudsten Zoon, zonder letsel, hersteld is; terwijl vier andere menschen, in dit huis, vrijbleeven, ja de ziekte zich, verder, tot niemand in dit Dorp uitstreckte. Dan veel later, half October, is ook nog de Persloop gezien, in twee huizen van het grooter Dorp *Driel*, zuid-oostlijk van Bommel, en onderscheiden van 't nabuurig *Velddriel*, dat, zoo als ik flus zeide, in 1779 was aangedaan geweest, doch nu vrij bleef. Maar buiten die twee huizen van *Driel*, daar eene Vrouw met twee Kinderen, en een Boer, den Persloop gehad hebben, niet zwaar, en spoedig geneezende, is in dat Dorp geene verspreiding der ziekte gekomen; doch 'er waren, voor dien tijd, veelen aan den Buikloop geweest, zijnde meest door de natuur hersteld (s).

Dus ziet men, dat het heerschend kwaad, in dit Quartier, al minder en minder geweest zij, naar mate het, westlijk af, nader aan Holland,

(s) Deeze laatste omstandige berigten ben ik verschuldigd aan den gemelden hre. DE RUUK, gelijk ook, door middel van den hr. Burgemr. ESSENIUS, aan den hr. OTTO.

land, en ook, noordlijk op, nader aan het Sticht van Utrecht grenze; terwijl de Ampten, naast bij, en rondom de hoofdzitplaatsen der Ziekte, Nymegen en Arnhem, gelegen, voornaamlijk, ja zeer algemeen en heftig, getroffen zijn geworden. Ook heeft men, uit vergelijking der opgetelde plaatsen, kunnen zien, dat de Epidemie, ook hier, thans een' anderen streek gehouden hebbe, dan in 177).

Bij dit tot hier toe gegeven verflag, betreffende onze geheele Provincie, 't welk uitvoeriger geworden, en tot meer bijzonderheeden is uitgetrekt, dan waar toe ik in 't begin het zelve had ondernoomen, merk ik nu nog ten slot, en in 't voorbijgaan, op, dat, niet alleen in onze Provincie, maar ook elders, de verschillende loop dier beide Epidemien bekrachtigd is.

Zoo heeft *Deventer*, daar de Ziekte, in 1779, als voor de poorten was, alleen een, of twee, enkele zieken, doch geene Epidemie, in dien tijd, gehad (*t*): maar thans is die Stad, ook al, door den heerschenden Persloop, voornaamlijk in October, doch niet zeer sterk, aangetast geweest (*u*). 't Zelfde geldt mede van *Zwol*, dat te vooren, toen 't naburig Hattem bezogt was,

R 3

VIIJ

(*t*) Zie 't Berigt van wijlen den hr. Dr. WYNGAARD, *Gemeesk. Corresp.* bl. 38.

(*u*) In September zijn hier 2, in October 38, en in November niet boven 6 overleeden, aan den Persloop. In December was de ziekte geheel en al opgehouden. Volgens berigt van den hre. Dr. H. SWYGHUIZEN, te Deventer practiseerende.

vrij bleef, maar nu, hoewel niet sterk, epidemisch aangedaan is geworden, terwijl Hattem is vrij gebleven. *Campen*, dat toen die verderflijke koortsziekten hadt, waar van boven gemeld is, doch geenen Persloop, is nu, van een noch ander, aangedaan geworden (v).

Groningen heeft, in 1779, zeer veele zieken en dooden gehad aan Herfitkoorsen, doch geenen heerichenden Persloop, schoon die ziekte toen niet verre af was: dan in deezen laatsten Zomer, terwijl ik, in Julij, te Groningen was, zag ik 'er ook den Persloop ontstaan, die aldaar eenigen tijd heeft aangehouden, veele angetast, en ook niet weinigen doen sneeven; terwijl men doch van deeze ziekte aanmerkt, dat zij den aart van eene belmetlijke Epidemie niet hebbe gehad, dewijl zelfs de ergste en doodlijkste gevallen, doorgaans, slegts eenen troffen, in 't zelfde huis, zonder eenig gevolg op de overigen; zijnde het waarlijk zeer zeldzaam gebeurd, dat 'er meer naar vervolg, in een gezin, door den Persloop werden aangedaan. Dan de *Pokjes* hebben nu ook in Groningen, voor, neffens, en na den Loop geheerscht; waarbij zich, laater, de *Kinkboest*, en vooral de *Maxelen* gevoegd hebben, die, in December, nog aanhielden, met eene ongehoorde woede (w).

Eind.

(v) Heeft *Campen*, sedert den heerschenden Persloop van 1736, die Epidemie, in 't geheel, wel weder gehad?

(w) Alles volgens mededeeling van den hre. Dr. M. J. BUSCH, Stads physicus aldaar. Dewelke nog opmerkt van deeze Groninger Dysenterie, dat de On-

Eindelijk, is mij berigt, dat thans geheel Friesland van onzen Loop is verschoond gebleeven, en derhalve ook de, te vooren aangedane, steden, Leeuwarden, Franeker en Harlingen, dat hoofdtooneel van felle Epidemie in 1779.

Aldus hebben wij dan de twee groote, en mogelijk de algemeenste Epidemien van Persloop, die immer onze Provincie getroffen hebben, in haaren onderscheidenen loop, en sommige andere, daar tusschen gevlijde, opmerkelijke bijzonderheeden, ter nadere kennis en opheldering deezer gedugte Volkziekte, nagespoord. Dan hoe uitvoerig dit ook, aan sommigen, moge toeschijnen, en hoe veel tijd en lastige moeite het mij en mijne Vrienden ook hebbe gekost: moeten wij echter, om den ondernomenen taak wat volkomener af te werken, nu nog langs gaan, bij die mindere, en veel minder algemeene, bezoeken, welke dezelfde ziekte, tusschen de gemelde jaaren 1779 en 1783 in, ook nog aan ons Gewest gegeven heeft, en waar van we, in 't voorgaand Verflag, nu en dan, reeds iets gerept hebben. Om, daarna, uit alles eenige besluiten op te kunnen maaken.

De

lastmiddelen in dezelve, thans, min wel verdraagen wierden; terwijl verzagtede, bekleedende en stillende middelen voldeeden, inzonderheid het afkooksel van *Saleb*, met *Laud. liq. S.* enz. Dus behandeld, was 'er van de 8 zieken ongeveer 1 gestorven. Weder iets ten bewijze, voor de nuttigheid onzer aangepreezene Geneeswijze, of ten blijke, dat ook deeze Ziekte, welke te Groningen zoo zeldzaam plagt te zijn (bl. 61. boven), ook nu, aldaar, van geen zeer kwaaden aart zij geweest,

*De bezoeken van Persloop, tusschen 1779
en 1783, in onze Provincie gevallen,
hoofdzaaklijk nagegaan.*

In deeze naspooring, zullen wij slegts de orde des tijds volgen, en de plaatsen, uit de drie Quartieren der Provincie, opnoemen, zoo als zij zich, volgens den tijd van opvolging der ziekte, aanbieden. Alleen moetenwe vooraf zeggen, dat onze opgave mogelijk zoo volkomen niet zal zijn, of'er zal wel, hier en daar, iets bijgevoegd en ingevuld kunnen worden, omtrent plaatsen en tijden, waar in ook, buiten onze melding, de ziekte nog, in dit tijdvak, zich vertoond hebbe. Het gaat doch zoo onder de menschen, dat zij, door de aanhoudenheid, en ook door de hervatting eener, offchoon zwaare, Ziekte, daar aan meer en meer gewennen, daar van minder gerugt maaken, jaa ook wel, om sommige ondervondene, hun min aangename, gevolgen, dezelve bedekt houden, zoo lang zij kunnen, waar door men dan ook de naaukeurigheid, in 't aangeeven bij de Gerigten, allengskens metterdaat ziet verflaauwen en gebrekkig worden.

Zoo veel mij dan bekend geworden is, heeft men, in 1780, het jaar op de eerstgemelde Epidemie volgende, van den Persloop iets gezien in het Graaffchap Zutphen, onder 't Rigteramt *Zelhem*, alwaar in *Junij*, op eene plaats, 7 Persoonen aangetaft geworden zijn, waar
van,

van, ten tijde der overgifte van het berigt, 1 geitorven was (x).

In *Augustus*, waren op de Veluwe, onder 't Ampt van Ede, op *Vorstengeler*, nabij Barneveld, 6 Zieken aan Dyfenterie waargenomen, waar van 5 geitorvenen zijn aangeteekend (y).

In *September*, te *Houtdorp*, onder 't Ampt *Ermelo*, nabij Garderen, zijn, in twee huizen, 5 Zieken aangegeeven, waar van 2 Vrouwen en 1 Kind geitorven waren.

In *September* en *October*, onder den Ampte van Barneveld; te *Essen*, aan 't laage eind, 3 Zieken, waar van 2 geitorven; Op *Havikborst* 4, waar van 1 geitorven; Op *Achteveld* 6, waar van 4 geitorven; Op *Bitterschoten* 2, beide geitorven; Onder *Callenbroek*, op *Westerveld*, 4 Kinderen, alle geitorven. Nog, in *October*, op den *Pampelt*, onder Otterlo, Ampt Ede, 1 Vrouw, die men agt, dat de Persloop te Amesfoort hadt opgedaan, en hersteld is. Ook is 'er thans, in de laatst gemelde maand, in *Nykerk*, iets van de ziekte geweest, en eenige sterfte, doch onzeker hoe veele. Zoo dat nu, in den Ampte van Barneveld, en naast aangrenzende plaatsen, in 't geheel ruim 31 Zieken geteld zijn, waar van wel 21 zijn geitorven (z).

Men ziet, derhalve, dat deeze verspreide

S

Ziek-

(x) Gegeeven door den hr. BERNS den 19 Junij, en bij den Hove ingebragt.

(y) Volgens Berigt van den hre. Quartiers-Doctor HOFF, en den hre. Schout AMMON.

(z) Alles volgens bijzondere berigten der respectieve heeren Schouten deezer Ampten.

Ziekte niet doorgedrongen is, hoewel zij, in de enkele huizen, waar in ze hier en daar gevallen is, haaren verderflijken aart klaar genoeg getoond hebbe. Men hielt het daar voor, dat het kwaad uit het Stichtfche, alwaar het thans, op een en andere plaatfe, heerfchte, herwaarts zoude zijn aangebragt, en dus eenigfins voortgeflagen.

En dit is, 't gene ik, met zekerheid, van de Ziekte, in dit Jaar, onder de onzen gevallen, ben te weten gekomen.

In 't Jaar 1781, is de Persloop wederom merklijk meer waargenomen, zoo in andere Landen en nabuurige Geweften, als bijzonderlijk in onze Provincie. Ook heeft die Ziekte, hoewel op weinige Plaatsen, thans meer een' waaren epidemifchen aart vertoond, dan in 't voorgaande jaar; waar van Nymegen, Wageningen, en eenige Dorpen op onze Veluwe, de bewijzen hebben uitgeleverd.

Nymegen is toch, volgens getuigenis zijner Geneesheeren, federt veele jaaren, eene min ongewoone zitplaats van, ten minften verspreide, Dyfenterie, dan het was ten tijde van DEGNER, of, dan andere Steden onzer Geweften zijn (a). In Nymegen was nogthans in 1779 geheel geene epidemie geweest, zoo als wij aangetekend hebben; noch ook in 1780; maar, in 1781, werdt nu, tegens 't eind van den Zomer, de Dyfenterie, vooral in 't hooge gedeelte der Stad, be-

(a) Zie boven bl. 59.

befpeurd, welke ook, in ééne huizinge, verſcheidenen aantafte, doch goedaartiglijk, en zonder ſterfgeval; hoewel zij, in September, hier en daar, meer kwaadaartig wierd, met ſpoedig verval van kragten, eifchende vermogender middelen, dan de gewoone ontlaſtende (b); doch met de naderende koude, in October, verdween zij.

Wageningen, alwaar, voor meer dan 30 jaaren, de ziekte, door een' Beurtschipper, van Duisburg was overgebracht, met geringe voortplantinge, en waar men, ſedert dien tijd, geene Epidemie hadt gehad, trof nu, in dit zelfde jaar 1781, eene meer aanmerklijke Volkziekte. Naamlijk een Voerman, die in een onzuiver bed geſlaapen hadt te Venlo, alwaar de Persloop beſpeurd was, ſcheen thans de zaaden dier ziekte van daar herwaards aangebragt te hebben; althans, weinige dagen na zijne t' huiskomſt, ruim half Auguſtus, begonnen, bij hem, de buikpijnen en afgangen, en, kort daarop, werdt ook zijn huisgezin door den Persloop aangedaan, waar aan hij zelf en vier huisgenooten ſtierven. En van dit huis, zijnde een herberg, even buiten de Bergpoort gelegen, ſcheen zich de ziekte verſpreid te hebben; zoo wel langs de zoogenaamde Wageninger buurt, en verder buiten de Stad, alwaar veele huizen, en, in ſommige deezer, verſcheidene perſoonen teffens werden aangedaan (c); als naar binnen in de Stad,

S 2

(b) Zie boven bl. 50, volgens berigt van den hre. LOTTICHUS.

(c) Vooral in een huis, ruim een vierde uur van de

Stad, eerst in de drie naaste huizen, aan dezelfde Bergpoort, welke tien Lijders opleverden, en voorts langs de Hoogstraat, die door de lengte der Stad naar de Neupoort loopt, aan welke straat de Epidemie zich nu, voornaamlijk, bepaalde, zoo dat, buiten sommige enkele huizen, in andere straten, de gansche Stad verder vrij bleef. Zijnde het getal der aangedaane Huizen, in de Stad, gerekend op 32; en het aantal der *Zieken*, zoo binnen als buiten de Stad, op omtrent 140, waar van 53 gestorven waren; dat is, ruim een van drie. De ziekte was, alhier, in 't midden van November opgehouden (d).

Ik voeg, volgens denzelfden Berigtgever, hier bij ('t gene, zoo het mij vroeger had mogen geworden, boven, op bladz. 105., geplaatst hadt moeten zijn) dat de heerschende Persloop van 1783, in Wageningen, thans geduurt heeft van 't laatst van Augustus tot in November; dat hij eerst ontlaan is bij de markt, en voorts,

hier

Stad, aan den Rijn, aan 't Lekskes veer gelegen, en geheel op zich zelf staande, in welk, van 9 Bewoners, 8 de ziekte kreegen, doch herstelden.

(d) De hr. Dr. ELSNERUS heeft mij met dit omstandig verslag van Wageningen begunstigd. Zijn Ed. voegt 'er bij, dat ruim de helft deezer Zieken door Hem zelven behandeld, en daar van niet meer dan 16 gestorven waren, ja veel minder, van hen, die de middelen behoorlijk hadden willen gebruiken; onder welken hij, na 't gebruik van ontlastmiddelen, vooral de goede uitwerking roemt der *Simaruba*, en, in enkele hartnekkigen, de *Cascarilla*; doch, van die den Hik kreegen, had hij geen eenen behouden.

hier en daar, gevallen in een enkel huis, zoo binnen als buiten de Stad, hebbende 't getal der *Zieken* iets meer dan 40 bedraagen, van welken ruim de helft *gestorven* was (e): zoo dat de ziekte hier wel veel minder algemeen, dan te vooren, doch teffens verderflijker schijne te zijn geweest; ook heeft zij nu een anderen streek gehouden, dan toen, en, hoewel zij, buiten de Stad, wederom in twee huizen ware gevallen, die in 1781 ook aangedaan waren geweest, zoo hadt zij toch, noch binnen noch buiten de Stad, dezelfde Personen niet weder getroffen (f).

In andere Steden, buiten deezē, is mij niet gebleeken, dat, in 1781, de Persloop zij bespeurd: alleen weet ik, dat 'er thans iets geweest is in *Tiel*, aan eene kant dier Stad.

Maar, in het Quartier van Veluwen, zijn nu weder verscheidene Dorpen en plaatsen aange-
tast geworden.

Vooreerst, heeft, in *Augustus*, onder 't Ampt van Ede, de ziekte zich tot *Bennecom*, Buurt-

S 3

schap

(e) De hr. *ELSNERUS* zelf hadt, van 20 Lijders, thans 8 verloren, waar onder eene Krankzinnige en twee hoogbejaarden, welke alle drie niets gebruikt hadden. Alle deezē waren van den vijfden tot den zevenden dag gestorven, hadden groengeele ontlastingen gehad, en het Opium, neffens andere middelen, hadden hier tegens de spoedig opkomende gangreen niet genoeg vermogt, hoewel in ruime giften, tijdiglijk, toegediend.

(f) Beneden, zullen wij eene, naderhand, ook van deeze plaatse, voorgestelde uitzondering, bij de andere, voordraagen.

schap Kraats, in vier huizen geopenbaard, uit Wageningen, naar men meende, beïmet zijnde, hebbende 10 Menschen aangedaan, en daar van 2 doen sterven. Ook zijn, toen, op *Backenes*, kort bij Barneveld, 2 Broeders daar aan ziek geweest; en in *September*, in het Dorp *Ede*, 4 Menschen, waar van 2 gestorven, welken ook in Wageningen bij zieken verkeerd hadden (g). In dezelfde maand, zijn, in het Dorp *Barneveld*, drie huizen zoo sterk aangedaan, dat in dezelfde 16 *Zieken* aan Persloop geteld zijn, of 9 Mannen, 3 Vrouwen en 4 Kinderen, waar van 5 gestorven zijn, of 2 Mannen en 3 Kinderen. En, in het *Ampt* van Barneveld, zijn, in *Sept.* en *Octob.*, al vrij veele Huizen en Buurtschappen getroffen, gelijk *den Bos*, *de Goor*, *Callenbroeker molen*, *Schikakker*, *Wencop*, *Korler*, *Seumeren*, *Rootselaar*, *Kelis* en *Terschuur*; van welke sommigen een aanzienlijk aantal *Zieken*, in 't zelfde huis, opgeleverd, en alle samen een getal van 44 bedraagen hebben, waar van 18 zijn gestorven; van welken ik geen geregeld onderscheid, uit hoofde van Sexe of Jaaren, heb kunnen opmaaken. Nog zijn 'er, in 't zelfde *Ampt*, in *October*, te *Stroe* en te *Effen*, in 4 huizen, 12 *Zieken* en daar van 8 *Dooden* aangeteckend. Zoo dat, in 't geheele *Ampt* van Barneveld, thans geteld zijn 72 *Zieken*, en daar van 31 *Dooden* (b). Waar uit blijkt, dat, in dit jaar,

(g) Deeze herstelden zijn in de algemeene Epidemie te *Ede*, van den laatsten herft, vrij gebleeven; volgens berigt van den hre. AMMON.

(b) Volgens bijzondere opgave van den hre. BLANKEN.

de Ziekte meer van epidemifchen aart alhier zij geweest, dan in het vorig jaar 1780, of in het laafte van 1783; terwijl doch, in de bezoeken van deeze onderscheidene jaaren, doorgaans onderscheidene plaatsen, en, bestendiglijk, onderscheidene huizen, op de meer dan eens bezogte plaatsen, aangedaan zijn geweest; zijnde 'er, nog veel minder, eenig zeker voorbeeld geweest, van dezelfde Perfoonen, tweemaal door den Persloop aangetast (*i*). Nabij Barneveld, op *Butfeler*, onder Lunteren, is, in *October*, nog eene Vrouw aan den Loop ziek geworden, en gestorven, zonder verder gevolg (*k*). Maar het Dorp *Patten* heeft, in *September* en *October* van dit zelfde jaar, eene vrij aanmerklijkere Epidemie opgeleverd, dan in 1779 of 1783, waar van ik het juist getal der Zieken niet heb kunnen opsporen, alleen weetende, dat de ziekte vrij ongenadiglijk hebbe doorgetast, en dat 'er aan dezelve 6 Mannen, 4 Vrouwen, en 6 Kinderen zijn gestorven, voornaamlijk in het Dorp, en ook eenigen in de Buurtschap *Hell*. Zóo dat, in de jaaren 1779, 1781 en 1783, dit Ampt telkens eene beurt gehad hebbe, en wel het Dorp driemaal, de Buurtschap *Hell* tweemaal, doch telkens weder in andere huizen, en andere perfoonen (*l*).

Nog

(*i*) Dus hebben de heeren Schout BLANKEN en Chir. ROUWENDAL mij berigt, doch ook hier is naderhand van eene uitzondering gerept, waar van beneden.

(*k*) Volgens den hre. Schout AMMON.

(*l*) Weder, volgens den hre. Schout VAN DIERMEN

Nog laater, in *November* en *December*, zijn er ook in *Houtdorp*, Ampt *Ermelo*, weder 3 Zieken geweest, en daar van 2 gestorven; in *Ermelo* zelf, 5 Zieken, waar van 2 gestorven; beide plaatsen, die te vooren, zoo als gemeld is, nog een-en andermaal, iets hadden gehad, maar niet in dezelfde perfoonen, noch in dezelfde huizen. En deeze zijn de bijzonderheden, die ik van den Persloop, en deszelfs meer en min epidemische verspreiding, in 1781, ben te weten gekomen.

In 1782, welk jaar, wegens zijn zeer regenagtigen en min warmen Zomer, veel minder aanleiding scheen te geeven tot het voortbrengen van Persloop, dan de voorige jaaren, is ook van die Ziekte, in 't Zomerfaeizoen, in onze Provincie, nergens melding gemaakt.

Dan in den warmen en droogen Herfst, van dit jaar, heeft de Stad *Nymegen*, die in 1779 geheel geene, en in 1781 eenige Epidemie ondergaan hadt, de beurt gehad, die haar te vooren was mis gegaan, en zij heeft nu, als 't ware, voor de geheele Provincie geboet.

Namelijk, de gemelde Krankheid overviel nu deeze Stad, eensklaps, en met veel woede, voornaamlijk omtrent half *September*, en hielt aan tot over half *October*; ontstaan zijnde (zoo als boven is aangestipt, bl. 63.) bijna in het zelfde huis, daar *DEGNER* in 1736 de *Dysenterie*

en ook volgens eigene naspooring, in deeze onze nabuurige plaatse; waar van beneden ook nog iets, over het tweemaal aantasten van eenen Perfoon alhier.

terie het eerst hadt ontdekt, volgende ook door- gaans een gelijken loop, als toen; zoo dat de sraaten aan de Waal-kant en de Haven, dat is, het laage gedeelte der Stad, van de ziekte, in dit jaar, geheel bevrijd bleeven; zoo als insgelijks in 1736 was waargenoomen; gelijk mede in de geringe Epidemie van 1781 (*m*). Ook bleef nu, eveneens, het Joodsche Volk verschoond, slegts eene Portugeesche Dame uitgezonderd (*n*).

T

De

(*m*) Van welke wij reeds, bladz. 50 en 138, hebben aangeteekend, dat zij vooral in het hooge gedeelte der Stad belpoord ware. Schoon dan dus, ten minsten driemaal, het hooger gedeelte der Stad den eersten aanval hebbe ontfangen; zoo was doch het geval anders in dit laatste jaar 1783. Want nu, (t gene ik, eigenlijk, boven, bl. 124. en vervolg. had moeten te berde brengen) ontstondt de ziekte juist eerst in het, te voren verschoonde, laage gedeelte, langs de *nieuwe Haven* en de *laage Markt*, en breidde zich van daar uit, door het overige van de Stad. — Maar wij hebben ook boven reeds doen opmerken (bladz. 73.), hoe veele en sterke aanleidende oorzaken, ter uitbroeding eener rottige ziekte, nu, toevalliglijk, in het eerst aangedaane huis, in dat laag gedeelte der Stad staande, bij een liepen, om eene uitzondering te kunnen maaken op den algemeeneren regel, zonder, in gewone gevallen, denzelven daarom over hoop te werpen; (vergel. bladz. 80, en vervolg.) te minder, om dat het, nu eerst aangedaane, huis juist aan den schraalen, en uitwaaseming-stremmenden, noorden wind alleen was bloot gesteld, van wiens opwekkend vermogen ook boven, bladz. 82. (*m*), proeven gegeeven zijn.

(*n*) Dat echter deeze Natie niet onvatbaar zij voor de ziekte, heeft ook thans in 1783 alhier gebleeken, wanneer 'er 9 Jooden, als aan de ziekte gestorven,

De Ziekte, die zich, in 1781, tot de geringe Lieden bepaald hadt, zoo als zij meest al doet, (volgens het aangeteekende op bladz. 73 en 85.); raakte ook thans op dezelve voornaamlijk door, nadat zij echter, eerst, insgelijks bij vermogender Burgeren ware ingevallen (o). Van den trap van verderfelijkheid deezer Epidemie, noch haare uitgestrektheid, kan ik niets bepaaldelijks vast stellen; dan alleen, dat zij, zoo als het gaat, door de gerugten merklijk vergroot scheene te zijn, hebbende wel etlijke sterfgevallen veroorzaakt, doch niet naar evenredigheid van het aantal der zieken; terwijl eene eenvoudige, ontlastende, uitwaasfeming-bevorderende en versterkende geneeswijze zeer gelukkiglijk geslaagt ware; en voorts, dat de ziekte verbaazend schielijk zij verminderd, ja geheel opgehouden, toen het weder in October wat koeler was geworden (p). Dat, voorts, de

zijn aangeteekend; zie bladz. 125: en diergelijks is ook elders waargenomen; te Harlingen nogthans was de Natie, in 1779, bijna geheel vrij gebleeven. *Bijlage*, bladz. vii.

- (o) Dus verre spreek ik, van de Nymeege'sche Epidemie van 1782, weder uit medegedeelde berigten van den heere LOTICHIUS.
- (p) Hier op komt het bericht uit, waarmede de zeer Gel. hr. M. J. DE MAN, in October van 1782, op mijn schrijven, mij heeft vereerd; ter bevestiging van 't bovengemelde, 'er bijvoegende, dat, van 124 zijner Lijderen, slegts 6 gestorven waren — een spreekend bewijs zeker! van de uitnemende goedaartigheid of handelbaarheid dier Epidemie, boven de laatste van 1783. Intusschen deedt de hr.

de loop en verspreiding dier Epidemie merklijk verschilt hebbe van de laatste, is, beneden (m), reeds aangewezen; gelijk te vooren gemeld is, van het vrij blijven der eens aangedaane Persoonen (Bladz. 128.)

Ook heeft, ten zelfden tijde, in 't jaar 1782, de ziekte nog, in sommige Dorpen, nabuurig aan de Stad Nymegen, haaren rol gespeeld; doch zij schijnt ook daar toen niet veele woede goeffend te hebben.

En buiten deeze waarneemingen zijn 'er, uit de geheele Provincie, geene andere tot mij gekomen, van Persloop, die, in dit jaar, ergens geheerscht zoude hebben; behalven nog van ééne Vrouw en één Kind, onder 't Kerspel van Barneveld, aan 't *Wesfelsveld*, welke, ook in 't begin van October, de krankheid gehad hadden, en beide hersteld waren (q).

Het wederkeeren van den Persloop, in dezelfde Persoonen, nader ter toetse gebragt.

In den loop van het voorgaand onderzoek, hebben we meermaalen gemeld, hoe wij, in 't eerst, van genoegzaam alle de Artsen, door ons geraadpleegd, en van anderen, die, elk in zijne plaats, de Zieken aan heerschenden Persloop,

T 2 op

DE MAN ons hoopen, op de uitgave van een breedvoeriger en naukeuriger verslag van dit alles, dan dit korte, 't welke Hij mij toen slegts kon mededeelen.

(q) Volgens opgave van den hre. BLANKEN.

op meer dan eenen epidemie-tijd, hadden gezien of waargenomen, de uitdrukkelijke verzekering hebben ontfangen, dat zij denzelfden Persoon geenszins tweemaal van den Persloop hebben zien aangetaft worden, hoe zeer zij daarop gelet hadden. Ik beroep mij, op de algemeene en eenpaarige berigten daaromtrent gegeven, door de Heeren LOTICHIUS, VAN LOOKEREN, HOFF, ELSNERUS, VAN COOTH, KLOSE, ROUWENDAL, DAMMAN ENZ. om van de bevestiging der Heeren Schouten in deezen niet te spreken, noch van mijne eigene eenstemmige opmerkinge. Uit welke zoo algemeene vaststellinge, wij ten minsten mogten besluiten, dat het geval van een en tweeden aanval deezer Ziekte, behoore onder de zeldzaamste gebeurtenissen; daar het onder eenige duizenden, waar van deeze gemelde Waarneemers samen getuigen konden zijn, niet eens gebeurd ware (r).

In-

(r) 't Is zonderling, dat deeze eigenschap der Dyfenterie, waar door zij met andere besmetlijke, en vooral uitflag-ziekten, schijnt gelijk te staan, van de voornaamste Waarneemeren deezer ziekte niet zij gemeld, gelijk boven (bladz. 100) is aangeduid: alleen heb ik, naderhand, hier van iets gevonden bij den Hoogleeraar C. A. STRACK, (*Tentam. med. de Dyfenteria*; Mogunt. 1760.) alwaar hij dus spreekt; „denique neque hoc praetereundum est: eorum aegrorum nullum, quibus A. 1757 & 1758 Dyfenteria fuerat, denuo A. 1759 (quo haec rursum popularis erat) eodem morbo laborasse. — Propter quam causam,” voegt hij 'er bij, „posset dubitari; Dyfenteriane, velut variolis, aeger semel, non saepius laborare consuescat? Quod,

Intuffchen hebben wij doch, in onze verdere naafpooringen, en herhaalde onderzoekingen naar dit ftuk, 't welk wij boven, voor het inkomen der laaterre berigten, flegts voorftels-wijze geopert hadden (s), nu en dan iets op onzen weg ontmoet, dat de volltrekte algemeenheid van een befluit in deezen fchijnt tegen te ftaan; door dien 'er nu doch, al gaande weg, eenige enkele gevallen van een tweede bezoek deezer Ziekte ons, hier en daar, zijn opgedaan. Welke, van hoe veel gewigt zij zijn, ik meen, dat beft beoordeeld zal kunnen worden, uit eene eenvoudige, duidlijke, voorftelling dier gevallen zelve, zoo veele derzelve, en zoo naaukeurig, als ik heb kunnen te weten komen. In welke bijzondere opnoeming, ik alleen de orde des tijds zal volgen.

1°. In 1779, berigt mij de Heer Dr. BERNS, dat door zijn Ed., in *Drempt*, gezien is een Perfoon, aan eene gemaklijke Dyfenterie; die gezegd werdt, niet minder dan dertig jaaren te vooren, in het Leger, door dezelfde Ziekte zwaar aangetaft te zijn geweest.

T 3 2°. In

„ num perpetuum fit, iis confirmandum relinquo,
 „ quibus — major horum aegrorum copia est.”

pag. 34 Tot deeze ontffcheidung nu, meen ik, dat ons onderzoek merklijke hulp zal geeven. De hr. F. HOME wijkt hier in zoo verre af, dat hij zegge „ Dyfenteria praecipue corripuntur, qui antea hac „ laboraverunt.” *Princ. Medic. L. II. P. III. C. 12. n. 3.* 't Heeft mij vreemd gedaan, dat 's Mans Amptgenoot, de beroemde CULLEN, in zijne *Practice of Physic*, dit ftuk geheel niet aanroere.

(s) Vergelijk het boven gezegde, bladz. 99 en 100, op welken tijd de beantwoording der meefte naafpooringen nog niet tot mij was gekomen.

2°. In 1780, is op *Agteveld*, nabij Barneveld, aan den persloop, netiens anderen, geitorven zekere Weduwe; die aan haaren Heelmeester verhaald hadt, dat zij, voor lange jaaren, en voor haar trouwen, ook aan den Rooden loop geweest was, waar aan toen, in't zelfde huis, een ander Persoon was geitorven; welke eerste ziekte ook nog, door de Zuster der Overledene, werdt bevestigd. Volgens den hr. BLANKEN.

3°. In 1781, leverde ons nabuurig *Putten* een geval op, dat eenig gerugt maakte, en 't welk ik daarom zelf naaukeurighk onderzocht heb. Een bejaard Man, werdt, volgens zijn verhaal, bevestigd door den Heelmeester, op een bezwaarlijk middagmaal, na wat ongedaan en zonder eetlust geweest te zijn, overvallen van eene, zoo hefrige, koortse, dat hij van de koude met zijn bed schudde, en daarop in een algemeen overvloeijend zweeten verviel, onder welk hij buikrommelingen kreeg, zonder snijdingen, voorts dunnen afgang, met eenige persing na de ontlastinge, die grootendeels bloedig was, doch niet zoo aandrang, of hij konde ze eenige uren ophouden. De koorts hielt aan, of hervatte den volgenden dag, met eene geweldige braaking, van veele scherpe bedorvene stoffen, welke braaking voorts niet weder kwam. De ziekte duurde veele dagen, steeds met veel en gestadig zweeten, die, door het nu en dan afgang, slegts werdt afgebrooken. Voorts herstelde deeze Man. Zijne Vrouw hadt, in deeze ziekte, zijn linnen gewassen; zij en anderen hadden hem steeds bediend, die, met haar, allen

vrij bleeven: hoewel de Persloop, zoo als we reeds aangewezen hebben, toen ook in Putten omging. Deeze Man nu verhaalde mij verder, dat hij, in October van 1747, 26 jaaren oud zijnde, den Persloop, die toen ook in Putten heerfchte, mede zwaar hadt gehad, zoo dat hij, na drie dagen gehikt en sprouw gehad te hebben, bezwaarlijk hersteld ware, hebbende altoos eene zwakheid van ingewanden en ongedaanheid, daar uit, overgehouden. Zijne eerste Vrouw was, toen, aan die Epidemie gestorven.

4°. In 't zelfde jaar, zag weder de hr. BERNIS, in *Ligtenvoorde*, een man aan eene zwaare Dyfenterie, waar aan hij, van den eerften aanval af, het bed moest houden, hebbende menigvuldige bloedige ontlastingen, met zwaare snijdingen, waarop, na eenige dagen, volgde een zonderlinge zwaare hik; welk toeval eindlijk, met de ziekte, na aanhoudende zagte Lavamenten, en ruime giften van den Koorts-bast, ophieldt. Doch deeze man vertelde, dat hij ook voor meer dan dertig jaaren, gevaarlijk, aan den Rooden-loop was ziek geweest.

5°. In 1783, in 't begin van *Julij* en van de Epidemie, werdt, volgens omftandig berigt van den hre. Dr. VAN REES, te *Arnhem*, eene Weduwe, van diep in de zestig jaaren, van eene zwaare en zeer sterke gesteldheid, zoo hevig ziek aan den Persloop, dat zij het niet dan van 't uiterfte te rug bragt; zij hadt, na het vrugtloos neemen van *Laxantia*, *Demulcentia* met *Arnica*, (waar op Dr. VAN REES, in dee-

ze Epidemie, anders zeer veel hielt) van Opiata, van Oliemiddelen (die hevige benaautheeden en poogingen van braaken verwekten), van Kina, Cascarilla, en Salix; eindlijk eenigen dienst gehad van de Simaruba, vooral met bijvoeging van iets van den Colombo-wortel, en van een teugjen Tint-wijn; keerende de ziekte voorts, bij 't gebruik van Adstringentia, ten goede, en tot langsaame herstellinge. Dan deeze zelfde Vrouw was, in 't Najaar van 1781, wanneer te Arnhem geene Epidemie was, zoo als we, boven, gezien hebben, en zonder dat zij, naar het schein, ergens anders in eene Epidemie hadt verkeerd, ook ziek geweest; hebbende, na eenige dagen, en na 't gebruik van ontlastmiddelen, denzelfden hre. VAN REES doen roepen, die haar vondt zwak, met eene ingetrokkene pols, zeer koortsig, dorstig, zonder eetlust, eengeel beslagene tong, zwaar benaauwd, met neiging tot braaken en afgaan, ook met buikkrimpelingen en hevige persingen; terwijl de ontlastingen veelvuldig en klein waren, schuimig, nu bloedig, dan wit slijmig, dan groengalachtig, of uit dit alles gemengeld. In welken toestand, verzagtende en bekleedende middelen, vooral de Saleb, niets afgedaan hadden, blijvende de kragten steeds in 't afneemen, tot dat de Simaruba gegeven werdt, welke voortreffelijke diensten deedt, terwijl nu verder alles ten goeden keerde, en eene versterkende geneeswijze de herstelling voltooid hadt.

Omtrent welke Vrouw, Dr. VAN REES meent te mogen besluten, dat zij eerst aan eene spo-

radische Dysenterie was krank geweest, en daarna, nu laatit, aan eene epidemische.

6°. In *Augustus*, van dit zelfde laatste jaar, overleedt, volgens medegedeeld berigt aan den hr. LOTICHIUS, te *Nymegen*, aan den Persloop, eene oude Vrouw, van ruim 80 jaaren, van welke men zeide, dat zij, voor zeven en veertig jaaren, in de Epidemie van 1736, door DEGENER beschreeven, ook dezelfde ziekte, vrij zwaar, hadt doorgestaan.

7°. In *September*, naastvolgende, stierf, volgens mededeeling aan den zelfden Heere, ter zelfder Stede, aan het verderflijkst soort van Persloop, waar in, zonder merklijke buiksnijdingen, vrij veel bloed, met koude en spoedig verval van kragten, ontlast werdt, een Jongman, die, in 1779, bij ons, in Harderwijk, nog ter studie zijnde, in October, wanneer de Persloop alhier gunstiglijk heerschende was, door de vreeze voor die ziekte zeer bevangen werdt, om dat hij sedert eenige dagen zich ongesteld gevoelde, met geringen eetlust, ook walging, beslagen tong, buikkrimpelingen, en veelvuldige ontlastingen, van weinige, dunne, schuimige, stinkende stoffen. In welken staat, hij den Hoogleeraar FORSTEN, aan deszelfs huis, ging raadplegen, die hem ook niet zonder koortse vondt, riedt, zijn kamer te gaan inhouden, en voort een Ipecac. poeder te neemen. Hier van gebracket hebbende, hieldt de walging op; de andere verschijnselen, onder 't gebruik van een gepasten laxeerdrank, en het houden van een goeden leefregel, duurden nog wel den an-

deren dag door, met veele, en sterkpervende, uitwerpinge van galachtige, vellige, en met bloed gemengde stoffen; maar, den derden dag, bedaarde dit alles, de afgang was meer natuurlijk, hoewel 'er nu ook nog streepen bloed onder bespeurd werden, en, onder 't verder gebruik van verzagende, bekleedende en lichtelijk sterkende middelen, volgde, met eenige dagen, de volkomene herstelling, op de kragten na, die, wat langzaam, tot vorigen staat geraakten. Dus spoedig eindigde deeze ongesteldheid, zonder dat van Persloop iets was voorafgegaan, noch gevolgd, bij de Liederen in zijne woning. Mijn geachte Amptgenoot, die, in dien tijd, mij deezen Perloon hadt opgegeeven, onder nog eenige Dysenteriae benignae, door zijn Hooggel. toen behandeld, van welke niet eene besmetting hadt gemaakt, zoo als de meesten, bij ons, niet maakten, heeft thans, op mijn verzoek, de goedheid gehad, mij een bijzondere verslag der omstandigheden te geeven, 't welk ik, om de naderhand gevolgde kwaadaartige en doodlijke Dysenterie, in dit zelfde voorwerp, gemeend heb, ook, dus uitvoerig, hier ter neer te moeten stellen: waar bij ik alleenlijk nog voeg, dat wij, in dien tijd, bij ons, veelvuldige Diarrhoeën waarnamen, in vergelijkinge tot de waare Dysenterien; welke ook zoo goed-aartig waren, dat wij van 48 Zieken, niet meer dan 4 Dooden hebben gehad (t).

8°. Een

(t) Volgens het kort verslag, dat ik voormaals hier van gegeeven heb in de *Nat. & Geneesk. Jaarboeken*, II. D. 2de stuk voor 1779, bladz. 102-105.

8°. Een Jongen, volgens berigt van den hre. Dr. ELSNERUS, die, in 1781, te Wageningen, door zijn Ed. behandeld was, en hersteld van den Persloop, werdt nu, in den Hertst van 1783, gezegd wederom door de ziekte aange-tast geweest te zijn, in een huis over den Rijn, in welk het geheele gezin daaraan zwaar was ziek geweest; volgens berigt van een Wagening-schen Apotheker, hebbende de hr. ELSNERUS geen gelegenheid gehad, om dien Jongeling thans weder zelf te zien.

9°. Eene Vrouw, van geringen stand, die gezegd werdt, in 1781, op Rootsehaar, boven (bladz. 142.) gemeld, den Persloop, neffens anderen, ondergaan te hebben, werdt nu, in October van 1783, in Barneveld, na haare maag merklijk veel gevergd te hebben, door eenen buikloop aangetast, met eenige pijnen, persin-gen, en ontlastingen van stinkende, slijmige, ook roodagtige stoffen, waaraan zij doch niet zeer ziek was, en in weinige dagen herstelde; zonder dat in haar, vrij onzindlijk, huis, op iemand verder de ziekte hegte. Een Dorp-arts, die haar behandeld hadt, gaf deezen door-loop als een voorbeeld op, van eene twee-de beurt van Persloop in deeze Vrouw; waar voor echter deeze ligte ongesteldheid, door de Inwooners der plaatse, die haar gezien hadden, geheel niet gehouden werdt, zijnde algemeen met dit geval geboert.

10°. Geen meer grond, voor eene tweede beurt van Persloop, heb ik kunnen vinden, in een ander geval, ter zelfder plaatse, ook in dee-

zen laatsten Naherft, door denzelfden Genees-oeffenaar, aangegeeven, in eene Vrouwe van *Dronkelaar*, die, in 't laatst van September, andermaal zoude aangedaan geweest zijn. 't Gemeen gevoel wraakte ook deeze bestempeling, zoo wel als de voorige.

11°. Daar 'er, in deezen zelfden laatsten Herft, met ophef ook verteld werdt, van eene Vrouw te *Hartskamp*, die, nu driemaal, de ziekte, bij herhaaling, zoude hebben doorgeftaan, hadt de heer AMMON de goedheid, van daarop naaukeurig onderzoek te doen; waar bij het bleek, dat dezelfde ziekte, bij deeze Vrouw, dan eens, drie of vier dagen, wat was opgehouden, dan eens wederom verheft, tot drie reizen toe; 't gene aan kwaade eetwijze en overlaading schein toegeschreeven te moeten worden. En dit werdt mij ook aldus door anderen bevestigd.

12°. Eindelijk, meld ik, weder op berigt van den hre. Dr. BERNS, van eenen Persoon, die, in November 1783, door zijn Ed. was behandeld aan eenen waaren Persloop, doch niet van het kwaadste soort; van welken Hij kortlijk getuigt, dat deeze nu voor de tweede keer door die ziekte was aangetast, zonder meer omftandigheid bij te brengen.

Ik heb gemeend, best te doen, met deeze voorstaande gevallen, buiten welke 'er althans geene, hoe zeer ik 'er na gevorfcht hebbe, tot mijne kennis zijn gekomen, onzijdiglijk, wat omftandiger, en zoo naaukeurig als mij, uit de berigten,

ten, mogelijk was, voor te draagen en ter toetse te brengen, om den Leezer zelve te laaten oordeelen, over derzelve waardije en gewigt, ter staavinge van het andermaal hervatten des waaren Persloops. Terwijl ik, ondertusschen, niemands gezag wil verminderen, noch iemand in zijn besluit bevooroordeelen: zal men mij doch veroorloven, op het bijgebragte de volgende aanmerkingen te maaken.

Vooreerst. Dat, onder de voorgedraagene Gevallen, één gevonden wordt, het welk geheel op onkundige misvatting steunt, en dus geene de minste aanmerkinge verdient. (N. 11.)

Ten tweeden. Dat, onder dezelve, buiten dit, nog, ten minsten, drie Gevallen zijn, daar men een der beide keeren, gewoonen Buikloop schijnt te hebben aangezien voor egten Persloop, en welken dus mede niet in aanmerking zouden kunnen komen. (N. 3. 9 en 10.)

Ten derden. Dat 'er, behalven deeze vier uitgeslotene gevallen, nog vier anderen voorkomen, in welken de zekerheid der eerste ziekte slegts op *booren zeggen* steunt, en hergerekend wordt, van voor dertig en meer jaaren rugwaarts. (N. 1. 2. 4 en 6.)

Ten vierden. Dan zijn 'er weder nog twee andere gevallen, daar geene omstandigheden in 't geheel worden opgegeeven, uit welke men zoude kunnen oordeelen, over de egtheid van eene der twee beurten; dan, die men doch gereedelijk wil aanneemen op gezag der Berigtgeeveren, indien zij zelve ooggetuigen waren geweest; het welk echter geene plaatse gehad

heeft in het een (N. 8.), en onbepaald gelaa-
ten is in het ander geval. (N. 12.)

Ten vijfden. 'er Zijn derhalve, onder allen, slegts twee gevallen, in welken de Kunstoeffenende Waarneemers ons, uit de bijgebragte omstandigheeden, edelmoediglijk, beoordeelen laaten, of dezelve, inderdaat, het geteide bewijzen. Het eene beweert eene epidemische Dyfenterie, gevolgd twee jaaren na eene voorafgegaane sporadische, beide door denzelfden Arts, in de zelfde Stad, gezien en behandeld; van welke men, inzonderheid in de eerste, of sporadische beurt, eenigzins zoude kunnen twijfelen, of wel, in 't gene 'er ons van berigt is, de afdoende kenmerken eener waare Dyfenterie genoegzaam gevonden worden.

Het ander geval stelt ons eenen kwaaden en doodlijken Persloop voor, gevolgd in denzelfden Persoon, die, vier jaaren te vooren, in eene andere Stad, gerekend was onder het aantal der, door eene goedaartige Epidemie, ligtelijk aangedaanen. En waarlijk, uit de naaukeurige opgave der verschijnselen, schijnt die eerste beurt zoo ongemeen kort, ligt, en handelbaar geweest te zijn, dat, indien 'er in dien tijd, ter zelfder plaats, bij de veelvuldigere Diarrhoeën, ook geene Dyfenterie had omgegaan, men, mooglijk, niet gedagt zoude hebben, om deeze ligte ongesteldheid ergens anders t' huis te brengen, dan onder de Diarrhoeën zelve.

Met welke vrije bedenkingen, gevloeid uit het gene ons opgegeeven is, wij, echter, geenszins het oordeel wraaken willen deezer Waarneemeren

zelve, die, uit hunne ooggetuigenis, de zaak zekerlijk best kunnen besluiten. (N. 5 en 7.)

*Gevolgen, uit de voorgaande uitvoerige
Naspooringen, afgeleid.*

Wanneer we nu, na het dus verre volbrengen onzer langduurige en moeizaame naspooringen (bladz. 101-156.), te rug zien naar het eerste oogmerk, waar mede dezelve waren begonnen (bladz. 99-101.): zal het van zelve in 't oog loopen, hoe zeer de uitvoering tot veele bijzonderheden allengs zij uitgedijd, welke wel buiten het oorspronkelijk bepaald bestek loopen, der eerste bedoelinge; doch die, intusschen, haare nuttigheid kunnen hebben, ter opheldering ook van andere kundigheeden, onze ziekte betreffende.

Het gaat doch lichtelijk zoo, met onderneemingen van diergelijken aart, die een geruimen tijd, een langen ommeweg, en veele medehelpers, ter uitvoeringe vereischen: men ontmoet, namelijk, op den langen togt, buiten het eigenlijk gezogte, zoo veele bijzaaken, of 'er worden, buiten het hoofd-oogmerk, met eenen, zoo veele dingen tot ons gebragt, die ook haare waardije schijnen te hebben, dat men niet besluiten kan, dit alles zoo maar aan den weg te laten liggen, of weer daar henen te werpen; maar dat men doch liever, voor een weinig meer moeite en tijd, en wat laater t' huis komen, eene wat ruimere en rijkere inzamelinge wil

wil medebrengen, en bergen, om zich ook, tot verder gebruik, en andere nuttige uitzigten, in 't vervolg, eene nieuwe inzameling, of eenen hervatten moeizamen uitgang te bespaaren.

Zoo is het ook ons in deezen gegaan. Hoe- wel ik niet roemen kan op eene inzameling, geheel voldoende aan mijnen wensch, of volkomen geëvenredigd aan den besteeden tijd, en aan de aangewende, of ook mijnen Vrienden geveerde, moeite; dat toch ook zelden voort het geluk is der eerste Verzamelaaren: zoo is 'er doch, al gaande weg, nog al iets nuttigs, van verscheidenen aart, opgedaan, 't welk onder de bijzaaken behoort van het tegenswoordig, of eerst bepaalde hoofdbestek, of tot te vooren reeds verhandelde punten; terwijl zekerlijk dit hoofdoel zelve, onder dit alles, doch mede vrij volledig is bereikt geworden. Al het welke wij nu dan, om 't genoeg te hebben, van de vrugten onzer verzameling, in een kort bestek, en in eenige orde, ten toon te spreiden, en dus met eenen opslag te doen overzien, wat nuttigs, van veelerleije soorte, we mogten verkreegen hebben, in eenige rangschikkinge, ten slot van deeze wijdloopige bemoeijingen, beknoptelijk willen bijendraagen.

I. Het hoofd oogmerk onzer naspooringen was, de waarheid, bij de stukken, te onderzoeken, van de Opmerkinge, die mijnen aandacht, in de laatste groote Epidemie van 1783, hadt bezig gehouden, en welke ik, in dien tijd, aan anderen veelmaalen had voorgedraagen, dat, name-
lijk,

lijk, deeze Epidemie een' streek hieldt, geheel verichillende van die van 1779, welke, uit hoofde haarer uitgestrektheid door deeze Provincie, wel het naaft, en eerst, met deeze laatste Volk-ziekte mogt worden vergeleeken (Bladz. 101.).

Dit onderzoek dan, omtrent den Loop der beide Epidemien, met eene onvermijdblijke uitvoerigheid, doch met zoo veel naaukeurigheid als thans mooglijk was, volbragt zijnde (Bladz. 101-133.); is vooral de gemelde onderscheidene streekhouding hier uit zeer blijkbaar geworden. Het welk wij nu in eene korte schets zullen aantoonen.

Op de *Veluwe*, welk Quartier, in eene en andere der gemelde Epidemien, wel het meest aangedaan geweest is, is die verschillende streekhouding ook wel het blijkbaarste geweest.

Immers kan men, uit het boven bijgebragte (Bladz. 101-118.), opmaaken, dat, in 1779, de heerschende Persloop het Noordlijk en kleiner gedeelte, doch, in 1783, het grooter en Zuidlijk deel des zelveu Quartiers hebbe aangetaft en doorgelopen, zonder, de eene en andere keer, althans niet als Epidemie, overte-springen tot het ander gedeelte.

Deeze Noordlijke en Zuidlijke gedeelten der *Veluwe* laten zich vrij naaukeurig asperken, wanneer men eene streep trekt, dwars over dit Quartier, beginnende in 't Oosten, nabij den Yffel, boven Zutphen, en voortgaande Westlijk af, langs het Noorden van Voorst, Apeldoorn, 't Loo, Meerveld, tot aan de Zuiderzee, beneden Harderwijk. Alsdan zal het gene ten

Noorden van deeze streep gelegen is het tooneel aanwijzen der Epidemie van 1779; en wat ten Zuiden legt van die van 1783: zoo echter, dat, van dit grooter Zuidlijk deel, het Landgedeelte, van het hart des Quartiers Oostlijk en Zuidlijk af, tot aan den Yssel en Rijn, het allervoornaamst tooneel, in dit laatst verloopen jaar, hebbe uitgeleverd van den fel heerschen den Persloop, terwijl deszelfs westlijk deel, tot aan de zee, allengs minder, of geheel niet, aangedaan geweest is. Het welk, in 't voorgaand onderzoek, in de bijzonderheeden is daar gesteld, waar op wij hier te rug wijzen.

In het nabuurig Quartier van *Zutphen*, is de onderscheidene streekhouding, in gemelde twee jaaren, niet min opmerkelijk geweest. Want, schoon hier de tooneelen niet zoo verre uit elkander hebben geloopt, als op *Veluwen*: zoo is doch de voornaame waarneeming alhier, daarom, zoo veel meer bekragtigd, omdat, zelfs van door elkander gelegene plaatsen, deeze in 1779, en die in 1783 zijn bezogt geweest; en wel, in 't eerste jaar, bepaaldelijk het platte Land, zonder de tuschen gelegene Steden; in 't laatste jaar, bepaaldelijk de Steden, zonder de tuschen gelegene, en te vooren getroffen Landplaatsen — althans zoo verre het Epidemie kon heeten, of eenigen naam verdienen. Gelijk ook dit in de bijzonderheeden is voorgedraagen, Bladz. 119-123.

Het Quartier van *Nymegen*, welk in 1779 bijna geene, doch in 1783 eene allervreeslijkste en uitgestrekte beurt van Epidemie heeft gehad, levert,

vert, derhalve, ook niets op, dat tegens onze waarneeminge inloopt. Zelfs daar, in 1779, alleen het Dorp *Veldriël*, in Bommelerwaard, van eenige epidemie getroffen werdt, is nu, in 1783, deeze Plaats verichoond gebleeven, en *Bemmel*, in Overbetuwe, dat toen eenige enkele zieken opleverde, heeft nu een allerwreedste beurt van Epidemie ondergaan (*u*); gelijk voorts althans vier gedeelten van dit Quartier heftig, en door en door, zijn bezogt geweest; zoo als in de bijzonderheden is aangewezen, Bladz. 124 — 133.

Dezelfde onderscheidene streekhouding der twee Epidemiën hebben wij ook nog bevestigd, door voorbeelden, van eenige nabuurige, of buiten ons Landchap gelegene Steden, *Deventer*, *Zwol*, *Groningen*, *Leeuwarden*, *Franeker* en vooral *Harlingen*, als welke alle, in een of ander dier jaaren, maar ééns, meer of min, zijn aangetaft geweest (Bl. 133-135.).

Uit welk alles wij meenen, wettiglijk nu het volgend besluit te kunnen trekken:

Schoon, in de beide jaaren 1779 en 1783, gelijksoortige Luchtgesteldheid, en verdere aanleidende Oorzaaken tot heerschenden Persloop, hebben plaats gehad, heeft nogthans, bij ons,

X 2

en

(*u*) Volgens berigt van den Heere LOTICHIUS, na 't afdrukken van 't bovengemelde, omtrent het Quartier van Nymegen, ingekomen, zijn, te *Bemmel*, thans, van 600 Inwooners, ruim 120 aan den Persloop gestorven; dus heeft deeze plaats eene beurt gehad, ten naaften bij overeenkomende met die van Ede, op *Veluwe* (bl. 105, 106.), maar nog ruim 200 doodlijk.

en ook elders, een bezoek dier Epidemien de-
zelfde plaatsen beveiligd voor het tweede.

II. Maar, dewijl, tuschen deeze voornaame Epidemie-jaaren in, nog eenige mindere en veel min algemeene bezoeken van Persloop zijn voorgevallen, hebben wij ook deezen hoofd-zaaklijk nagegaan (Bladz. 136 env.), met oogmerk, om na te vorschen, of ook deeze bezoeken de, voor of na, aangetaste plaatsen eveneens ontzien hebben, en of men, dus, het evengemeld besluit nog algemeener zoude kunnen maaken.

De uitslag hiervan is, in dit stuk, niet zoo afdoende, als van het vorig onderzoek. Immers *Nymegen, Wageningen*, eenige plaatsen van 't *Ampt van Barneveld, Ede*, en van *Putten* hebben, wanneer men deeze tuschenbeurten mederekent, meer dan een, zelfs, in sommigen, epidemisch bezoek van Persloop gehad. Maar het is teffens gebleeken, dat die herhaalde bezoeken deezer ziekte, altoos, weder verschild hebben, in haare streek, die zij in dezelfde Plaatsen hebben gehouden; zoo dat zij andere straten, en andere huizen, telkens hebben aangedaan, tenzij dan dat de ziekte eindlijk, door schijnbaare besmetting, ook wel eens enkel, in dezelfde huizen zij overgebracht, gelijk wij, ter opheldering hier van, weder wijzen op het, boven, uitvoeriglijk bijgebragte (Bladz. 136-147.). Behalven dat nog, alwaar waare Epidemie tweemaal is voorgevallen, dezelve aldaar, de eene en andere keer, merklijk verschilt hebbe, in al-
ge-

gemeenheid en verderfelijkheid, waar van vooral *Nymegen* en *Wageningen* de bijzondere voorbeelden uitleveren (Bl. 138, 141, 144, env.).

Uit welke laatste naspooringen, wij meenen, dit tweede algemeener Besluit, met groote waarschijnlijkheid, te mogen voegen bij het voorgaande:

Plaatsen of Huizen, door eene kortvoorgaande Epidemie van Persloop, bezogt geweest, zijn veel meer beveiligd, voor het doordringen van eene volgende Epidemie, dan nog niet bezogte Plaatsen.

III. Dewijl het voorts, in al dit onderzoek, nog klaarder gebleeken is, dat voorbeelden van dezelfde Perfoonen, andermaal door heerschenden Persloop aangetast, of geheel niet, of alerzeldzaamst en twijffelagtig, gevonden worden, volgens de bijzondere ontwikkeling van dit voorstel, Bladz. 147-158 gegeven: zoo voegen wij hier nog bij een derde Besluit, 't gene zekerlijk de grondslag moet zijn der beide voorigen, en dus de meeste maate van zekerheid hebben. Namelijk:

De algemeene voorschikkende oorzaak van, of vatbaarheid voor den heerschenden Persloop, schijnt, in ieder Voorwerp, zeer verminderd, of wel uitgewischt te worden, door het eenmaal ondergaan deezer ziekte zelve.

Een besluit, dat wij, voor dit bijzonder on-

derzoek, te vooren, slegts giffenderwijze hadden voorgesteld (Bladz. 99, 100.).

Behalven nu deeze Hoofdzaaken onzer na-
spooringen, bieden zich, verder, nog deeze an-
dere gevolgtrekkingen, uit het voorgaande, aan.

Het onderscheid van Sexe schijnt slegts een gering verschil van vatbaarheid voor onze Ziekte te hebben medegebragt.

Dat is: onze Epidemie heeft *Mannen* en *Vrouwen*, bijna zonder onderscheid, aangetaft; voor zoo verre, naamlijk, het ons, uit de onderscheide-
ne waarneemingen, die wij hier van hebben kunnen verkrijgen, blijkbaar is. Want, op zeer weinige plaatsen, heeft men het juist getal der Zieken te weeten kunnen komen. In de Steden, Nymegen, Zutphen en Arnhem, scheen dit geheel onmogelijk te zijn, dewijl de zieken daar niet aangegeeven worden, en zeer veelen geen Geneesheer roepen. Op de meeste Landplaat-
sen is dit ook niet gelukt. 't Gene wij dan hier van voordraagen kunnen, is alleen het volgende.

Dorp <i>Ede</i> ,	Ziek 105 <i>Mannen</i> ,	98 <i>Vrouwen</i> .
— <i>Garderen</i> ,	— 14	— 22
Ampt <i>Barneveld</i> ,	— 30	— 19
Samen,	Zieke 149 <i>Mann.</i>	139 <i>Vrouw.</i>

Men ziet, dat hier 't getal der ziek gewor-
dene *Mannen* dat der *Vrouwen* eenigzins over-
treffe, staande 't eerste tot het laatste, als 15
tot 14. Doch

Doch ik moet hier bij aanmerken, dat deeze Zieken, van *Garderen* en 't *Ampt Barneveld*, onvoltallig zijn, gelijk blijkt, als men de boven gegeevene Lijsten, van 't getal der Zieken in 't gemeen, van die plaatsen, hier mede vergelijkt. Hier, naamlijk, zijn alleen die zieken geteld, wier Sexe uitgedrukt, of uit de naamen op de Lijsten kenbaar was. Dan de opgave van *Ede* is volledig, en, van deeze Plaatsen alleen, is ook juist de evenredigheid der zieke Mannen tot de Vrouwen, allernaaukeurigt, als 15 tot 14.

Doch wij willen, uit deeze weinige waarneemingen, geene algemeene gevolgen trekken, tot andere Plaatsen, noch tot andere Epidemien. Maar wij merken alleenlijk aan, dat, onder de Waarneemeren, zoo Ouden als Hedendaagschen, deezen de Manlijke, genen de Vrouwlijke sexe meer onderhevig verklaaren aan de Dysenterie; waar uit ook bevestigd kan worden, dat het onderscheid of niet groot, of wisselvallig zij.

Het onderscheid van Sexe schijnt ook weinig, hoewel iets meer, invloed gehad te hebben op de doodlijke uitkomst der ziekte.

Hier slaat de balans, in tegendeel, eenigzins door ten nadeele der *Vrouwlijke* sexe; dat is, van een gegeeven getal zieken, van beide Sexen, zijn wat meer Vrouwen, dan Mannen, gestorven; 't welk ten klaarsten blijken zal uit dezelfde Tafel van Zieken, wanneer we daar nu de *Gestorvenen* bij aantekenen.

Ede, Mann.	105	Z.	33	D.	Vrouw.	98	Z.	35	D.
Gard.	—	14	--	10	--	—	22	--	9
Barn.	—	30	--	8	--	—	19	--	8
<hr/>									
Samen, Mann.	149	Z.	51	D.	Vrouw.	139	Z.	52	D.

Men ziet uit deeze voorbeelden, dooreen gerekend, en, nog juister, uit dat van *Ede* alleen, dat de Vrouwlijke sexe, uit haar geringer aantal Zieken, nogthans een grooter aantal Dooden hebbe opgeleverd; hoewel het verschil gering is. Immers, daar de *zieke* Mannen stonden tot de *zieke* Vrouwen, als 15 tot 14; zoo staan hier de *gestorvene* Vrouwen, tot de *gestorvene* Mannen, na genoeg, als 17 tot 16; welke omgekeerde rede het verschil, ten nadeele der Vrouwen, nog een weinig grooter maakt.

Voorts blijkt het ook, uit eene grootere verzameling van waarneemingen, door welke ons het getal der *Dooden* alleen, van beide Sexe, zonder dat der zieken, in den laatsten Epidemietijd, van sommige Plaatsen, bekend geworden is, dat 'er doorgaans meer Vrouwen, dan Mannen, als toen zijn ten grave gebragt. Dit zal ons de volgende Tafel bijzonderlijk aanwijzen, op welke ik, om uitgetrekter vergelijking te hebben, de evengemelde Dooden weder, bij de overigen, zal plaatsen.

Te Nymegen, Gestorv.	158	Mann.	167	Vrouw.
-- Arnhem,	—	172	—	94 (v)
-- Tiel,	—	6	—	8
-- Ede, Gard. en Barn.	—	51	—	52
-- Ampt Ermelo,	—	12	—	8
-- — Putten,	—	5	—	1

Samen, Gestorven 304 Mann. 330 Vrouw.

Dat

Dat ons doet zien:

Vooreerst; hoe in deeze Steden, vooral te *Arnhem*, de meerdere sterfte der Vrouwen nog ruim zoo blijkbaar zij geweest, dan te Lande. Immers is, in de drie genoemde Steden, het bijeen genomen aantal geweest, van gestorvene *Vrouwen* tot dat der *Mannen*, als 17 tot 15; daar die evenredigheid te Ede liep, op 16 tot 15.

Ten anderen; dat men, uit enkele waarneemingen, en die van geringe getallen, niet haastiglijk algemeene gevolgen moge trekken, indien dezelve zeer inloopen tegens het elders doorgaans waargenoomene; gelijk dit zeer sterk plaats heeft, in de hier, en te vooren (Bladz. 168, 117, 118.), aangeteekende betreklijke sterfte der Sexen, onder *Ermelo* en *Putten*, alwaar de evenredigheid der Vrouwen tot die der Mann. uitkomt op 9 tot 17; dat is, niet alleen op het omgekeerde der vorige reden; maar ook met zulk een aanmerkelijk groot verschil, als bijna van 1 tot 2.

Y

Uit

(v) Dit onderscheiden getal der Dooden van beide Sexe, in *Arnhem*, onder den laatsten Epidemietijd, is mij, nu eerst onlangs, door den hre. HOFF, geworden. Dan, buiten dit aantal van Dooden, waren 'er nog 8 geweest, in het Tugt- en Armen-Wees-huis, van welken de Sexe niet gemeld wordt; en nog 2 Mannen, naderhand, aan de gevolgen des Loops, overleeden; met welken dan het, op vorige bladz. vermeld, getal, van gestorvene Mannen in *Arnhem*, verhoogd zoude moeten worden tot op 74; en het geheel aantal der Dooden van dien tijd, aldaar, boven aanvankelijk begroot (bladz. 105, 6.), kan nu geschat worden op 254.

Uit het zien van welk eene ongelijkvormigheid, men zig geneigd voelt, om hier iets onnauwkeurigs of onregelmaatigs te vermoeden.

En dit heeft mij aangezet, om de Lijsten van het *Schoutampt* Ede, waar uit ik, tot hier toe, alleen de kaveling voor het *Dorp* Ede had opgemaakt, toen geen tijd gevonden hebbende om daar in verder te gaan, weder op te vatten, en mij, nog eens, het lastige werk en den tijd, met hulpe van een' en anderen mijner Toehoorderen, te getroosten, van, ook daar uit, eene nauwkeurige verdeling op te maaken; om dus, uit een nog grooter aantal zieken en dooden, de evenredigheid der Sexen, te Lande, met meer zekerheid te bepaalen. Tot welke bepaalinge ons ook de uitvoerige opgaven, door den h. e. Schout AMMON, omtrent alle zieken en dooden van zijn Ampt, bij naame en ouderdom gedaan, in staat konden stellen.

En hier uit, is de volgende *Tafel* gebooren, op welke voor *Mannen* en *Vrouwen* gerekend zijn alle de *Volwassenen*, van 15 jaaren ouderdom en daar boven, zijnde de jongere voor *Kinderen* aangetekend; van welker evenredigheid tot de *Volwassenen*, daarenboven, in de naaste afdeeling gemeld zal worden. Voorts stellen wij, in deeze *Tafel*, de *Plaatsen* in die orde, in welke de *Persloop* zich in dezelve, na den anderen, heeft geopenbaard; 't welk, hier na, in dezelfde, doch tot meer bijzonderheeden uitgebreide, *Tafel*, nog duidlijker, zal in aegtgenomen worden.

TAFEL der *Zieken en Gestorvenen*, naar de *Sexe*, in de overige *Buurtſchappen en Dorpen*, des *Ampts Ede.*

	<i>Ziek. Geſt.</i>		<i>Ziek. Geſt.</i>	
	<i>Mann.</i>		<i>Vrouw.</i>	
Otterlo	17.	4.	14.	4.
en Erichoten,	—	—	—	—
Hartskamp,	23.	10.	20.	5.
Bennecum	—	—	—	—
en Harn,	27.	7.	23.	6.
Overwoud,	19.	4.	27.	12.
Manen,	15.	6.	12.	5.
Doesburch,	11.	4.	7.	3.
Ginckel,	5.	3.	4.	2.
Veldhuizen,	6.	4.	8.	4.
Veenendaals	—	—	—	—
bovenbuurt,	2.	1.	2.	2.
Lunteren,	6.	1.	8.	4.
Moffel,	3.	0.	0.	0.
Doesb. en	—	—	—	—
Eder Veen,	3.	0.	1.	1.
Le Veen,	2.	1.	2.	1.
Samen,	<i>Mann.</i> 139.	45.	<i>Vrouw.</i> 128.	49.

Dus blijkt het, dat, in deeze zeffien opgegevene Buurtſchappen en Plaatsen, dooreen gerekend, de betreklijke ſterfte weder, ten naaften bij, is, der *Vrouwen* tot die der *Mannen*, als 16 tot 15. Want, 49 geſtorvene *Vrouwen* ſtaan tot 45 geſtorvene *Mannen*, juift als 16½ tot 15. Doch, op eene kleinigheid kan men hier niet zien, waarom wij de ronde ſom van 16 weder aanneemen.

En nu is het ook weder op nieuw blijkbaar, dat enkele Plaatsen, met kleine aantallen, op haar zelve niet in aanmerkinge kunnen komen,

maar dat zij met anderen dooreen gerekend moeten worden. Want, dezelfde ongewoone evenredigheid der Sexen, die wij, daar straks, van *Ermelo* en *Putten* hebben aangeteekend, heeft ook hier plaats, omtrent sommige enkele Buurtschappen; gelijk *Hartskamp*, daar de gestorvene Vrouwen tot de Mannen staan, als 5 tot 10, of 1 tot 2; om van *Bennecum*, *Mannen*, *Doesburch*, en *Ginckel* niet te spreken, waar ook 't getal der Mannen wat grooter is, terwijl het te *Otterlo*, *Veldhuizen*, en *de Veen* gelijk is aan dat der Vrouwen; daar weer, in tegendeel, te *Overwoud*, het overwigt der Vrouwen, op het getal der Mannen, zoo groot is, als van 3 tot 1.

Wij beruften dan, ook hier, in de algemeene evenredigheid, die opgemaakt is, uit de bijtelling van alle bijzondere kleinere waarneemingen, tot een geheel. En deeze zien we, dat ook overeenkomt, met de andere waarneemingen, van elders.

Ja, wanneer men, zelfs onder de genoemde drie Steden, alleen let op *Nymegen*, alwaar het algemeen aantal der Gestorvenen allergrootst is, en wel bijna zoo groot, als het dubbel van 't getal van *Arnhem*; dan ziet men, dat, ook aldaar, even als in de Landplaatsen, de evenredigheid, vrij naaukeurighijk, uitkomt der gestorvene Vrouwen tot die der Mannen, als van 16 tot 15.

En zoo mogen wij dan deeze getallen aanneemen, als genoegzaam algemeen en juist de Evenredigheid uitdrukkende, die in alle de Plaatsen, van welke wij aantekeningen hebben bekomen, plaats gehad heeft in de Sterfte, van on-

ze laatste Epidemie, tusfchen de *Vrouwlijke* en *Manlijke Sexe*.

Het befluit volgt dan ook van zelve, 't gene wij, in 't opfchrift deezer afdeeling, hebben willen te kennen geeven, dat onze Volkziekte, doorgaans en algemeen, wat verderflijker of doodlijker zij geweest voor de *Vrouwlijke*, dan voor de *Manlijke Sexe*; dat is, dat de eerfte van het geweld der Ziekte meer geleden hebbe, of daar aan minder hebbe kunnen weerftaan, dan de laatste (w).

Y 3

En

(w) In de voorige Epidemie van 1779, is ook de meerdere fterfte der Vrouwen, in de Stad *Elburg*, nog veel meer blijkbaar geweest, dan thans in eenige plaatfe, daar men een genoegzaam groot aantal geftorvenen der beide Sexen heeft kunnen vergelijken. In gemelde Stad zijn immers geteld, in 't jaar 1779, van Aug. tot Novb. famen 167 *Geflorvenen*. en onder deezen, bijzonderlijk - -

37	<i>Mannen</i> .
64	<i>Vrouwen</i> .
66	<i>Kinderen</i> .

Dus, ten naaften bij, dubbel zoo veel Vrouwen, als Mannen. En dewijl men, van deeze 167 Dooden, rekende 133 aan den Persloop geflorven te zijn, zoo blijkt het klaar genoeg, dat die groote meerderheid van Sterfte, onder de Vrouwen, ook, meeftal, aan de partijdigheid van den Persloop, tegens die Sexe, zij te wijten. De Kinderziekte en kwaade Koortfen bleeven aldaar, in die noodlottige vier maanden, ook nog omgaan, en aan deeze waren de overige 34 dooden van dat tijdperk toe te fchrijven. Dan, hoe wreed de Loop, in dien tijd, die kleine Stad geteisterd hebbe, blijkt nader, uit het getal van *Geflorvenen*, dat 2 jaaren voor, en 2 jaaren na dat Loop-jaar, voor elk jaar, aldaar is aangeeteekend, en 't welk uitkomt op het volgende:

En deeze meerdere verderfelijkheid van den Persloop voor de Vrouwen, wordt nog, zoo als ik in 't begin deezer afdeeling aanduidde, aanmerklijker, uit dien hoofde, dat, niet tegenstaande 't grooter getal der overledene Vrouwen, nogthans het aantal der, door de Ziekte aangetaste, Mannen doorgaans wat grooter is geweest,

1777.	Gest.	12	Man.	16	Vr.	13	Kind.	famen	41.
1778.	—	14	—	24	—	14	—	—	52.
1780.	—	30	—	25	—	23	—	—	78.
1781.	—	23	—	23	—	13	—	—	59.

Weik een verschil der sommen, van deeze geheele jaaren, tot die van 167 Gestorvenen, alleen in vier maanden, van 1779! Ondertuschen blijkt het, dat, ook in die andere vier jaaren, de sterfte der Vrouwen, in deeze Stad, meer en min, grooter is geweest dan die der Mannen; tegen de algemeene orde der Sterfelijkheid op bijna alle plaatsen, daar doorgaans een weinig meer Mannen, en geboren worden en sterven, dan Vrouwen. Zie SUSZMILCH, in zijne *Godl. Orde in de Geboorte, het Sterven*, enz. II. D. 2. stuk. Aan Dr. VAN MANEN ben ik deeze opgaven van Elburg verschuldigd; ook te vinden in de *Nat. en Geneesk. Corresp.* III. ft. bl. 561, 563, enz.

In het zelfde jaar 1779, leverde ons Harderwijk een voorbeeld op, en van goedaartigheid van heerschenden Persloop, en van de onregelmatigheid, die, in de gewoone orde van ziek worden en sterven, onder de Sexen, in zulke ligte Epidemien, en kleinere getallen, kan plaats hebben. Dit wijst de volgende Tafel aan:

In Harderwijk, 1779 Sept. tot Nov.
 Zieke, Gestorv.   Zieke, Gest.   Zieke, Gest.
 Mann. 19.   2.   Vrouw. 22.   1.   Kind. 7.   1.
 Zonder mijne aanwijzing, ziet men het ongewoone van ziek worden en sterven, uit het beschouwen van deeze Tafel; die zeer naaukeurig is.

weeft, dan dat der Vrouwen. 't Welk in het hoofd der voorgaande afdeeling, mooglijk wat flauwelijk is voorgesteld, doch nu, door opmonsting der overige plaatien des Ampts van Ede. sterker wordt bevestigd, daar wij, op deeze Tafel, aangeetekend vinden 149 *Zieke Mannen*, tegen 128 *Vrouwen*, het welk, na genoeg, eene verkleinde evenredigheid uitlevert van 15 tot 13. Waaruit dan nog, met eenen, blijkt, dat deeze boven (bladz. 166), uit een min volledig aantal van Zieken, berekende evenredigheid, van 15 tot 14, nog ruimer, en zekerer, gemaakt konde worden, door het daar bij berekenen, van deeze laatste Plaatsen, van welke de opgave ons toen nog niet onder handen was gekomen.

Ook wordt, ten anderen, dezelfde partijdige verderflikheid onzer Ziekte voor de Vrouwen, al verder blijkbaar hier uit, dat, anders, in de gewoone en algemeene jaarlijksche oprekening der Dooden, van alle Steden en Plaatsen, van welke de aantekeningen bekend en verzameld zijn, het aantal van die der Manlijke, altoos en eenpaariglijk, eenigzins grooter pleegt te zijn, dan van die der Vrouwlijke Sexe (x). Zoo dat, daar-

(x) Deeze waarneeminge hebben wij reeds aangehaald, in de voorige Note; zij verdient echter, dat wij haar nog een weinig, ter deezer plaats, ophelderen. In het aangehaald uitmuntend werk van den heere *SUSZMILCH* (Amsterd. 1772. bij P. Meyer, in II. Deelen), vindt men, in het II. D. 2. stuk, bladz. 746, enverv., op de VII, VIII, IX, XII en XIII Tafels, zeer groote verzamelingen van Waarneemingen, van veele groote en kleine Steden, en Land-

daarom, in de meerdere sterfte der Vrouwen, ten tijde des Persloops, de gewoone orde der Nature als omgekeerd of verzet schijnt te zijn; het welke dan de bijzondere vatbaarheid dier Sexe voor 't geweld deezer Ziekte, en der kragt van deeze Ziekte op haar, nog al nader en meerder bevestigt.

Eindelijk, daar de latere Waarneemeren niet eenpaarig zijn, in het bepalen der grootere vatbaarheid, of van Mannen of van Vrouwen, voor den Persloop: geeven wij hier in bedenking, of men de

plaatsen, uit verscheide gewesten van Europa, van geheele reeksen van jaaren, soms tot over de honderd loopende, in welke het jaarlijksch getal der Gestorvenen, van beiderleije Sexe, van jaar tot jaar, is tegen den anderen gesteld, met die, genoegsaam volstrekt algemeene, uitkomst, dat de Dooden van de Vrouwelijke Sexe, staan, tot die der Manlijke, als 10 tot $10\frac{1}{4}$, $10\frac{1}{2}$, 11, of wat meer. De heer SUSZMILCH voegt hier bij "Ik had hier nog meer Steden en Provinciën kunnen bijvoegen, indien ik het noodig had geoordeeld. Natuurlijker wijze moeten 'er meer van het Manlijk geslagt sterven, om dat 'er meer gebooren worden. Geschiedt dit niet, dan moet men de oorzaaken zoeken, in den Oorlog, Koophandel, Fabrieken, Scheepvaart, Weelde, enz. — waarom ook de aanmerking van het onderscheid der stervenden, volgens de geslagten, op eene nuttige wijze kan voortgezet worden." waartoe de Schrijver ook wijst op 't gene hij hier toe gezegd had, in zijne §. 422. II. D. I. st. Wij voegen hier dan bij, dat onze Ziekte, op deeze gewoone evenredigheid der Stervenden van beide Geslagten, eene nieuwe aanmerkelijke uitzondering levert; zoo als onze Naspeuringen hebben aangewezen.

de uitspraak van HIPPOCRATES, den oudsten Waarneemer, ook op onze bevinding konne toepassien, daar hij, spreekende van jaartijden en luchtgesteldheeden, die deeze en gene ziekten kweeken, zegt, dat Dysenterien, in den Zomertijd, na regenagtige zoele Voorjaaren enz. vallende, "meest de Vrouwen aandoen, en die Mannen, welke van vogtigen aart zijn" (y). Wij hebben toch gezien, dat bij ons, meer Vrouwen gestorven zijn, maar teffens, dat 'er eenigzins meer Mannen zijn ziek geweest. Dan 't is mij niet vreemd, dat *Dysenteria* bij de Ouden niet volkomen het zelfde beteekend hebbe, als bij ons.

Het onderscheid van Ouderdom, of Jaaren, heeft eenen nog meer aanmerkelijken invloed gehad, op deeze Ziekte en baare doodlijkheid.

Wij hebben, in den loop onzer voorgemelde Waarneemingen, meermaalen gelegenheid gehad, van optemerken, dat de Kinderen een zeer aan-

Z

zien-

(y) *Aphor. xi. Sect. III.* vergeleeken met het boek *de Aëre, Aqu. & Loc.* FOES. *Sect. III. p. 287. l. 16.* of *Cap. VI. pag. 16.* Ed. HALLER. Welke laatste handelbare uitgave der *opera Hippocratica* ik ook boven, in 't aanhaalen, gebruikt heb. Hoe, intuschen, de hr. ACKERMANN (*Dysenter. antiqu. p. 87.*), uit deeze plaats, den Oudvader doe zegg'n "dysenteriam mulieribus familiarem magis esse, sed & NB. tutiorem, quam viris" zie ik, met overweeging van 's Mans oorspronkelijke woorden, geheel niet door. CELSUS, *Lib. II. C. 1. pag. 25.* (ALMEL.) neemt het ook eenvoudiglijk dus over "tormina praecipue in mulieribus".

zienlijk getal uitmaakten, onder de *Zieken* aan den Persloop (zie bladz. 86. 106. 112. 121. 126. enz.), bedragende, veelal, omtrent de helft van alle de Volwassene zieken; dat is, dat, in den Leeftijd beneden 15 of 12 jaaren (tot welk tijdperk de benaaming van *Kinderen* pleegt bepaald te worden) zoo veele *Zieken* aan de Dysenterie worden waargenomen, als onder het Manlijk of Vrouwlijk geslacht, elk afzonderlijk genomen, van den eerst rijpen tot den hoogst grijzen Ouderdom gerekend.

Met eenen heeft het, reeds hier en daar, in 't oog geloopt, dat, onder onze *Zieken*, van een gelijk groote menigte, een grooter aantal doorgaans stierf van *Kinderen*, dan van *Volwassenen*.

Indien dan, onder de geheele menigte van *Zieken*, de *Kinderen* ongeveer een derde deel uitmaken, en hier van meer sterven, naar evenredigheid, dan van de twee overige derde deelen: zoo moet volgen, dat wel haast de kleine helft der *Gestorvenen* door het Vak der *Kinderen* zal kunnen worden opgeleverd.

Onder de *Volwassenen*, is het ons ook reeds voorgekomen, dat de Hoogbejaarden of *Ouden*, wier getal doorgaans kleinft is, ook de weinigste *Zieken* opleveren; maar dat zij, ziek geworden zijnde, het veel minder uithouden, dan eenige andere Leeftijd; zoo dat er, naar evenredigheid, onder de *Zieke Ouden* ook nog meer *Gestorvenen* vallen, dan onder de *Kinderen* (z). Dan,

(z) Een zeer zonderling en sterk voorbeeld hier van geeven ons de waarneemingen uit *Zutphen* (bl. 121.); waar, onder 47 *Gestorv.* 27 *Ouden* van 65-90 jr. zijn aangeteekend, dus meer dan de helft; terwijl de Kin-

Dan, het heeft mij der moeite waard gescheenen, om, van het verschil der *Ziekte* en *Sturste* naar den verschillenden *Ouderdom*, thans, een nettere begrooting aan te wijzen, door ook in Tafels te brengen, en dus met eenen opslag te doen overzien, 't gene, waar toe de naaukeurige opgaven, vooral van den hre. AMMON, omtrent het geheele Ampt van Ede, en van den Eerw. hre. BRUINS, omtrent het Kerspel van Garderen, ons, ook in dit opzigt, hebben in staat gesteld. In welke beide Opgaven, men zulk een groot en volledig aantal ontmoet, van 't gene in die plaatsen is voorgevallen, dat men daar uit wel eenige meer zekere en bepaalde besluiten zalkunnen trekken. Dus geeven wij nu eerst, van 't *geheele Ampt Ede*, die Tafel, welke op bladz. 171 reeds, tot een min uitgebreid oogmerk, is geplaatst, doch die nu, ook, tot het *onderscheid der Jaaren* zal worden uitgestrekt; nog daar bij voegende dezelfde Kaveling van het *Dorp Ede*, dat te vooren afzonderlijk was gemonsterd; en ook de *Tijd* en *Duuring* der Epidemie, in elke plaats; welk alles de opschriften der Kolommen nader zullen aanwijzen. Daar op laten we volgen eene Tafel van 't *Kerspel Garderen*, een weinig anders geschikt, en te vooren reeds stukswijze bijgebracht, doch ook, neffens de overige Waarneemingen, genoeg in staat, om onze beoogde gevolgen uit op te maaken.

Z 2

TA-

ders, en de Middenstand elk naautijks $\frac{1}{4}$ uitmaaken. Dan dewijl de hr. KLOSE hier alleen die gestorvenen telt die hij zelf gezien had, en dus niet alle van dien tijd: zoo kan dit niet ten gevolge dienen. Vergel. het aangemerkte op bl. 169.

TAFEL, van de Dorpen en Buurt-
bevattende alle deszelfs bekende Zieken,
in 1789, naar Tijdsorde der Epidemie,

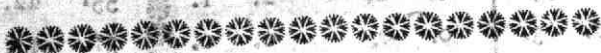
DORPEN en BUURTEN des Ampts.	DUURING der Epidemie, naar Tijdsorde.	KINDEREN, onder 15 Jr.		VOLWAS- sene van 15 Manl.	
		Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.
Otterlo & Erschoten,	3 Aug. - 25 Oct.	23.	5.	17.	4.
Dorp Ede,	8 Aug. - 28 Oct.	93.	40.	75.	21.
Hartskamp,	9 Aug. - 21 Oct.	12.	5.	19.	7.
Bennecum & Harn,	9 Aug. - 26 Oct.	21.	9.	25.	6.
Overwoud,	14 Aug. - 20 Oct.	30.	8.	19.	4.
Manen,	15 Aug. - 7 Nov.	28.	11.	15.	6.
Doesburgh,	25 Aug. - 12 Nov.	13.	4.	11.	4.
Ginckel,	28 Aug. - 22 Sept.	2.	1.	5.	3.
Veldhuizen,	6 Sept. - 7 Nov.	12.	5.	5.	4.
Veenendaals bovenbuurt,	17 Sept. - 7 Oct.	3.	2.	2.	1.
Lunteren,	19 Sept. - 7 Oct.	2.	1.	5.	1.
Moffel,	1 Oct. - 8 Oct.	8.	0.	3.	0.
Doesb. & Eder Veen,	19 Oct. - 1 Nov.	1.	1.	3.	0.
De Veen,	4 Nov. - 6 Nov.	0.	0.	2.	1.
SOM van elke Classe,	Van 3 Aug. - 7 Nov.	248.	92.	206.	62.

-schappen, des Ampts EDE,
en Gestorvenen aan den Persloop,
de Jaaren en Sexe der Lijderen.

MENSEN, tot 60 Jaar.		OU- DEN, over de 60 Jaar.				SOM van elke Plaats:	
Vrouwl.		Manl.		Vrouwl.		Ziek. Gest.	
Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.
14.	4.	0.	0.	0.	0.	54.	13.
81.	27.	19.	10.	12.	8.	280.	106.
18.	3.	4.	3.	2.	2.	55.	20.
22.	5.	2.	1.	1.	1.	71.	22.
26.	11.	0.	0.	1.	1.	76.	24.
10.	4.	0.	0.	2.	1.	55.	22.
7.	3.	0.	0.	0.	0.	31.	11.
4.	2.	0.	0.	0.	0.	11.	6.
7.	3.	1.	0.	1.	1.	26.	13.
2.	2.	0.	0.	0.	0.	7.	5.
7.	3.	1.	0.	1.	1.	16.	6.
0.	0.	0.	0.	0.	0.	11.	0.
1.	1.	0.	0.	0.	0.	5.	2.
1.	0.	0.	0.	0.	0.	3.	1.
68.	27.	14.	20.	15.	701.	251.	TOTAAL des geh. Ampts.

TAFEL, van het Ker-
bevattende deszelfs gezament-
aan den Persloop, naar hun-

PLAATSEN des Kerfp.	1 - 10 Fr.		10 - 20 Fr.		20 - 50 Fr.	
	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.
Garderen,	16.	8.	23.	7.	30.	7.
Zol & Paleis,	3.	2.	4.	1.	9.	2.
Essen,	23.	9.	1.	0.	17.	3.
Garderbroek,	2.	1.	2.	0.	12.	5.
Stroe,	2.	2.	0.	0.	3.	0.
Drie,	3.	1.	4.	0.	4.	1.
Samen,	49.	23.	34.	8.	75.	18.

TAFEL van de Zieken en Ge-
in den Persloop des Herffts van 1779,
Graaffchaps Zutphen, waargenomen,
J. H. BERNS (a).

PLAATSEN des Graaffsch.	Onder 15 Fr.		15 tot 40 Fr.	
	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.
Dremp,	82.	41.	122.	19.
Steenderen,	12.	4.	16.	5.
Hoogkeppel,	4.	4.	4.	4.
Samen,	98.	49.	142.	28.

(a) Mij verplichtend medegedeeld, kort na den tijd

-spel van GARDEREN,
-lijke Zieken en Gestorvenen
-nen Ouderdom; in 1783.

50 - 70 Jr.		boven 70 Jr.		SOM van elke Plaats.	
Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.	Ziek.	Gest.
16.	12.	2.	0.	87.	34.
1.	0.	1.	0.	18.	5.
4.	4.	1.	1.	46.	17.
1.	1.	0.	0.	17.	7.
0.	0.	0.	0.	5.	2.
3.	2.	0.	0.	14.	4.
<hr/>		<hr/>		<hr/>	
25.	19.	4.	1.	187.	69.

-storvenen, naar den Ouderdom,
in de onderstaande Dorpen des
door den hre. Quartiers Doctor

48 Jr. en Ouder.	SOM.	EVENREDIGH.
Ziek. Gest.	Ziek. Gest.	der Ziek. en Gest.
31. 16.	235. 76.	als 3 tot 1.
6. 3.	34. 12.	— 3 — 1.
4. 1.	12. 9.	— 3 — 2½.
<hr/>		
41. 20.	281. 97.	TOTAAL.

dier Epidemie. Welke Tafel, door ons in deze orde

Op het gene, in deeze laatste groote Tafel des *Ampts* van *Ede*, ter opheldering of bevestiging, ook van voorgaande Opmerkingen, elk oplettenden van zelve in 't oog loopt, zullen we thans niet weder stil staan: maar alleenlijk ons wenden tot het gene wij, in deeze als ook in de twee daarop volgende Tafels, vinden van de *Ziekte* en *Sterfte* betrekkelijk tot den verschillenden *Ouderdom*; volgens het bepaalde oogmerk deezer Afdeeling.

En hier komt in aanmerkinge; *vooreerst*, de evenredigheid van de getallen der *Zieken*, van de gestelde *Vakken* van *Ouderdom*, tot elkander, en tot het geheel van alle de *Vakken*; *daarna*, insgelijks dezelfde evenredigheid der *Gestorvenen*, van elk *Vak* tot de anderen; en *laatstlijk*, de evenredigheid, die 'er is, in elk *Vak* op zich zelve, tuschen zijne eigene *Zieken* en *Gestorvenen*.

1°. In de groote Tafel van 't geheele *Ampt* van *Ede*, zien we een aantal, of totaal van 701 *Zieken*; hier van zijn 'er in het *Eerste Vak*, 248 — dat is van alle de *Zieken*, zeer ruim, $\frac{1}{3}$ gedeelte. En

gebracht, ik hier te meer mededeel, om dat de *hr. BERN'S* zelf die, in zijn *Berigt* in de *Geneesk. Cur. resp.*, of, zoo ver ik weete, elders, niet heeft gemeen gemaakt; daar ondertuschen de zeldzaamheid en moeilijkheid der verkrijging, van zulke bijzondere aantekeningen, haare waarde zeer verhoogden, en daar ook deeze waarneemingen, schoon in eene andere Epidemie gedaan, zoo nabij met de onze overeenkomen, dat zij elkander onderling kunnen kragt bij zetten, en bevestigen. Boven (Bl. 119.) heb ik reeds de somme deezer *Zieken* en *Gestorvenen*, naar opgave van den *hr. BERN'S*, gemeld.

En wanneer men, op de Tafel des *Kerspels* van *Garderen*, die in kleinere jaarvakken verdeeld is, de grootere helft der getallen van haar tweede vak, dat van 10 tot 20 jaaren gaat, voegt bij die van haar eerste, zal men, nagenoeg (*b*), het getal hebben voor een *Eerste Tijdvak*, ook van 15 jaaren, gelijk aan dat van *Ede*; in welk men dan tellen zal 67 *Zieken*; dat dan ook, vrij ruim, uitkomt, op $\frac{1}{3}$ gedeelte, van het Totaal, dat hier bedroeg 187 *Zieken*.

De Tafel van *Dremp* en *Steenderen*, schoon van eene andere Epidemie, levert dezelfde evenredigheid op; want, van een Totaal van 281 *Zieken*, vinden we aldaar, in dit *eerste Vak* 98 —, dat is, wederom, vrij ruim, - - $\frac{1}{3}$ gedeelte.

Het *Tweede Tijdvak*, der *Volwassenen* van 15 tot 50 jaaren, levert, onder *Ede*, op 406 *Zieken*;
Aa d. i.

(*b*) "Nagenoeg" zeg ik, omdat 'er, zoo als uit de Tafel blijkt, eene groote onevenredigheid in deeze beide eerste vakken, op verschillende plaatsen (*b. v. Garderen* zelf en *Essen*), gevonden wordt; zijnde nogthans het Totaal, zoo van *Zieken* als *Gestorvenen*, van de eerste 10 jaaren, merklijk grooter, dan van de tweede 10 jn.; gelijk dus, overal, het getal bijna evenredig afneemt, naar mate de jaaren opklimmen, de Ouderdom uitgezonderd; uit welken hoofde men eigenlijk ook, voor de jongste helft van dit tijdvak (en zoo in de volgende verdeelingen, van andere tijdvakken) wat meer dan de helft der *Zieken* en *Dooden* moest rekenen, en, voor de oudste helft, wat minder. Wij hebben echter, zoo als men ons uit de Tafel na kan rekenen, geen groot verschil gemaakt in deeze helften.

d. i. van het Totaal des Ampts, wat ruim, $\frac{4}{7}$ gedeelten, of $\frac{1}{4}$ deel meer dan de helft.

In 't *Kerspel Garderen*, alwaar we, om weder een even groot tijdvak, als van Ede, te berekenen, de kleine helft van Garderens tweede vak moeten voegen bij het derde, te gelijk met de kleine helft van het vierde, vindenwe, op deeze wijze, een aantal van 103 *Zieken*, dat is, wederom omtrent $\frac{4}{7}$ gedeelten, van het Totaal deezes Kerspels.

Onder *Drempt* enz. is dit tijdperk gesteld, slegts tot ruim veertig jaaren, waar bij men dan tellen mag een derde der overige *Zieken*, van het laatste tijdperk, dat hier te ruim genomen is; en dus verkrijgt men een aantal van 156 *Zieken*, zijnde al weder, vrij naaukeurig, $\frac{4}{7}$ gedeelten, van het Totaal deezes Dorpen.

Het *Derde Tijdvak*, of dat van den Ouderdom, boven de 60 jaaren, bevat, onder *Ede*, 47 *Zieken*, welke, vrij naaukeuriglijk, bedraagen $\frac{1}{7}$ gedeelte, van het Totaal deezes Ampts.

In 't *Kerspel Garderen* bedraagt dit vak, door bijeenrekening der kleine helft van deszelfs vierde vak bij het vijfde, - - - 17 *Zieken*, welk getal hier bedraagt juist - $\frac{1}{11}$ gedeelte, van het Totaal.

Onder *Drempt* enz. is nu, door aftrek der vorigen, het aantal der overigen, voor dit zelfde tijdvak, gebleven op - - - 27 *Zieken*, het welk hier belooft ruim - $\frac{1}{8}$ gedeelte, van het Totaal deezes plaatfen.

Uit welke beschouwing, men met verwondering

ring zien moet de gelijkheid, die 'er plaats gehad heeft, in de evenredigheid der betrekkelijke getallen van *Zieken*, op verschillende Plaatsen en Jaaren, in dezelfde bijzondere *Tijdvakken* van leeftijd, vooral in de twee eersten.

Zoo dat wij thans, uit eene zoo groote menigte van waargenomene *Zieken*, welke, uit de bijeengetelde *Totalen* der drie Tafelen, niet minder bedraagen dan 1169 Perfoonen, in staat zijn de volgende besluiten te trekken.

Eerst; dat, in het *Tijdvak* van een tot vijftien jaaren, van alle de *Zieken*, vrij meer dan een derde deel gevonden worde.

Daarna; dat in het ruime *Tijdvak* der *Volwassenen*, van vijftien tot zestig jaaren, $\frac{2}{3}$ deelen, of merklijk meer dan de helft der *Zieken* begreepen zij.

Laatstlijk; dat in het *Tijdvak* des *Ouderdoms*, bepaald van zestig jaaren en daar boven, 't welk zekerlijk de weinigste Zielen bevat, ook verre weg de *minste* der *Zieken* vallen, bedraagende, uit de verscheidene Plaatsen dooreen gerekend, ongeveer $\frac{1}{3}$ deel van allen.

Zoo dat, wanneer men het geheele getal van alle deeze *Zieken* verdeele in veertien smaldeelen, dan zullen 'er, na genoeg, uitkomen,

voor ons eerste <i>Tijdvak</i>	- -	5 deelen;
voor het tweede	— -	8 —;
— — derde	— -	1 —.

Indien men nu hier bij in aanmerkinge neeme, dat ons tweede Tijdvak eene reeks van Jaaren bevat, driemaal zoo groot als het eerste, terwijl het doch in lang na niet tweemaal zoo veele Zieken oplevert: zoo blijkt het klaar, dat de betrekkelijke meerderheid der Zieken, in 't eerste tijdperk, zeer aanmerklijk is; of liever, dat, naar evenredigheid van de tijdlengte, in dit vak de allermeeste Zieken gevonden worden. Dan, indien men wederom aanmerke, dat ook dit eerste vak van leeftijd wel ruim tweemaal zoo rijk is in leevendige Zielen, als eene gelijke reeks jaaren van het volgende vak (c); zoo mag men, uit het voorgaande, nog niet besluiten, dat inderdaat de vatbaarheid voor de Ziekte in het eerste tijdperk zoo veel grooter zij, als het in den eersten opslag schein; omdat het grooter aantal Zieken ook uitgeleverd wordt door een grooter aantal Zielen.

Maar het is doch, uit onze naspooringen, zeker, dat de Kinderen en Jongen wel zoo vatbaar zijn voor de Ziekte, als de Volwassenen; 't welk de kleinere verdeelingen der Tafel van Garderen nog onderscheidener aanwijzen, en 't welk ook overeenstemt met het door anderen waargenomene: dan in welk stuk zekere waarneemingen der Ouden van de hedendaagsche schijnen te verschillen.

Immers HIPPOCRATES, de Ziekten optellende,

(c) Uitvoeriglijk verhandeld in het reeds aangehaalde werk van SUSZMILCH, vooral II. D. 22 Hoofdst. §. 461. en de Tafel aldaar.

de, die, na het voorbij zijn der jongelingschap, in rijperen leeftijd vallen, noemt in eenen adem, με αιμορροϊδες, λιενεριαι, χολεραι, ook δυσεντεριαι op (d). En ARETAEUS spreekt hier van nog duidlijker, daar hij, eerst gezegd hebbende, Διαρροιαι μεν παιδιοισι και μερακιοισι, 'er voert bijvoegt, Δυσεντερια δε ανηραζοσι και νεοισι (e). Waar uit blijkt, dat deeze Oudvaders, alhier, de Dysenterie aan een meer gevorderden leeftijd genoegzaam hebben bepaald. Doch, dan komt dezelfde vraag weder, als boven; of zij, naamlijk, alhier de Ziekte ook in een bepaaldere zin hebben genomen, voor eene meer slepende kwale, alleen uit verzweringen in 't gedarmte ontstaande? ARETAEUS immers zegt duidlijk, dat de *Dysenterie* uit eene soort van zweeren bestaa, (Δυσεντερια δε τωνδε των ελκωσ αι ιδεαι) (f) en handelt 'er in dien smaak over, in 't geheele hoofdstuk, dat ook door hem onder de afdeeling der *slepende Ziekten* is geplaatst. AETIUS, overeenkomstig hier mede, zegt rond uit, dat "de Dysenterie is eene verzwering der Darmen, die voortkruipende weg, vreet" (g), van welke hij voorts breeder handelt. En dus, daar doch niet alle Dysenterie-

A a 3

teri-

(d) *Aph. xxx. Sect. III.*(e) *Chron. caus. & sign. Lib. II. Cap. 9;* 't welk geheel van de Dysenterie, voornaamlijk, handelt.(f) *L. c. pag. 59. E.*(g) *Tetrabibl. III. Serm. I. Cap. 43. pag. 533. Ed. Cornari, 1549.* Welke Schrijver, in dat hoofdstuk, veele bijzonderheeden, deeze ziekte betreffende, verhandelt, waardig, om bij hem na te zien.

terien, noch ook fommige altoos, met verzweringen verzeld gaan, ſchijnt mij de toeëigening aan de Volwaffenen te zien op een bijzonder foort der ziekte. Te meer agt ik deeze onderscheiding voegfaam, omdat HIPPOCRATES zelf, zoo als we flus zien zullen, op andere plaatfen, fpreekt van Dyrenterie, als wei degelijk valende in Kinderen, en zelfs zwaarder dan in anderen leeftijd. Doch dit in 't voorbijgaan. Vervorderen wij nu weder onzen beraamden weg.

20. Om nu ook de getallen der Dooden of *Gestorvenen*, in de verſcheidene Tijdvakken, op de onderscheidene Plaatsen, juifter met elkander te kunnen vergelijken, zullen we weder, zoo als gefchied is in de vergelijking der Zieken, de Tijdvakken van Garderen en Drempt, door dezelfde berekening, op de maate brengen van die van Ede, en dus ook, op den gemelden voet, de aangeteekende getallen der *Gestorvenen* verſchikken, zonder dit telkens op nieuw te herinneren. Waar uit het volgende voortkomt.

Eerſte Tijdvak, van een tot vijftien jaaren.

Het Totaal der *Gestorvenen*, onder 't *Ampt* van *Ede*, van allen ouderdom, is een getal van 251. Hier van vinden we, in dit Vak, 92 *Gestorv.* of, van het Totaal, weinig minder dan $\frac{1}{3}$ deel.

Het Totaal van 't *Kerſp. Garderen* beloopt 69 *Gest.* Hier van vinden we voor dit Tijdvak - 28 —; zijnde, vrij naaukeurig, van het Totaal, $\frac{1}{3}$ deel.

Het

Het Totaal van *Dreempt* enz., bedraagt 97 *Gest.*
 Daar van levert dit vak op - - - 49 $\frac{1}{2}$;
 zijnde, van het Totaal, vrij juist - - - $\frac{1}{2}$ *deel.*

Tweede Tijdvak, van 15 tot 60 jaaren.

Onder 't *Ampt* van *Ede*, waaren hier 130 *Gest.*
 zijnde, van het Totaal des *Ampts*, ruim $\frac{1}{2}$ *deel.*

Onder *Garderen*, komt hier 't getal op 30 *Gest.*
 dat is, van het Totaal des *Kerspels*, schaars $\frac{1}{2}$ *deel.*

Onder *Dreempt* enz. berekenen wij hier 36 *Gest.*
 zijnde, van het Totaal aldaar, schaars $\frac{2}{7}$ *deel.*

Derde Tijdvak, van 60 jaaren en ouder.

Van 't *Ampt* van *Ede*, vindenwe hier 29 *Gest.*
 zijnde, van zijn Totaal, na genoeg, - $\frac{1}{2}$ *deel.*

't *Kerspel Garderen* levert voor dit Vak 11 *Gest.*
 zijnde, van deszelfs Totaal, ruim - - - $\frac{1}{7}$ *deel.*

Dreempt enz. berekenen wij hier op 12 *Gest.*
 zijnde, van het Totaal derzelve, - - - $\frac{1}{3}$ *deel.*

Welke beschouwing ons weder, omtrent het
 regelmatig getal en de Evenredigheid der *Gestorvene*
 in de onderscheidene *Tijdvakken*, dee-
 ze *Gevolgen* oplevert.

Eerst. Dat, uit een aantal van 417 *Gestorvenen*,
 welk de bijeengetelde *Totalen* der drie
Tafelen uitleveren, het *eerste* en kleinste *Tijd-*
vak een gezamentlijk getal bevat van 169,
 't welk bedraagt iets meer, van 't algemeen
 getal der *Gestorvenen*, dan - - - $\frac{2}{3}$ *deelen*;
 het *tweede* en grootste *Tijdvak*, bevat - 195,
 't welk uitkomt op wat minder dan - $\frac{1}{2}$ *deel*;
 het

het derde en laatste *Tijdvak* behelst - - - 53,
zijnde van 't groote getal iets meer, dan $\frac{1}{2}$ deel.

Daarna; dat, op de bijeen gebragte *Plaatsen*, uit welke wij onze *Tafelen* hebben opgemaakt, in het getal der *Dooden* voor elk tijdperk, geen mindere gelijkredigheid bespeurd worde, dan in dat der *Zieken*: gelijk het uitvoeriger verslag, zoo even gegeven, uitwijst; in welk de evenredigheden, van de bijeen gebragte *Plaatsen* in ieder *Vak*, genoegzaam aan elkander gelijk, en dus overeenkomstig zijn met de evenredigheden der gezamentlijke getallen voor ieder *Vak*, welke wij, nu laatst, hebben opgegeven.

Voorts; dat de betrekkelijke evenredigheid der *Gestorvenen*, van het eene tijdvak tot het ander, niet geheel overeenkomt met dezelfde evenredigheid der *Zieken*; maar dat 'er, naar gelang van 't getal der zieken, meer sterven in 't eerste en laatste *Tijdvak*, dan in het tweede, 't welk het grootste is. Doch deeze betrekking tuschen *Zieken* en *Dooden* moeten we nu nog bijzonderlijk opgeeven.

3°. De betrekkelijke evenredigheid der *Gestorvenen* tot de *Zieken*, in elk bijzonder *Tijdvak*, levert toch het gewigtigst voorwerp uit van deeze naspooringe; daarwe hier uit leeren, voor welken *Leeftijd* onze ziekte meest verderflijk of gevaarlijk zij geweest.

En deeze betrekking is wel haast, uit het reeds voorgestelde, op te maaken: Namelijk;

In 't eerste Tijdvak, waren de Zieken tot de Gestorvenen;
 onder *Ede*, als 248 tot 92, of $2\frac{1}{2}$ tot 1 schaars;
 onder *Garderen*, als 67 tot 28, -- $2\frac{1}{2}$ tot 1 ruim;
 onder *Drempt*, als 98 tot 49, -- 2 tot 1 juist.

Dus samen, als 413 tot 169, d. i. als $2\frac{1}{2}$ tot 1.

In het tweede Tijdvak;

onder *Ede*, als 406 tot 130, of, ruim 3 tot 1;
 onder *Garderen*, als 104 tot 31, of, ruim 3 tot 1;
 onder *Drempt*, als 163 tot 40, of, als 4 tot 1.

Samen, als 673 tot 201, bijna, als $3\frac{1}{2}$ tot 1.

In het derde Tijdvak;

onder *Ede*, als 47 tot 29, of als $1\frac{1}{2}$ tot 1;
 onder *Garderen*, als 16 tot 11, — $1\frac{1}{2}$ tot 1;
 onder *Drempt*, als 20 tot 8, — $2\frac{1}{2}$ tot 1.

Samen, als 83 tot 48, d. i. als $1\frac{1}{2}$ tot 1.

Welk tafereel ons weder deeze gevolgen oplevert.

Eerst. Dat de Ziekte *allerverderflijkst is voor den Ouderdom*, of het laatste Tijdvak; in welk zij meer dan de helft der Lijderen doet sneeven.

Daarna. Dat zij *hiernaast de Jonkheid*, van het eerste Tijdvak, *bestigt aandoet*; brengende wat minder dan de helft deezer Zieken ten grave.

Voorts. Dat het *middenvak gunstigst er af komt*;

komt, geevende, van een even groot getal Zieken, ongeveer de helft minder Dooden op, dan het eerste en laatste vak, daar 'er in dit ruimste vak, van vier Zieken, wat meer dan een *Doode* is aangetekend.

Tot meer bijzonderheden, om niet te wijdeloopig te worden, zullen wij onze gevolgtrekkingen niet uitbreiden. De beschouwing der Tafelen zelve geeft den opmerkzaamen hier ruimer stoffe toe; vooral ook om te zien, dat b. v. in het eerste Tijdvak zelf, en ook in het tweede, de Sterfte weder bijna grooter is, naar mate de zieken jonger zijn; en dat zij, omgekeerd, in 't laatste Tijdvak grooter is, naar mate de zieken ouder zijn, enz. 't Welk de Tafels van 't *Kerspel Garderen*, en van *Drempt*, en vooral de bijzonderer opgaven der eerste, te vooren bijgebracht (Bladz. 114, 115, 117.), naaukeuriger aanwijzen.

En in deeze evenredigheid vinden wij wederom stoffe, om de eenpaarigheid der Nature te bewonderen; daar, 't gene wij, te deezer tijd, in ons *Gelderland*, aldus hebben waargenomen, reeds, voor meer dan twee duizend jaaren, in *Griekenland*, gedeeltelijk, evenzoo gezien schijnt te zijn, door HIPPOCRATES; dewijl hij, in 't bepaalen van den Leeftijd, in welken onze ziekte gevaarlijkst zij, denzelven brengt voornaamlijk tot Kinderen, van vijf jaaren, en verder, tot tien; aldus: Ἀποθνήσκουσι δὲ ὑπο ταύτης τῆς νόσου μάλιστα παῖδια, καὶ πένταετα, καὶ ἑξαετῆρα ἕως τε ἰα δεκάετα

καίτα (b). Waaruit met eenen blijkt, 't gene wij daar even aanmerkten (Bladz. 188.), dat door de Dyfenterie, welke deeze oudste Waarneemer elders bepaaldelijk tot de ziekten der Volwassenen brengt, eene bijzondere soort schijne verstaan te moeten worden. Hier toch voegr hij, onmidlijk na het laatst aangehaalde, bij, αἰ δε ἄλλαι ἡλικιαὶ ἕσσον; en dit strookt, in zoo verre, weder met het geziene in onze Dyfenterie, alwaar ook, gelijk hier HIPPOCRATES aantee kent, "de andere Leeftijden (van welken men dan doch de Ouderdom moet uitzonderen) minder" sterfgevallen hebben opgeleverd, naar gelang der Zieken, dan die der Jeugd.

Welke Lichaamsgestellen, voor de Ziekte of haare kwaadaartigheid, meest, en welke minst vatbaar zijn geweest.

In de jongste naspooringen (Bl. 166 - 193.) hebben wij ons een werk en moeite getroost, die veelen, mooglijk, al te groot en omslagtig zullen rekenen, naar mate van de uitkomst; door welken, tot eenigen trap van zekerheid, gebragt wordt de verschillende maat van vatbaarheid, voor onze ziekte en haare verderflijkheid, die 'er is in het onderscheid van *Sexe* en van *Ouderdom*.

Dan, daar men, in deeze werkingen der nature, niet door gissing en bespiegeling, maar alleen, door haaren gang, stap voor stap, na te gaan,

B b 2

(b) *Prorrhetic. Lib. II. pag. 104. FOES. (Ed. HAN-
LER Cap. 13. p. 216.)*

gaan, tot eenige zekere kennis geraaken kan; en, daar ons hier toe de gelegenheid openstond, door zulke bijzondere, grootte, en volledige opgaven, als wij bijgebracht hebben; vooral van Landplaatfen, in welke men, met reden, acht, dat de Epidemien meest in haaren eigenen aart, en minst verbasterd, werken: zoo hebben wij ons, met goede hulpe, vermand, om dien langwijligen weg inteslaan en zoo verre afteleggen. Welke moeite dan gedaan zijnde, moge haare waardije nu zoo veel gelden, als zij, in 't oog van Konstkundigen, kan verdienen. Wij, voor ons, om niet bij te brengen, dat alle zekere kundigheid van de gangen der nature haare gewisse nuttigheid voortbrengt, 't zij vroeg of laat, meenen, dat het, bij voorraad, iets is, in het bepaalen der gemelde onderscheidene vatbaarheden, een grooteren trap van zekerheid bereikt te hebben, dan ik weete, dat tot nog toe verkreegen was.

Wij hebben dan gevonden, dat, in 't algemeen, voor den aanval onzer ziekte, geene Sexe noch Leeftijd beveiligd zij geweest; maar dat Jongen wel zoo veel als Volwassenen, Mannen eenigzins meer dan Vrouwen aangedaan zijn geworden: terwijl, verder, Vrouwen van allen ouderdom, meer dan Mannen; Ouden en Jongen, meer dan Middenjaargen, voor 't geweld der ziekte zijn bezweeken, dat is, een betrekkelijk grooter deel van Versterf hebben uitgeleverd.

Dit nu geeft ons ook aanleiding, om de bijzondere *Gesteldbeeden* van lichaam, welke voor 't ge-

t geweld der ziekte meer vatbaar zijn, nader te bepaalen. Welke bepaaling, daarna, veel toe zoude kunnen brengen, om den, nog betwiften, aart der ziekte nader te kennen, en haare Genees- en Voorbehoed wijze op een meer zekeren voet te brengen.

Daar de Jongheid, en de Vrouwen minder het geweld der ziekte hebben weerstaan; mogen wij besluiten, dat de *bijzondere natuurlijke* gesteldheid (i) van deezen, namelijk meerdere volsappigheid, aandoenlijkheid, en mindere vastheid van vezelen, eene meerdere vatbaarheid uitlevere voor het verderf der ziekte; gelijk het meer bezwijken van den Ouderdom de ongunstigheid eener gesteldheid te kennen geeft, waar in verminderde levenskrachten, verminderde deugdelijkheid van sappen, met eenige gesleetenheid der vaste deelen zich kenschetsen. Welk alles dewijl het in de Middenjaaren, en in het Manlijk geslacht, een juistere maate, en grootere volkomenheid heeft; mag men aan die gunstiger Gesteldheid toeschrijven, dat bij deezen de ziekte ook gunstiger afloope. Want, dat doch, ondertuschen, het Manlijk geslacht eenigzins in grooter getal door de Ziekte aangevallen worde, kan men, mijns oordeels, hier van afleiden: dat zij, volgens hunne leefwijze en beroepsbedrijf, meer blootstaan aan den nadeeligen invloed van de, veel vermogende, uitwendige oorzaken der ziekte, als daar zijn verhitting der Sappen, geschokte Huiduitwaassening, enz.; van

B b 3

welke

(i) *Seminium naturale proprium*, GAUBIUS.

welke het zagter en huislijker leeven de Vrouwen meer vrijstelt; daar doch de oorspronkelijk ongunstigere gesteldheid voor de ziekte, der Vrouwen, ten sterksten blijkt, uit het grooter, en de gunstigere gesteldheid der Mannen, uit het kleiner getal der Stervenden, van eene en andere dier sexen.

Overwigt derhalve van sappen, ongunstige Menging derzelve, Onvastheid en Aandoenlijkheid van vezelen, met Onwerkzaamheid der inwendige deelen, schijnen vooral eene algemeene meerdere Vatbaarheid voor onze Ziekte aantebrengeu, en een vermeerderd onvermogen, om haar verderf te weerstaan; inzonderheid, indien deeze gesteldheid tot eene tegennatuurlijke, of ziekelijke voorschikkende oorzaak (k), vermeerderd worde.

En schoon het ons moeilijk viel, hier in zelveu zulke bijzondere waarneemingen, als op het vorig stuk, te maaken, door het Gestel van elken zieken, hoofd voor hoofd, te onderzoeken; omdat wij, wegens de afgelegenheid der Plaatsen van ons, en wegens de menigte der Lijderen aldaar, die dan op eenen tijd gezien, en bezorgd moesten worden, hier toe geenen tijd, en geene dagelijksche gelegenheid hadden: zoo hebben wij doch het voorgestelde, hier en daar, ook bijzonderlijk bevestigd gezien. Dan, laatenwe eerst hier bijvoegen, wat andere Waarneemers, op dit stuk, beweerd hebben.

HIPPOCRATES, gelijk wij boven aanhaalden
(Bladz.

(k) *Seminium praeternaturale*, GAUBII.

(Bladz. 177.), daar hy zegt, dat in den zomer de Dyfenterie voornaamlijk op de Vrouwen valt, voegt 'er bij, *και ανδρων τοισιν υγροισι τας φουριδας*; d. i. "ook op zulken onder de Mannen, die van vogtigen aart zijn", of zulken, die een gestel hebben dat meer vrouwlijk, of van de manlijke vastheid afwijkende is.

DEGNER is, hier mede, genoegzaam eenstemmig, berigtende, van de Nymeege'sche Epidemie, van 1736 "omnis aetatis & sexus homines. . . . morbus hic adortus est; magis vero laxioris, spongiosioris & repleti, quam strictioris & ficcioris habitus corpora" (1); en, met dit getuigenis van DEGNER, komt geheel overeen 't gene men nu ook, van deeze laat-

(1) *Hist. Dysent. Nymag.* pag. 28. &c. Hij voegt 'er nog bij "inprimis vero *sexum sequiorem* infestavit, "liquidem plures feminae quam mares ab eo correptae sunt, ita ut quibusdam *mulierum morbus* adpellaretur." Het welke ik boven (Bladz. 166 en verv.) had moeten aanhaalen, om te doen zien, hoe deeze zijne aantekening verschille van onze uitvoerige waarneemingen, welke ons, met volle zekerheid, geleerd hebben, dat, althans op onze *Veluwe*, eenigfins meer Mannen zijn aangedaan geworden van de ziekte. Dan, dewijl het in de Steden bijna ondoenlijk is, het juist getal der Zieken te tellen; zoo zoude het ook kunnen zijn, dat de hr. DEGNER, uit het betrekkelijk getal der *Gestorvenen*, beslooten heeft tot dat der *Zieken*. Men heeft toch ook, thans, het getal der Zieken in *Nymegen* niet kunnen te weten komen (Bladz. 166, 126.); maar, in dat der *Gestorvenen*, hadt juist de algemeene kleine meerderheid plaats, der Vrouwen tot de Mannen, als van 16 tot 15. zie Bladz. 172.

laatste Ziekte, in die Stad, heeft aangeteekend (m).

DEGNER voegt 'er nog bij, dat, bij zijn tijd, niet alleen *Kinderen* en *Oude Lieden* met het grootst gevaar der ziekte te worstelen hadden, even zoo als thans weder te Nymegen gezien is (n), en overeenkomstig met onze, boven gemelde, bevindinge op Veluwen: maar Hij verklaart nog eene *ziekelijke*, *sukkelagige*, of *verzwakte* gesteldheid, voor eene zeer ongunstelijk voorschikkende oorzaak (o), gelijk de heer LOTICHIUS ook thans bij *kwaadsappige* gestellen doorgaans een ongunstigen uitflag der ziekte heeft waargenoomen. Dan dit betreft, niet zoo zeer de algemeene vatbaarheid voor den aanval der ziekte, als wel de ongunstigste geschiktheid om haar geweld te boven te komen.

De Ridder PRINGLE, in zijne uitmuntende waarneemingen, ook over deeze ziekte, bepaalt hare "inwendige voorschikkende oorzaak, als zijnde, een meer dan gewoonlijk tot rotting neigende

(m) "Corripiebantur quoque prae caeteris habitu laxiores"; zegt de hr. KRAIJENHOFF, onder anderen, in het *Summarium medicum sistens brevem conspectum Dysenteriae Neomagensis* 1783. pag. 4, onlangs, bij zijne bevordering tot Arts, alhier uitgegeeven. Van welk stuksken wij hier melding maaken, omdat het, volgens de Voorrede, nagezien, en ook met waarneemingen verrijkt is, door 's Schrijvers Oom, den Archiater DE MAN. Wij lezen daar ook, gelijk bij DEGNER, "saevius & potissimum in sexum fequiozem."

(n) Volgens berigt van den hre. Dr. LOTICHIUS.

(o) DEGNER, *ibid.* p. 29.

de staat des bloeds, gesprooten uit bestendige blootstelling aan de zon in 't heetste weder (p), en ook uit gebrek aan bederfweerdend voedsel"; vooral acht hij, dat de ziekte "op eene *scorbutieke*, dat is (zegt hij) rotagtige, *gesteldheid*, 't overige gelijkstaande, allermeeft de overhand krijge" (q).

De hr. VETILLART houdt voor eene bijzondere voorschikkende oorzaak "de *vervallene* natuurlijke *vastheid* der *zenuwen*, of vezelen; welke, in de huid, eene ligt gehinderde Uitwaasfeming, en, in de eerste wegen, Wanverteering voortbrengt" (r).

En, voor zoo verre aanhoudende Gemoedsaandoeningen, niet alleen als Opwekkende oorzaken, gelijk zij vooral zijn, maar ook als Voorschikkende moeten aangemerkt worden, door de ongunstige indrukfelen, die zij in 't Gestel prenten en nalaaten: zoo mag men ook, bijzonderlijk, de *Vreesachtigheid*, of geduurigen angstigen kommer voor het vatten der ziekte, aanmerken als, in der daat, de Vatbaarheid vermeerderende. Dit is toch, gelijk in andere ziekten, vooral van besmetlijken aart, zoo ook in de onze, van veelen opgemerkt; ook laat het zich, uit de vertraagde en verzwakte lichaamswerkingen, bij de angstvalligen, vooral uit de

Cc

on-

(p) Welke wij ook, boven, als eene zeer voornaame voorschikkende oorzaak, hebben verhandeld (Bladz. 74, 75.)

(q) *Diseases of the Army*, part. III. Ch. 6. p. 261. & foll. 4th Edit. 1764.

(r) *Hist. des Malad. Dysent. de 1779.* pag. 58, 59.

onderdrukte uitwaassening, en vermeerderde in-
florping der huid, ziektekundiglijk verklaren (s).

Voorts schijnt het, dat men nog, onder de
bijzondere voorschikkende oorzaken, rekenen
kan eene *Wormgesteldheid*, of eene aanmerkelijke
vergadering van Wormen in de eerste wegen,
en derzelve uitwerkfelen; als op welke de ziek-
te, meer en heviger, schijne te vatten. Waar
van we boven, op meer dan eene plaats (Bl.
52, 76.), voorbeelden bijgebracht hebben.

Van de voorschikkende gesteldheid, uit eene
vergadering van bedorvene *Galle*, hebben wij,
ook boven, ons gevoelen gezegd (Bladz. 75.).

Dan de meeste Waarneemers geeven, aan die
Gesteldheeden, niet zoodanig bepaalend vermo-
gen, dat de kragt der ziekte ook niet veele
anderen, ja allerlei Gestellen zoude kunnen aan-
doen. Overeenkomstig hier mede beweert de
uimuntende STOLL, vrij ruimvoerig, van de
Dysenterien door Hem tot in 1779 waargeno-
men: "Conditio hominum quaecunque, & quae-
" vis humorum & solidorum crasis, valetudinis
" quaevis ratio Dysenteriae ex aequo patebat;
" et-

(s) Vergel. GAUB. *Patbol.* n. 542. pag. 357. DEGNER
heeft ook dit, van zijne Epidemie, aangeteekend
" complures homines apud nos putabant, se metu
" correptos fuisse Dysenteria" Waarop hij aanmerkt,
dat dit doch, zonder bijkomende besmettinge niet
geloofbaar is, maar hij staat toe, dat zulken veel
eer, en zwaarder zijn getroffen, dan onbevreesden.
L. c. §. 32. pag. 80, 81. En zoo is ook, van dee-
ze laatste Epidemie in Nymegen, kortlijk aangetee-
kend " Meticulosi prae aliis corripiebantur." KRAI-
JENII. *l. c.* pag. 5. n. 27.

„etfi diverfo discrimine” (t). Geen minder ruime befliffing geeft de Hoogleeraar STRACK, van de Dyfenterie, door Hem te Mentz, in 1757 tot 1759, waargenoomen (u).

't Gene ik zelf in deezen heb kunnen opmerken, komt nagenoeg met dit bijgebragte overeen. Onder de Zieken, heb ik niet weinigen aange troffen, van een min vast Geftel, en met eenige Kwaadfappigheid aangedaan, waar van bij sommigen ook *eryfipelateufe*, *fcorbutieke*, *catarrhale* of *rheumatieke* verfchijnfelen, reeds voor de ziekte, de blijken gaven. En, onder hen, die herftelden, heb ik ook wel, na de ziekte, deeze verfchijnfelen, vooral de *catarrhale* en *rheumatieke*, weder zien keeren. Doch ik durf niet zeker bepaalen, of, van zulke Ongeftelden, meer, naar gelang, door de ziekte zijn aangedaan, en van deezen meer geltorven, dan van geheel Welvaarenden; dewijl ik, gelijk gezegd is, mijne eigene waarneemingen, in dit ftuk, niet volledig genoeg heb kunnen maaken. Maar dit befluit is mij doch zeer waarfchijnlijk; ook om voorgemelde redenen (Bladz. 198.). Voorts heb ik menigte van gevallen gezien, daar fterke, zeer welvaarende Menfchen, en fterk, en ook fchielijk, door de ziekte zijn aangegrepen, en overmand geworden; terwijl Zwakken, en Sukkelagtigen het allengs zijn doorgeworfteld;

C c 2

ter

(t) *Rat. Medendi*, Part. III. *Seff.* IV. pag. 322. Edit. Vienn.

(u) *Tentam. Medic. de Dyfenteria*, p. 28, 29.

ter bevestiging, dat aan het zwakker Gestel, als Voorschikkende oorzaak, niet te veel moet worden toegeschreeven.

En zeker, schijnt het 'er zoo verre van daan te zijn, dat alle, van volmaakte gezondheid afwijkende, Gesteldheeden eene ongunstige voorschikking, tot den Persloop, zouden geeven; dat, integendeel, sommige zelfs als gunstig, en afweerende, zich hebben voorgedaan.

Ik zal hier niet weder bijbrengen, 't gene wij boven, na een uitvoerig onderzoek, hebben opgemaakt: dat *de vatbaarheid voor den Persloop uitgewischt schijne te worden; door de voorgegane Ziekte* (Bladz. 165, enz.); dat is, dat de Ziekte zelve de Gesteldheid zoo verre schijne te veranderen, dat de gewoone oorzaaken niet meer de gewoone uitwerking op haar hebben (v).

Maar

(v) Bij deeze gelegenheid, moet ik nog erinneren, dat de beroemde ZIMMERMANN, schoon mede, zoo ver ik weete, niet gewagende, van dit slegts eenmaal verschijnen des Persloops in dezelfde Perloonen (zie Bladz. 100.): evenwel eene waarneeming, van 't Canton *Zurich*, bijbrengt, die ons ander besluit bevestigt, dat *eens bezogte plaatsen daarna meer beveiligd zijn* (Bladz. 165.). Naamlijk, de Loop hadt aldaar, in 't vorig jaar, ook dien Oort bezogt; doch dit jaar, 1765, nam hij juist daar zijnen aanvang, waar hij toen was opgehouden, en ging aldus in eene streek voort; "zoo dat, zegt hij, die Plaatsen aangetast wierden, die het vorig jaar verschoont waren gebleeven." Deeze Waarneeming, die de onze op nieuw ondersteunt, en veel overeenkomt met het gene wij, van *Uddel* en *Meerveld*, enz.

Maar vooral dient hier, 't gene wij te vooren hebben aangeteekend, dat, in veele gevallen, en op verscheidene Plaatsen, de Persloop zich bij de *Kinderpokjes* gevoegd hebbe, in dezelfde Voorwerpen; van welken niet een gestorven, maar, zoo veel ik weet, allen gelukkiglijk hersteld zijn (Bladz. 121, 122, 134.).

Ook heeft men anderen *Huiduitslag* gezien, die zelfs de vatbaarheid voor den Persloop scheen te niete te doen (Bladz. 92.). En, in de Ziekte zelve, heeft zich, bij sommigen, een *Gierstuitslag* ontdekt, die vervolgens affchilferde; ja ook, alleenlijk, eene *Affschilfering* der opperhuid, en uitvalling der haaren, met vermindering en aftogt der ziekte (*w*).

Zoude dus de woede der Ziekte, door zich te verdeelen, tuschen de buitenste en binnenste oppervlakte des Lichaams, gebroken worden in haar nadeelig vermogen? — Zoude de *Febris in intestina introversa*, volgens SYDENHAMS benoeming der Dyfenterie, aldus naar buiten afgeleid worden? — Zoude men dan de *Inenting* der Pokjes, in Dyfenterietijden (op welken ik dezelve nu tweemaal gezien heb), wel schroomen, of veel eer aanraaden moeten? — Doch dit weder in 't voorbijgaan.

Hoe het ook moge bijkomen, dat, doorgaans, de Persloop voor *Kraamvrouwen* zoo zeer ge-

Cc 3

vaar-

hebben aangeteekend (Bladz. 110.), was mij te vooren, op zijne plaatse, ontsnapt. ZIMM. *von der Rubr.* p. 4.

(*w*) Volgens waarneeminge van den beroemden hre. LOTICHIUS, in Nymegen.

vaarlijk geacht zij: ik betuig, van de vier Kraamvrouwen, die ik, in de laatste Epidemie, op onderscheidene Plaatsen van Veluwe, gezien heb, aangedaan door Dyfenterie, ook in vrij bekrompene omftandigheeden, niet eene te hebben zien fterven, maar alle, zelfs vrij gemakkelijk, herftellen. De hr. v. LOOKEREN, te Tiel, zag de volkomene herftelling eener Kraamvrouw, door Persloop, in haar laatste maand, aangerast, die, na eene eenigzins vroegtijdige verloffing, allengskens toenam, tot de verffchijnfelen toe van Hik, en Sprouw, maar daarna ten goede keerde, zoo dat de Vrouw, en van de Kraam en van den Persloop, binnen vier weeken herfteld was (x). De hr. VAN MANEN, te Elburg, berigt ook de herftelling van eene Vrouw, die, onder en lange na de kraam, fterk door den Loop was aangedaan geweest (y). De hr. SCHOLTEN berigt een foortgelijk geval van eene Kraamvrouw, uit Hoorn (z).

Zoude ook hier de gelijkmaatige Warmte, waarin de Kraamvrouwen gehouden worden, en haare meerdere Huiduitwaaffeming, die gunftige afleiding van de Ingewanden bevorderen kunnen? Zouden de andere afleidende ontlaftingen, van Zog en Kraamvloed, ook iets nutten kunnen? In de waarneeminge van den hr. VAN LOOKEREN, was de Loop zeer ligt, zoo lang de *Lochia* vloeiden, maar verhefte zich geweldig, zoo dra dezelve ophielden.

Zwan-

(x) Volgens deszelfs berigt, in ons *Aanhangfel*.

(y) *Geneesk. Corresp.* I, Deel, II. Afdeel. bl. 549.

(z) *Ibid.* bl. 814.

Zwangere Vrouwen heb ik ook zeer gelukkiglijk de *Ziekte* zien doorkomen, met behoud van haare *Vrugt*. De hr. SCHOLTEN zag dit ook, in eene *Zwangere*, die de *ziekte*, in een hoogen trap, met zwaare pijnen, ruim drie weeken lang, uittond, en herstelde.

Dat bij *afgaande Koortfen* de *Persloop*, niet ongelukkiglijk, zig toevoege, blijkt in verscheidene gevallen. De hr. BERNS, te Zutphen, heeft mij berigt, dat Hij, in twee voorwerpen, eene *Quartana* gezien hebbe, bij welke eindlijk onze *Ziekte* zich voegde, en ook weder week, terwijl de *Koorts* gedurende den *Persloop* volhieldt, en nog eenige weeken daarna voortduurde. De hr. VAN LOOKEREN heeft ook, in twee gevallen, gezien, dat eene *Tertiana* zich instelde onder de gedaante van een pijnlijken *Doorloop*; welke beide teffens, door den *Koortsbast*, verdreeven werden (a). Eene *Tertiana* met *Persloop*, om den anderen dag tot vijfmaalen toe aanvallende, is ook nu te *Nymegen* gezien (b).

Ja, welke kwaade gevolgen onze *Ziekte* ook veeltijds nalaate; dat zij nogthans, soms, in *Zieklijke gestellen*, ook iets goeds konne uitwerken, is, onder anderen, den hre. LOTICHIUS, in de laatste *Epidemie*, gebleeken, wanneer Hij twee ingewortelde kwaalen, door den *Persloop*, heeft hersteld gezien; te weeten, een langdurig *Astma*, en kwaadaartige, invreetende *Zweeren*
aan

(a) Volgens hetzelfde medegedeeld Berigt.

(b) Volgens den hr. KRAIJENH. l. c. n. 34.

aan de beenen, die, ten minsten twaalf jaaren lang, alle aangewende middelen hadden wederstaan.

Welk alles, den Oplettenden, meer en min uitzigten opent, tot beter verstand van de Gesteldheeden, welke voor onze Ziekte nadeelig, of voordeelig zijn; van haaren aart en eigenschappen; zoo als ook van haare regtmaatige Bestuuring en Voorbehoeding.

Of de Aanleidende oorzaken deezer Ziekte haare uitwerkinge niet doen in afzonderlijke Menschen; maar alleen in eene dicht bijeen vergaderde Menigte?

Zoo veel kondenwe, uit de gedaane naspooringen, opmaaken, omtrent de meerdere en mindere *Vatbaarheid* voor de Ziekte, naar het verschil der *Jaaren*, *Sexe*, en *Lichaamsgesteldheeden*.

Dezelfde naspooringen geeven nog aanleidinge, om de wijze van ontstaan des Persloops eenigzins op te helderen, wanneer dezelve, eerst en oorspronkelijk, op eenige *Plaatsen*, zijn begin neemt; niet uit besmetting, maar uit eigene *Aanleidende oorzaken*. Van welk ontstaan en deszelfs wezenlijkheid, wij, in 't begin deezer *Afdeeling van de Aanleidende Oorzaken* (Bladz. 59 en verv.), opzetlijk gehandeld hebben.

Naamlijk, het is, met veel nadruk en ernst, door den Heere C. STRACK, die de *Dysenterie*

te *Mentz*, voor ruim 25 jaaren, heeft waargenomen (c), beweerd en aangedrongen, dat deeze ziekte, offchoon alle, voorgemelde, Aanleidende oorzaaken daar zijn, nooit ontstaat, noch immer ontstaan kan, in éénen mensch op zich zelve, noch ook in verscheidene afzonderlijke menschen, zoo lange zij niet bij elkanderen vergaderd zijn en blijven, in eene naauw beslotene ruimte, waar in zij, als 't ware, samenbroeden, en zich onderling de uitwaassening van hunne bedorvene sappen mededeelen. Die algemeene Aanleidende oorzaaken, zoo *voorschikkende* als *opwekkende*, zouden wel, volgens Hem, op elk afzonderlijk mensch haare uitwerking doen, van een rottig bederf te maken; maar dit bederf, hoe kwaad ook, zoude niet anders voortbrengen, dan gewoone Rottige en Gallige ziekten, koortsen, Bort enz., doch nimmer *Dysenterie*; daar 'er, tot het vormen van deeze, vereischt zoude worden, dat de uitwaassening of uitvloeifelen, van zulk eene bedorvene gesteldheid, eerst overgaan moesten en opgenomen worden, in een nabuurig lichaam, van dit weer in een ander, en zoo voorts; zoo dat, dus, de algemeene rottige ontaarting dier uitvloeifelen, door deeze, gelijk ik het noemen moge, herhaalde dierlijke Giftinge en Overhaalinge, van 't eene menschlijk lichaam na het ander, eindelijk die bijzondere, dierlijke, vergiftige hoedanigheid zou verkrijgen, welke aan de stoffe van

D d

den

(c) *Tentam. med. de Dysenteria*, meermaalen aangehaald.

den Persloop alleen eigen schijnt te zijn, en haar te kenschetsen; ja welke dan verder, eens aldus geboren zijnde, haar besmettend vermogen, of *vis assimilandi*, oeffenen zoude kunnen, op elk eenen, die haar, meer of min, in zijn lichaam ontving, offchoon dan ook zulk een Persoon aan geene gewoone Aanleidende oorzaaken ware bloot gesteld geweest, en offchoon hij geheel niet, in eene samenbroedende menigte, zich mogte hebben opgehouden.

Op deeze gronden, beweert ook de hr. STRACK, dat de Dysenterie nooit eerst ontstaat in Steden, Dorpen, of Landplaatzen, daar de menschen niet zoo naauw bijeenscholen of beperkt blijven; maar dat zij, juist daarom, eerst ontstaat in Legers, Hospitaalen, Schepen enz. wanneer, naamlijk, alhier de Aanleidende oorzaaken werken.

Voorts volgt uit zijn stelsel, dat 'er, eigenlijk, geene andere, dan Heerschende (*epidemische*), Dysenterie bestaat; terwijl, die men voor Verspreide (*sporadische*) houdt, niets anders zij, dan eene, elders door Besmetting verkreegene, en, door iemand, die van eene besmette naar eene onbesmette plaats gekomen is, overgebragte; dewijl zij in een enkelen Persoon niet ontstaan kunne, maar, zelfs, tot haare wording, de Gemeenschap van menschen vereishe, en, in dien zin, als nimmer zonder besmetting ontstaande zoude moeten worden aangemerkt (*d*).

De

(*d*) Men vindt het bijgebragte bij den hr. STRACK verspreid, vooral *Cap. I. en II. pag. 2 tot 26.* waar-

De nadruk en iever, waarmede dees Schrijver het voorgesteld gevoelend aandringt, schein on-

D d 2

zen

uit wij't bovenstaande, in eenige orde, hebben opge-
 maakt. Wij zullen hier eenige van zijne eigene zeg-
 gingen, nog bijvoegen. " Ut Dysenteria fiat, necesse
 est, & ut sit tempestas calida, & ut hominum tur-
 ba collecta sit, & ut vitata hominum effluvia in
 hominum aliorum corpora transeant." Pag. 26.
 Harum autem causarum potissima atque unica
 forsitan est ingens hominum Turba, quae aestivi
 caloris tempore in angusto spatio congregata est;
 sive in Nocomiis; sive (quod omnium potis-
 simum est) in Campo, belli causa collecta. . . .
 neque hoc malum unquam in uno homine, qui
 extra densam turbam est, oritur, veluti sunt Co-
 loni in pagis & in urbibus Cives." Pag. 18, 19.
 Si secus Medicinae Professores contendant at-
 que librorum scriptores affirmant. . . hos opi-
 nione & veri specie falsos fuisse, puto, cum di-
 arrhocam cum striis sangu. forsitan viderent; aut. . .
 a cholera, frequentes inter & dolorificas alvi de-
 jectiones, sanguinis quicquam redditum. . . .
 Pueris quoque commune est, aut propter ver-
 mes, aut collectam putridam in infimo ventre
 materiem, nonnumquam circa umbilicum tormi-
 na oriri, & ani procidentiam, & cum eadem te-
 nesmum, cum dejectione mucosa & sanguinea.
 Quod vitij genus. . . facile ab incautis ut vera
 Dysenteria potest haberi." Pag. 11, 12. Dan hier
 moet toch bijkomen, volgens Hem, eene bederf-
 wekkende Zomerhitte " Sola Aestas atque calida
 anni tempestas Dysenteriae favet — nec unquam
 oriri potest Autumno, aut Hyeme, aut Vere, ut
 ut magna & simul collecta sit hominum turba;
 . . . verum quidem est, Autumni tempore &c.
 quosdam vifos esse qui Dysenteria laborent: at hi
 morbum. . . a contagio, quod supererat, serius re-

zen aandacht te verdienen op dit bijzonder stuk; te meer, daar deeze wording, of oorspronkelijk ontstaan des Persloops, door Anderen, zoo veel wij weeten, niet op die wijze bijzonderlijk is nagespoord; terwijl wij ook wel bekennen willen, dat dit gevoelen ons toefchijnt, veel in zich te hebben, dat der overweeginge waardig is.

Thans merken wij flegts aan, dat, inderdaat, de Persloop eene ziekte zij, die, bij heete Zomertijden, waarlijk veelvuldigt, in digt bijeenvergaderde en famenbroeiende Hoopen van menschen, eerst belpoord wordt, gelijk de Legers, Ziekenhuizen enz. bewijzen; en waar van wij, in onze Naspooringen, ook voorbeelden hebben gezien; vooral in het eerst ontstaan der Ziekte te *Nymegen*, in een niet ruim huis, door *agtentwintig* Menschen bewoond, boven omstandiglijk geschetst (bl. 73. 63.); waar bij ik mag voegen, dat de Huizen, die algemeenst, en tot alle haare bewooneren toe, aangedaan zijn geweest, juist de meest bevolkte waren, terwijl de, tuschen anderen, vrijgebleevene verre weg de minst bevolkte zijn geweest; gelijk we van *Garderen* bijzonderlijk hebben aangeteekend (bl. III.); en gelijk ook verder blijken kan, uit het groot getal Zieken of Dooden, welk wij, meermaalen, uit een en hetzelfde huis, hebben aangeteekend, van verscheidene Plaatsen.

Dit

„ceperunt” Pag. 13. 14. — En voorts vereischt hij andere oorzaaken, gelijk Verhitting, Dorst, Vermoeijng enz. waar van men dezen Schrijver moge nazien.

Dit alles bewijst, gewislijk, het onwederspreeklijk sterk vermogen der *Opeenhooping* van menschen, in 't uitbroeden der ziekte, wanneer zij komt bij de andere Aanleidende oorzaken: maar het bewijst, daarom, niet het uitsluitend vermogen, en het noodwendig vereischte deezer *Opeenhooping*; omdat wij, inderdaat, veele voorbeelden gezien hebben, in welke de *Persloop* oorspronkelijk ontstaan is, in enkele, afzonderlijke Perfoonen, en wel schielijk en heftig, alleen na onvoorzigtige verkoeling, en terug gedreevene uitwaasfleming, in een verhit, of, door voorgaande hitte, tot de ziekte meer of min voorgeschiedt lichaam (e); terwijl de dus ontstaane

D d 3

staane

(e) Namelijk, wij staan den hre. STRACK toe, dat die bijeenbroeijing van veelen allergechickst schijne, om, onder medewerking der andere oorzaken, een hoogsten trap van dierlijk bederf, jaa, zoo men wil, *vergiftige* ontaarting, in de fijnere vogten, te wege te brengen, welke, op de Darmen vallende, de naaste oorzaak der ziekte schijne te kunnen voortbrengen; zónder dat men hier toe eene zonderlinge *arsenicale* scherpte, binnen het gedarmte, behoeve te hulp te neemen, veel min eene *Potentia animata*, van *Mijten*, *Wormen*, of andere van buiten inkomende oorzaken: maar 't schijnt ons, dat die, hier vereischte scherpe ontaarting, ook door eene, om zoo te zeggen, overdreevene, dierlijke gifting (*Proteffus animalis*) in een en het zelfde lichaam, könne voortgebracht worden: en zelfs schijnt de hr. STRACK hier in toe te staan, wanneer hij, op eene andere plaatse, zegt. . . . "oportet, ut haec causae diutius, "substant, . . . & ut haec ipsa corrupta materia, "longiore in corpore animali motu magis exacer-

staane Persloop, door het voortslaan tot andere Perfoonen, zijnen echten aart doch nader heeft geopenbaard, en zelf aan geene besmetting, van andere Zieken, konde worden toegeschreeven, om dat die, in de gemelde Plaatsen of Huizen, nog niet voorhanden waren. Korthedshalve, wijs ik tot de spreekende voorbeelden, in den Weever te *Wormingen*, den Amptsdienaar van *Apeldoorn*, den Waard van *Meerveld* en de twee Knegten; bl. 108. 109. 90. 91; om niet te herhaalen, van de veelal aangedane *Schaapherders*, menschen, die mogelijk, minst van allen, in de Maatschappije verkeerden; van het ontstaan en de vermeerdering van 't getal der Zieken, alleen na regenagtige en buijige dagen, te *Garderen*, *Meerveld*, *Ede*, enz. (bl. 89. 90.)

Dit alles, zeg ik, doet mij besluiten, dat, althans in onze Epidemie, de verhandelde *Aanleidende oorzaken* haare uitwerking gewislijk gedaan hebben, tot voortbrenging der ziekte, ook op *afzonderlijke menschen*; en dat, derhalve, de Pers-

” bescat; denique ut venenata plane fiat: sive ta-
 ” lis reddatur, quod (NB.) in uno eodemque cor-
 ” pore cum sanguine in circulum acta longiore mo-
 ” tu magis exardescat: sive quod in pluribus homi-
 ” num corporibus, quae eundo redeundoque occu-
 ” pat, aliquamdiu cum horum sanguine circumagi-
 ” tetur: sive (quod maxime, verum mihi videtur)
 ” quod corrupta unius effluvia alterius corpus, a
 ” quo natura magis discrepant, acrius vitient,
 ” quam id in quo ficta & fabrefacta sunt, & cui,
 ” tamquam inquilina, magis analogae sunt & minus
 ” inimica: veluti animalia suum ipsum venenum,
 ” quo alia necant, in proprio corpore impune fe-
 ” runt.” *Pag. 22. seq.*

Persloop oorspronkelijk ontstaan kan, ook buiten eene dicht bijeen geschoolde en bellootene Menigte; en dat zij, eindelijk, ook zuiver verspreid (*sporadice*), en zonder iets dat naar besmetting gelijkt, aanwezig kan zijn. Terwijl ik, teffens, erken, dat zulk eene Opeenhooping van menschen de uitwerking der Aanleidende oorzaken grootlijks vermeerdere.

Of de Ziekte inderdaat ook besmetlijk zij, en of men haar, uit dien hoofde, zoo zeer ontzien moete?

Dit voorstel is daarom ook van aanbelang, om dat het veel invloed heeft op de behoorlijke behandeling, beredding en het oppassen der deerniswaardige Lijderen. Is de ziekte inderdaat zoo besmetlijk, als het gemeen gevoelen wil, dan billijkt de pligt van zelfsbeveiliging den schroom, en de onthouding, waarmede de Gezonden bij de Zieken verkeerden: is zij niet zoo besmetlijk, dan wordt deeze mijding eene ongeoorloofde verwaarlozing en onmenschlijke hardheid, jegens de hulp behoevenden.

SYDENHAM, gelijk PRINGLE opmerkt, spreekt van geene besmetlijkheid, in de Dyfenterie van 1670, en WILLIS zegt, van dezelve, uitdrukkelijk, dat 'er geene was (*f*). Waarop PRINGLE aanmerkt,

(*f*) *l. c. pag. 244, 264*, alwaar de Ridder dit heeft omtrent WILLIS " *he expresly says that it was not infectious*". Ik vind nogthans bij WILLIS, van dezelve Epidemie spreekende, " *haud tamen valde con-*

merkt, dat Zij of een milder foort der ziekte hebben beschreeven, of dat deeze eigenschappen ontsnapt zij; terwijl hij vast stelt, dat overal, waar de Dyfenterie *epidemisch* is, zij ook in eenigen trap besmetlijk zij; zelfs zoo, dat wel vijftig haar krijgen zullen door besmetting, tegens eenen, uit eigene oorzaken; voornaamlijk in Hospitaalen, en bij 't onzindelijk Gemeen (g). DEGNER erkent zoo zeer de besmetting, dat hij ze zelfs in den titel bringe van zijn werkjen, *de Dyfenteria bilioso-contagiofa*. ZIMMERMANN spreekt, in zijn derde Hoofdstuk, dat van het beloop der Ziekte en haare Oorzaken handelt, geheel niet van besmetting; maar, in zijn laatste Hoofdstuk, zegt hij, eindelijk, dat "eene Dyfenterie van besmetlijken of niet besmetlijken aart is, naar de omftandigheeden; dat de besmetlijkheid dikwijls enkel toevallig is, wordende soms zoo, alleen door verergering der ziekte, jaa ook, door gebrek van voorzorgen in de meeste Epidemien; hoewel hij geenszins stellen wil, dat Besmetting de voornaame oorzaak zij, bij alle deeze zieken" (h). STOLL gaat zoo verre, dat hij zegge: "Magni interesse puto, non ignorare, Dyfenteriam contagio carere" (i); beweerende, "dat wel, door de uitwerpfelen der Dyfenterici, de lucht vervuild worde, en daar door

- "tagiofa . . . existit. Verum insuper hic morbus
 "interdum virulentus & quasi pestilentialis plures
 "interimit & miasma suum per contagium late expli-
 "cat." *Pharm. ration. Sect. III. Cap. I. p. m. 51.*
 (g) *l. c. pag. 244, 263.*
 (h) *Von der Rubr., Cap. X.*
 (i) *l. c. p. 328.*

lijk, wegens de algemeenheid der Ziekte op denzelfden tijd, haar ook yeeltijds aan Besmettinge zal hebben toegeschreeven, wanneer op de Algemeene oorzaken, van welke wij gehandeld hebben, de schuld alleenlijk, of voornaamlijk, hadt moeten vallen.

Besmetting toch onderstelt de mededeeling van iets tuschen twee lichaamen, waar door het gezonde gebragt wordt in denzelfden staat van het zieke, alleen door eenige middelijke of onmiddellijke gemeenschap met het zelve, zonder dat de medewerkinge van andere gemeene oorzaken hier toe noodig zij. Men vergelijkt dus de werking der besmetting wel met die der *Giften*, die een nog versch en ongerept deeg of vogt veranderen, en gelijk doen worden, aan haaren eigenen aart, alleen door zich daarmede, schoon voor een zeer gering gedeelte, te vermengen (*m*). Hoedanige *vis assimilandi* b. v. allerblijgbaarst is in de besmetting der Kinderpokjes, 't zij door Inentinge, 't zij door den gewoonen weg.

Daar, derhalven, de Ziekte, in 't zelfde faizoen, op veele ver van een gelegene plaatsen, bijna gelijktijdig, pleegt te ontsteeken, en ook thans aldus ontstooken is; en daar doch tot besmetting, volgens het daar even aangemerkte, eene midlijke of onmidlijke aanraaking, en dus eene zekere onderlinge nabijheid, vereischt worde, der Ziekwordenden: zoo is 't ook, uit

(*m*) Vergel. GAUB. *Pathol.* n. 500.

deezen hoofde, hoogst waarschijnlijk, dat deeze, zoo ver verspreide, gelijktijdige ontsteeking en voortgang der ziekte, vooral en vooreerst, uitgewerkt worde door den verderflijken invloed van Algemeene oorzaken, die algemeener, door de Lucht en elders, verspreid zijn. Het welke wij ook, boven, reeds beweerd hebben (bl. 59-64. 213.). Waar bij we nu nog voegen, dat zuivere Smetziekten zich ook niet zoo zeer aan zeker Saeizoen en Luchtsgetemperdheid bepalen, zoo als gezien is, dat bij den Persloop plaats hebbe (bl. 65, enz.).

Weshalven wij gewilliglijk toestaan, dat de Persloop, even als Voorjaars- en Herfst-Koortsen, Zinkingen en andere Saeizoenziekten, heerschende en algemeen kunne zijn, zonder bijkomende Besmetlijkheid; gelijk wij ook gereedelijk willen aanneemen, dat de bijgebragte Voorstanders der Niet-besmetlijkheid, inderdaat, zulke Epidemien hebben waargenomen; te meer, daar wij zelve ook, alhier in *Harderwijk*, in de Ziekte van 1779, veele blijken, van geene of geringe besmetlijkheid, hebben gezien; 't welk ook aldus, nu laatst, te *Groningen* plaats gehad schijnt te hebben (bl. 134.); jaa zelfs ook bij onzent, te *Arnhem* (n), en elders.

Maar, aan den anderen kant, wordt toch, tefens, de besmetlijke aart der, aldus ontstookene, ziekte waarschijnlijk, uit het gene bij ons voorgaand Voorstel reeds is bijgebragt, en uit het

E e 2 gene

(n) Volgens opmerkinge van Dr. HOFF, in 't *Aanhangsel* bijtebrengen.

gene wij verders, in den loop onzer Naspooringen, geduuriglijk ontmoet hebben. Dat, namelijk, terwijl de Ziekte niet gevallen is op alle Plaatsen die aan dezelfde oorzaken scheenen bloot te staan: zij doch, doorgaans, daar, bijzonderlijk, voortgang gemaakt en zich verspreid hebbe, alwaar zij eens het hoofd hadt opgebeurd; en wel zoo, dat zij eerst in het zelfde Huis, voorts in de Buurtschap, bij de Nabeltaanden, of wel, bij elk en eenieder, naarmate hij met de zieken hadt verkeerdt, zich openbaarde, en zeer blijkbaar, van den eenen tot den anderen schein voort te slaen, tot dat zij aldus, niet zeldzaam, bijna de geheele Plaats ware rondgegaan; die Persoonen veelal uitgezonderd, welke zich op zekeren afstand hadden gehouden.

Een zeer spreekend voorbeeld hier van heeft men te *Nymegen* gezien, alwaar, zoodraa de ziekte, uit sterke Aanleidende oorzaken, geboren was, zij eerst tot de Huisgenooten, en voorts, langs de Buurt, van huis tot huis zich verspreidde, en wel in eenen oort dier Stad, welke in vorige Epidemien juist mist aangedaan, of wel vrijgebleeyen was geweest; doch van waar zij nu verder door de Stad heerschende werdt (bl. 145.). Zoo dat hier de gedagten bijna op geene andere oorzaak van verspreiding konden vallen, dan op waare, en eigenlijke Besmettinge. Men lette verder op het aangeteekende van *Wormingen*, alwaar, nadat de ziekte oorspronkelijk bij den gemelden Weever zich hadt ingesteld, zij voorts in 't zelfde Huis rondging, en van daar die geheele Buurtschap zoo verderflijk aanviel, en

rond-

rondging, als boven is aangeteekend (bl. 109.). Dezelfde orde van verspreiding is ook waargenomen van den, oorspronkelijk ziek-gewordenen, Amptsdienaar te *Speldoorn* (bl. 109.); ook van den Soldaat, en den Boerenknecht te *Epe*; welke laatste voorbeelden zoo veel te sterker zijn, omdat *Epe*, dat in 1779 Epidemie gehad hadt, nu daar voor min vatbaar scheen te zijn, en dezelve geheel niet kreeg; behalven dat eenige weinige Perfoonen, die onmidlijk met deeze overgelopenene Zieken verkeerdt hadden, daar van werden aangetaft, doch zonder verdere voortplantinge tot anderen (bl. 104. not.).

Men doe hier nog bij, dat, op de meeste Dorpen en Buurten, daar de Loop thans geheerlicht heeft, dezelve, in de eens aangedaane Huizen, meeltijds, zoo veel te meer geneesteld hebbe, als die huizen volkrijker waren; 't welk wij bijzonderlijk van *Garderen* reeds meermaalen hebben aangehaald (bl. 111; 212.), en 't gene overal genoegzaam heeft in 't oog geloopt; zoo dat het bijbrengen van meer voorbeelden hier geheel overtollig zoude zijn. (o)

Eindelijk, laat zich onze Waarneeming, van het vrijblijven der Perfoonen, die eens de ziekte ondergaan hadden (bl. 165.), redematiger verklaaren, uit den gewoonen aart van eene *befmetlijke*, dan van *niet befmetlijke* Ziekte. De

E e 3^e be

(o) Te *Harlingen* is de Voortfmetting der Ziekte, in 1779, op deeze gemelde wijze, ook uitneemend zichtbaar en overeenkomstig geweest, waardig om bij den hr. STINSTRA na te zien. *Geneesk. Corresp.* bl. 945, 46, 47, 50. vergel. onze *Bijlage*, bl. V. VI. Ook, in 1781, te *Wageningen*; zie boven, bl. 139.

befmetlijke ziekten hebben toch veel eer die eigenschap, van maar eens hetzelfde voorwerp aanteden; gelijk vooral blijkbaar is in de Kinderziekte, de Mazelen, het Koodvonk, enz., van welke, namelijk, de lichaamen eens, als 't ware, uitgegift zijnde, haare vatbaarheid, voor eene tweede gelijksoortige giftinge, meest al verlooren hebben.

Uit welk alles wij, omtrent de voornaame Vraag van het tegenswoordig Voorstel, meenen te mogen besluiten:

Vooreerst; dat de *Persloop*, gelijk te vooren reeds getoond is, in zijnen eersten Oorsprong, gelijk staat aan gewoone ziekten, als zekerlijk ontstaan kunnende uit Algemeene, zoo voorschikkende als opwekkende, oorzaken, zonder dat *Besmetting* hier toe vereischt worde.

Ten anderen; dat de *Persloop* ook aanwezig kan zijn en geheel afloopen, zonder blijken te geeven van een' *befmetlijken aart*; even zoo als dit van heerschende Verkoudheeden, en veelerleij Zinkingziekten, veelmaalen wordt waargenomen. En deeze *Besmettelootheid*, meenen wij, dat, vooral, plaats kan hebben, in het ligtst en goedaartigst soort der ziekte, die zich verspreiderwijze voordoet, van een meest zuiveren catarrhalen aart is, en zonder bijkomend aanmerkelijk rottig bederf.

Ten derden; dat doch de *Persloop*, zeer ligt, *befmetlijk worden kan*, zoo draa hij een kwaaderen bederflijken aart aanneeme; waar toe hij gereedelijk neigt; zoo uit hoofde zijner voornaame

me Zitplaatse, in welke de rottigste uitwerpselen des lichaams gevonden worden, en naar welke de meest ontaarte bedorvene vogten, des geheelen lichaams, een' gereedten weg vinden; als uit hoofde van zijnen bijzonderen oorsprong, wanneer hij in eene opeengehoopte Menigte van menschen is ontstaan. En hier in vergelijken wij onze Ziekte met de Zinkingziekten van kwaaderen aart, welker verkreegene besmetlijkheid, in sommige omstandigheden, ook niet gewraakt kan worden. Te zekerder en algemeener agten wij de besmetlijkheid van den Persloop te zijn, naarmaate hij gebooren is, uit heftiger Aanleidende oorzaaken, in ongunstiger Gestellen, en vooral, uit reeds gevormde booze Smetstofte van anderen, welke haaren giftigen aart kragtiglijk doe voortgiften.

Zoo veel meenen wij, uit de Waarneemingen, voor tegenswoordig, omtrent de Besmetlijkheid der ziekte, te kunnen opmaaken en vaststellen, tot dat nadere Opmerkingen hier in meer licht verspreiden zullen.

Om nu verder te bepaalen "of men, uit hoofde der, aldus bepaalde, besmetlijkheid, de ziekte zoo zeer ontzien moete" 't welk het ander gedeelte was van ons tegenwoordig Voortel; kunnen wij nog geene geheele volledige uitspraak doen; als welke zoude moeten berusten, op eene meer naaukeurige kennis, dan we tot hier toe hebben kunnen verkrijgen, van den waaren Aart der Smetstofte, haare Wegen, en Wijze van werken,

ken, als mede van den verschillende Trap van haar vermogen. 't Gene mij nog hans, in deezē, uit al het geziene, waarschijnlijk geworden is, wil ik wel bijbrengen, ter proeve, en om, aldus, iets meer en beters uittelokken, van Anderen, die mogelijk meer en naaukeuriger opmerkingen, op dit onderwerp, hebben kunnen maaken, dan ik.

Voorreest. Daar *Besmetlijkheid* bij de ziekte plaats heeft, *verspreidt* zij zich, voornaamlijk, door de *Uitwerpselen* van den afgang; zoo dat het mij voorkomt, dat, buiten het bereik der stinkende uitvloeiselen van dien drek, geene waare, door de lucht verspreide, smetstofe deezer ziekte te vreezen zij.

Ten anderen; agten wij het hoogstwaarschijnlijk, dat ook de *Huiduitwaasseming* en de *Adem*, bij de besmetlijken, niet zij zonder vermogen van *besmettinge*: maar welke, nog minder, door de omringende lucht zich verre zal verspreiden, en bijna niet anders beklijven zal kunnen, dan door onmiddlijke Inademinge, Doorflikkinge, Aanraakinge en onvoorzigtige Behandelingē van den zieken, Samenbroedingē met hem in een naauw besloten ruim, en veel meer door Slaapen in het zelfde bed, enz.

Hier uit volgt dan, dat men *deze ziekte, uit hoofde haarer* gevreesde *besmetlijkheid, geenszins* *zoo zeer* zoude hebben *te ontzien*, dat men, door *Menschlievendheid* en andere *Pligten* geroepen zijnde, niet zeer gerust in *Steden, Plaatsen* en ook *Huizen*, daar de ziekte heerfcht, verkeer-

ren en zich ophouden zoude, zonder eenige vreeze voor in de lucht zweevende Besmettinge; inzonderheid, wanneer teffens de verdere bijzondere Voorbehoedinge, tegens de meer wezenlijke besmetlijkheid, in de laatste Afdeeling van dit ons Werkjen nog kortlijk voor te draagen, behoorlijk worde in agt genoomen.

Het denkbeeld, dat de Smettoffe deezer Ziekte niet zoo zeer door de lucht verspreid zij, heeft mij, ik beken het, ook gestadiglijk bezielde in onze laatste Epidemie; zoo dat ik, onbeschroomd, jaa soms zelfs ongeroepen, alleen door den iever, om mijne waarneemingen uit te breiden, mij begeeven hebbe, in alle de Plaatsen, in alle de Huizen, en bij alle de Zieken, die men mij opdeedt, als de ergste en meest aangestookene van allen te zijn; alwaar ik den aart en omstandigheden der ziekte, telkens, zoo veel doenlijk, naaukeurig heb nagegaan, de uitwerpselen ook doorgaans onderzocht, en in de Ziekenkameren zelve daar van aanteekeninge gemaakt, alleen met die voorzorgen, welke in de laatste Afdeeling gemeld zullen worden; zonder dat ik besmettinge immer hebbe opgedaan: hoewel ik doch, etlijke maalen, in dit rondgaan, vooral te Ede, eenige krimpagtige bewegingen in 't gedarmte voelde, die mij, in 't eerst, wel eenigzins deden vreezen, doch, bevonden hebbende, dat dezelve, met goede voorzorge, en voorts een goed lichaams-bestuur te houden, zelfs in het terug rijden, spoediglijk ophielden, niet deden schroomen, om mijn ondernoomen werk, op andere dagen, weder voort

te zetten, en dat zonder eenig kwaad gevolg te ondervinden (p).

Het onbesmet blijven van zoo veele Genees-oeffenaaren, in de aangedaane Steden en Dorpen, welke allen, veel meer dan ik, dagelijks, den geheelen Epidemietijd door, onder de zieken verkeerden, en zich veelal geweldig afflooven moesten, bevestigt, dunkt me, nog verder, de niet-besmetlijkheid van de enkele lucht der ziekenkameren, welke anders, gewislijk, veelen van hen in de ziekte hadt moeten storten; waar van nu maar een enkel voorbeeld, hier en daar, is geweest, terwijl niemand dier Heeren het leeven daar bij heeft ingeschoten.

Zeer

(p) 't Is mij doch niet onwaarschijnlijk, dat die bijzondere gewaarwording in 't Gedarmte aan eene dreiging, of vlugtige werking der Smetstofte zij toe te schrijven geweest, welke, als zonder vatten, voorbij ging. Door mijne nabijziendheid, vooral in 't beschouwen van den afgang, en de tong, moest ik doorgaans zeer nakomen onder 't bereik der uitvloeiselen en den adem, daar en boven was de onzuiverheid en bedorvene lucht bij veelen al vrij groot, terwijl, door de drukte en de gewoonte, de noodige voorzorge ook wel eens vergeeten of verzuimd werd. De hr. VAN MANEN teekent aan, dat Hij ook, ten tijde van den Loop, zich meermaalen wat ongesteld gevoelde; met nu en dan prikkelingen in den Buik, zonder meer gevolg; waar na hij zijnen afgang wel natuurlijk, maar van buiten blaauw vondt, — in plaats van welke blaauwe kleur der *faeces*, hij zwarte plekken op dezelve zag, wanneer hij, lange daar na, inderdaat den Persloop begon te krijgen, verdwijnende ook deeze plekken, toen de Loop verder doorzette. *Geneesk. Corresp.* bl. 554.

Zeer sterk is hier in vooral het voorbeeld van den Heere STINSTRÄ, welke, in die kwaadaartige Epidemie van 1779 te Harlingen, steeds van alle besmetting vrij en gezond gebleeven is, schoon Hij, volgens zijne eigene betuiginge, van den vroegen morgen tot in den nacht, bij aanhoudinge, was blootgesteld, door soms, tot honderd aangestookene huizen toe, dagelijksch te bezoeken, en in de bekrompene vertrekken bijna moettende bezwijken, onder den vuilen stank, enz. (q).

Voorts heeft men nu ook, te Garderen, waargenomen, dat, in de ergst besmette huizen, nog veelen, zelfs zonder voorzorge, zijn vrijgebleeven, en sommigen, door de ergste zieken, slegts ligtelijk aangedaan geworden. Te Elburg; bleef een Grafdelver vrij van den Loop, schoon hij, pas hersteld van een zwaare Galcoorts, begon te graaven tuschen aan den Loop gestorvene Lijken, waar van de stank, bij dat warme weer, bijna ondraaglijk was (r). PRINGLE schijnt zijne Openingen der Gestorvenen onbeschroomd verrigt te hebben; gelijk dezelve ook thans, te Nymegen, door den hre. ALBERTUS, zonder eenig gevolg, ondernomen zijn; waar vanwe in het *Aanhangsel* verslag zullen geeven.

Al het welke dan den min vluggen, en dus den min schroomlijken aart der Smetstofte, die

F f 2

bij

(q) Zie *Geneesk. Corresp.* bl. 1017. en onze *Bijlage*, bl. LI.

(r) V. MANEN, *ibid.* p. 553.

bij den Persloop vaak aanwezig is, ten overvloed schijnt te bevestigen. Gaarne voegen wij ons, derhalve, met de uitspraak van PRINGLE; dat " inderdaat, deeze Ziekte niet zoo beklievende is, als veele andere van het besmetlijk soort, gelijk Kinderpokjes en Mazelen; dat zij niet zoo spoedig zich verspreidt; en dat haare besmetting, in lichtere Epidemien, geheel onmerkbaar kan zijn, vooral indien Bijeenbroeding en Onzindlijkheid vermijd worden " (s).

*Van het eigen Jaargetijde der Ziekte, de
Duurzaamheid der Smetstofe, en het
Tijdperk haarer Werkinge.*

Wij hebben, van het *eigen Jaargetijde*, ons boven (bl. 65.) reeds verklaard: dat de Heerschende of doorgaande Persloop altoos een verschijnsel zij van het *warme* saeizoen, ontstaande, van den heetsten tijd des Zomers af, tot diep in den Herfst, en verdwijnende doorgaans geheel met den Winter; waar omtrent, wij ons beroepen hebben, op de algemeene ervarenis, in alle Epidemien (t). Sedert hebbenwe, in het nagaan onzer laatste Epidemie, meer bijzonderlijk

(s) *Dis. of the Arm.* p. 244, vergel. met p. 264.

(t) 't Getuigenis van PRINGLE moge nog bijzonderlijk hier bij komen: "de ergste en veelvuldigste Persloop, zegt Hij, komt tegens het eind van den Zomer, of het begin van den Herfst. Op dien tijd wordt hij heerichende en besmetlijk, houdt de overhand geluurende zes weken of twee maanden, en eindigt dan." *L. c. Ch.* vi. §. 1. p. 224, seq.

lijk gezien, dat dezelve, op de eerst aangedane Plaaten, gelijk Arnhem, Nymegen, en het bijomliggende, haare heftigste woede geoëffend hebben in *Julij* en *Augustus*; op de volgende, gelijk Rozendal, Velp, Oosterbeek, Voorst, Apeldoorn, Ede, Wageningen, Tiel, Zutphen enz. in *Augustus* en *September*; daarna, meest in *September* en *October*, op Garderens Kerspel, 't Ampt Ermelo, en verscheidene andere Dorpen, van welke meeste wij boven afzonderlijk verslag hebben gedaan; hebbende doorgaans gezien, dat de Heerschende Ziekte, grootendeels, afliep in het bestek van twee Maanden, of korter; behalven eenige weinigen, welke, hier en daar, nog in de derde maand zijn uitgelopen; en dat de ziekte, als Epidemie, bijna nergens meer, na *October*, gezien zij (*u*); terwijl zelfs de Zieken van deze, en de weinigen, die 'er hier of daar, nog in de volgende maand, zich vertoond hebben, slegts als voortbrengfels van latere besmettinge, wederinstortinge, en tweede of sukkelziekte, naar mijne gedagten, zijn aantemerken geweest.

't Is waar, men heeft nog, bijna door deezee geheelen gestrengen Winter, en zelfs in dit Voorjaar, van verscheidene Plaatsen onzer Provincie, dan hier, dan daar, gehoord van eenigzins wederopfleekende, of nog aanhoudende ziekte, ook met

Ff 3

ver-

(*u*) De opeenvolging en duuring der Epidemie, van den eersten tot den laastten zieken, in de verscheidene Dorpen en Buurten des Ampts *Ede*, in tijl-orde, ten voorbeelde geschetst, kan men zien in de algemeene *Tafel*, bl. 180.

verfterf gepaard, en niet zonder eenige voortplantinge; welke, indien niet eenig foort van *Diarrhoea* zij aangezien voor *Dysenteria*, gelijk gewistlijk veelmaalen gebeurt, ten bewijze zoude strekken, van het bij DEGNER aangemerkte, "dat de Dysenterische smetstofte niet altoos en volkomen wijke voor den winter, door welken zij anders beteugeld wordt; maar dat deeze zaaden aldus fomtijds lange kunnen hangen blijven, om bij gelegenheid uit te botten" (v). En indien, waarlijk, de Persloop, buiten het eigen warme faeizoen, ontstaande, volstrekt geen' anderen oorsprong kan hebben, dan overgebleevene besmettinge, gelijk inzonderheid STRACK ten sterkten beweert (w): dan moet volgen, dat de Dysenterische Smetstofte vrij duurzaam zij; als zijnde in Klederen, Dekens of Bedden hangen gebleeven, en dus, van den eenen tot den anderen, ook tot andere Plaatsen, overgebracht, en alzoo voortgeplant. De smetstofte zoude dan ook, buiten den Epidemietijd, nog moeten kunnen werken; het welk niet overeenkomt met eene gewigtige waarneeminge voor het tegendeel, in 1779 te Harlingen gebleeken (x).

Zoo

(v) Pag. 92. §. 39.

(w) L. c. pag. 13, 14. bijgebracht bl. 211, in de Note.

(x) Namelijk, Inboedels, en wollene Klederen van Verstorvenen, door anderen in den Voorwinter gretiglijk ingekogt, schoon alle niet behoorlijk gereinigd, hadden aldaar, zoo verre men wist, geene nieuwe besmettinge veroorzaakt. Jaa, de hr. STINSTRRA gewaagt geheel niet van Nadruipselen der Ziekte in den Winter, na die felle Epidemie van 1779. Zie boven bl. 61.

Zoo dat wij, althans, het stuk van de *Duurzaamheid der Smetstofe* nog, tot nadere waarneemingen, *onbepaald* laten.

Van het *Tijdperk* der besmettinge, of den tijd, die 'er verloopt, van het vatten der smette tot het uitbreeken der ziekte, kunnenwe ook moeilijk eenige bepaaing maaken; omdat de menschen, in eene Menigte, zelden weten, of, veelmin, wanneer ze de ziekte door besmettinge hebben gevat. Te *Garderen* is, tot dit onderzoek, door den hre. BRUINS, veele vrugtelooze moeite gedaan. Evenwel, schijnen de twee volgende gevallen, in het Kerspel, te voren, waargenomen, hier iets toe te lichten.

Te *Houtdorp*, daar die Ziekte toen niet was, kwam, in 1780, een Mensch van *Nykerk*, hebbende den Loop, en deeze ziekte ontstond daar op in het Huis, waarin zij geherbergd was, ongeveer 10 dagen na haaere aankomst.

Een Dogter van *H. R.* heeft geslaapen bij eene Vrouw, van elders met den Loop aangekomen, en deeze Dogter is, na 7 dagen, door dezelfde ziekte aangetast geworden. 't Welk, na genoeg, overeenkomt met een geval, door den hre. STRACK gemeld, van iemand, wien de besmetting, te *Worms* geschept, 8 dagen daarna uitbrak, te *Mentz*; schoon dees Schrijver de uitbreeking ook spoediger gezien meene te hebben (y).

Uit het welke, men dit ten minsten ziet, dat 'er,

'er, na het vatten der besmettinge, doorgaans, eenige dagen verloopende, eer de Ziekte uitbreeke; binnen welke men dan de wordende ziekte, waarschijnlijk, niet zonder eenige vrugt, zoude kunnen te keer gaan, indien de besmetting vermoedelijk ware; terwijl we doch *het juist Tijdsperk der uitwerkende smetstofse nog onbepaald moeten laten.*

De Algemeenheid van den invloed, en de Verderflijke kragt onzer Epidemie, nog kortlijk aangewezen.

Ter billijking der uitvoerigheid onzer tot hier toe gedaane Naspooringen, en van 't gene aan het geduld der Leezeren, daar door, mogte zijn gevegd, voegen wij, tot slot, de volgende Opmerkingen nog hier bij; welke, met eenen, dienen kunnen, om het groot gewigt van dit Onderwerp en deszelfs ernstige bewerkinge, voor allen, die zich met de oeffening der Geneeskunst, in ons Gewest, bemoeijen, kortlijk aan den dag te leggen.

Vooreerst; merken wij op, de Kragt en algemeen invloed dezer Epidemische gesteldheid, op de Plaatsen daar zij is gevallen; vooral te Lande. Immers, daar we in staat gesteld zijn, het getal der Inwooneren, met dat der Zieken, te tellen, en onderling te vergelijken, heeft het gebleken, dat, dooreen, meer dan de helft der Inwooneren door de Ziekte is getroffen. Te Ede was het bijna de helft (bl. 105.); te Garderen, meer dan twee derde deelen (bl. 112.); te Meerveld, juist de

de helft (bl. 87.). Uit welke voorbeelden, men over zoo veele andere Plaatsen, van welke wij het juist getal der Zieken, en der Inwooneren, niet zijn te weten gekomen, doch die gewislijk niet min sterk zijn aangedaan geweest, moge oordeelen.

Ten tweeden. De groote verderfelijkheid der Epidemie blijkt, uit het getal der *Gestorvenen*, naar gelang van dat der *Zieken*.

Immers bedraagen de aangeteekende *Zieken*, alleen van de *Ampten* Ede, Barneveld en Ermelo, boven bijzonderlijk opgenoemd, samen eene somme van . . . . . 1090, en van de *Gestorvenen*, onder deezzen, samen 386: dat is, meer dan een derde gedeelte der *Zieken*. En wij hebben alle redenen van te denken, dat, op de overige Landplaatsen der Provincie, deezze evenredigheid niet min sterk zal zijn geweest. Men erinnere zich slegts, dat te Bemmels, in Overbetuwe, thans 120 *Dooden* zijn geteld, van een aantal van niet meer dan 600 *Inwooners* (bl. 163.); terwijl de woede, in de meeste andere Dorpen van Over- en Nederbetuwe, Maas en Waal, en 't Rijk van Nymegen, niet min wreed schijnt te zijn geweest (bl. 129. enz.).

Jaa, dezelfde evenredigheid heeft ook plaats gehad, in de felle Epidemie van 1779, die onder Drempt enz. is waargenoomen, alwaar toen, van 281 *Zieken*, 97 *Gestorven* zijn (z); dat is, insgelijks, ruim een derde gedeelte. Weshalven

Gg men

(z) Volgens de Tafel, naar de opgave van den hre. BERNIS, boven te vinden, bladz. 119. note (x).

men den trap van doodlijkheid, deezer beide Epidemien, op Landplaatfen, bijna gelijk moge ftellen, en wel zoo, dat van drie Zieken, over 't geheel genoomen, wel een gefneuveld zij (*a*).

Ten

(*a*) Om de verderflijkheid onzer Epidemien te kunnen vergelijken met andere, elders voorgevallen, zoude men, ook van deezen, het getal der Zieken en der Dooden moeten hebben aangeteekend; dan dit is bijna van niemand gedaan. Weinige Geneesheeren bezitten toch ook, in dit ftuk, de edelmoe digheid van HIPPOCRATES, die de doodlijke uitkomst der Zieken niet meer verborgen hield, dan de gelukkige. En zeker, ware deeze rondborftigheid, vooral in Epidemien, ter bevordering der Kunst, zeer te wenfchen. De oordeelkundige ZIMMERMANN echter heeft ons, van de Heerfchende Dyfenterie van 1765, in 't Canton *Bern*, zoodanige opgave gedaan, welke grootendeels in ftaat ftelt, om de verderflijkheid dier Ziekte te vergelijken met de onze. Hij geeft, naamlijk, op bl. 4. van 't hoogduitsche Werk, voornaamlijk verflag van veele Dorpen, welke alleen wij hier, tegen onze Dorpen en Landplaatfen, kunnen in aanmerkinge neemen. Dit levert ons het volgend Tafeltje uit:

Ampt Murten, in 6 Dorpen,	327	Ziek.	56	Gest.
— Arwangen, - 11 —	244	—	47	—
— Biberftcin, - 3 —	270	—	54	—
— Lenzburg, - 31 —	1014	—	308	—
Samen, in 51 Dorp.	1855	Ziek.	465	Gest.

Welke evenredigheid uitkomt op *Fen* Dooden van *Vier* Zieken: derhalve eene niet volkomen zoo felle Sterfte, als bij ons; hoewel het vertichil niet groot zij, en, ook hier uit, de wreede aart der Dyfenterifche Epidemien in 't algemeen, vooral te Lande, kragtiglijk worde bevestigd.

Ten derden. Dat de ziekte zoo algemeen zij doorgedrongen, op Landplaatsen, en, daar vooral, tot den gemelden trap van *Verderflijkheid* zij opgeklimmen, schijnt mij den fellen aart der eigenlijke *Epidemie* nog meer te staaiven. In die *Steden* toch, welke nu, boven andere, zijn bezogt geweest, gelijk Nymegen en Arnhem, is de ziekte echter, op verre na, niet tot de helft der Inwooneren doorgedrongen; jaa, de hoogste begrooting van Nymegen loopt slegts omtrent op een vierde deel (bl. 126.). — En, om het verschil der Sterfte van *Stad* en *Dorp* naderbij te vergelijken, slaé men maar het oog op diezelfde *Stad*, en op het zeer nabuurig *Dorp* Bommel. In *Bommel*, zoo als we daar even zeiden, stierven 'er toch, van 600 Inwooneren, 120; dat is, 1 van 5: maar, in *Nymegen*, stierven 'er, kort te vooren, van 16000 Inwooneren, 457; d. i., nagenoeg, 1 van 36. — Welk een verbaazend verschil! — Waar uit men ook, weder, veiliglijk mag besluiten, dat 'er, naar het Getal der Inwooneren, ook, in lang na, niet zoo veele *Zieken* zullen zijn geweest te Nymegen, als te Bommel. Voorts is het, uit het te vooren bijgebragte, van Nymegen, Arnhem, Zutphen, enz. ook genoeg blijkbaar geweest, dat 'er, naar gelang der *Zieken*, niet zoo veele Sterfte in de *Steden* zij geweest, als te Lande.

Dit alles, zeg ik, bevestigt mij den fellen aart der eigenlijke *Epidemische gesteldheid*. Want, schoon het zeker zij, dat de *Steden* ook veel vooruit hadden, wegens het bijderhand zijn van bekwaame Geneesheeren, en van al't gene, tot een goed bestuur der ziekte, behoort: zoo is het

doch, daarentegen, waar, dat de bijkomende Oorzaaken, van min zuivere Lucht, van bederflijke Bijeenbroedinge van veelen, en vooral ook van Besmettinge, in de *Steden* sterker zijn moeten, dan te *Lande*; alwaar de huizen ruimer, lugtiger van een staande, en de famenwooning minder dicht is. Om niet te zeggen, dat, ook in de *Steden*, mooglijk de weinigste zieken van de hulp der kundige Artsen gebruik hebben gemaakt. Alwaarom, ik het meer *doordringen* der Ziekte, en de grootere *Verderflijkheid* derzelve, te *Lande*, bijna geheellijk, aan de, aldaar, oorspronkelijk, heftiger werkende *Constitutio epidemica*, meen te moeten toeschrijven; door welke werkinge, ik versta den bepaalden invloed, en de uitwerkingen der bijzondere Lucht- en Weersgesteldheid, waar van, boven, breedvoeriger is gehandeld (bl. 65, en verv.); welke wij, tegens het meest gangbaar gevoelen, hebben willen onderscheiden, van de algemeenere werkinge eener bederflijke Vervuilinge van Lucht (bl. 80, en verv.); en welke Gesteldheid, gewislijk, op de lugtigere Landplaatsen, haare eerste, en minst gehinderde Kragt kan oeffenen. Gelijk het allersterkst doordringen der Epidemie, en haare allergrootste doodlijkheid, op de, zoo uitneemend luchtig gelegene, Plaatsen, Meerveld en Garderen, bevestigd heeft; en het welke nu, door haare zoo veel mindere woede in de *Steden*, op nieuw bekragtigd wordt.

Ten vierden. Daar wij het juist *Getal* van *alle Zieken*, over onze geheele *Provincie*, met ze-

zekerheid niet bepaalen kunnen: kan men doch, uit het voorgaande, genoegzaam nagaan, dat zeer *veele Duizenden* door deezen geel el getroffen zijn geworden.

En daar ik, uit de bijzondere Opgaven, ten minsten *Twaalf Honderd Gestorvenen* aan den Persloop, met zekerheid, tellen kan, alleen in ons Quartier van *Veluwen*; terwijl het Quartier van *Nymegen*, waarichijnlijk, haast *tweemaal dat getal* zal opgeleverd hebben, en het Graaffchap *Zutphen* wel *de helft* van het zelve: zoo mag men, naar mijne gedagten, vattitellen, dat de *Epidemie van 1783*, in bijna vier maanden tijds, het HERTOGDOM GELRE EN GRAAFSCHAP ZUTPHEN eene *Ontvolking* toegebragt hebbe, van bijna *vier Duizend Zielen*. Een verlies, voorwaar, dat een Menschlijk hart doet beeven; dat de aandacht en kommer der Beschermers van 's Volks welzijn tot allerernstigste voorzorgen wekt; en de Geneesoeffenaaren roept en drijft, om geene moeite te groot te agten, ter voorzieninge der beste middelen, van Voorbehoedinge en Geneezinge!

V A N D E

ALGEMEENE VOORBEHOEDINGE.

Zoo veel uitvoeriger als onze voorgaande Bemoeijingen geweest, en uitgelopen zijn, tot veele, aan de hoofdbedoelinge bijkomende, zaken, waar toe de genomene moeite ons toeval-

lige gelegenheden opende, en welke wij, om haare nuttigheid, niet konden goedvinden voorbij te gaan: zoo veel beknopter en korter zullen wij nu de Toepassing maaken, van dat gedeelte des voorgaanden Onderzoeks, 't welk bepaaldelijk omtrent de *Aanleidende Oorzaaken* der Ziekte heeft verkeerd; en het welk wij bijzonderlijk hadden aangelegd, als een' noodigen en vasten grondslag, om daar op de Regels en Voorſchriften van *Algemeene Voorbehoedinge* neer te zetten; volgens de verklaringe hier van, in 't eerst begin deezer Natpooringen, gegeven (bl. 57, 58.). Gelijk dan de *Geneeswijze*, te voeren, in het hoofdzaakelijke, en vooral, ten algemeenen gebruike, kortlijk, door ons is voorgedraagen: zoo zullen we nu weder, eveneens, dit tweede *practicale* Gedeelte van onzen arbeid, dat, niet minder, voor 't Algemeen behoort geschikt te zijn, in eenige Zinsneeden, bij gevolg op de eersten, eenvoudiglijk voordraagen; alleen dit nog maar erinnerende, dewijl deeze *Algemeene Voorbehoeding* bestaa in het ontwijken, of buiten uitwerking stellen der *Aanleidende oorzaken* (bl. 58.): dat ook de orde en het aanbelang dier *Aanleidende oorzaken* het natuurlijkste bestek en den grondslag opgeeven, der Regelen zelve van *Voorbehoedinge*.

§. XXVII.

De algemeenste, eerste, en meest bekende *Aanleidende oorzaak* der Ziekte hebben wij gesteld, in de bijzondere *Luchtgesteldheid*, en,
voor-

vooral, haare onmaatige en aanhoudende Hitte, Droogte, Schraalheid, zonderlinge Getemperdheid, afgewisseld met veele, en schielijke Veranderingen (bl. 65-79.); waar van de kenbaare uitwerkingen op 's Menschen Lichaam, als veelvermogende Voorschikkende en Opwekkende oorzaken der Ziekte, op haare plaatsen, bijzonderlijk zijn aangewezen, en uit ondervindinge gestaafd (bl. 69, en verv.).

Dewijl men nu *deezee Luchtsgesteldheid* niet veranderen kan, zoo is de eerste regel van Voorbehoedinge, haar zorgvuldiglijk *te ontwijken*.

Dit zal men doen, met zich, zoo weinig mogelijk, bloot te stellen aan deezee opene, vrijwerkende Lucht en Zonne, welke, vooral op het Midden van den dag, om de Hitte, en in den Morgen en Avondtijd, om de plotslijke Veranderingen, het meest te dugten zijn; en welke, verder, op Opene, onbeschutte plaatsen het sterkste werken. Waarom ook, als dan, het arbeiden, het gaan, en verkeerren, op Akkers, Velden en Wegen zoo veel nadeeliger te agten is, als zulke plaatsen aan den onverhinderden invloed der Zonne en Lucht meer bloot staan.

Zij derhalven, die het in hunne vrije keuze hebben, doen beter, zich, op deezee tijden, in Huis, of althans in meer beschutte plaatsen, te houden, en, uit het gene ook de waarneemingen geleerd hebben, schijnt zelfs het verblijf in de Steden veiliger te zijn, dan te Lande.

Zij die zich aldus uit de Lucht niet geheel onthouden kunnen, gelijk Landbouwers, Arbeiders,

ders, Schaapherders, jaa ook Reizigers, moeten doch, onder deezem, alle mooglijke Luwte en Bedekking zoeken, en, op de gemelde ergste tijden van den dag, hunne Verrigtingen staaken; zoo zij zich niet storten willen in een dringend gevaar, van, door ziekte, zeer veel meer te verliezen, dan zij, door dit gering verzuim, verloren zouden hebben. De grootere algemeenheid der ziekte onder de Landlieden, Schaapherders, enz. te vooren aangetoond (bl. 80, 85, 235.), bevestigt het ontwijffelbaar aanbelang van deeze voorzorge.

§. XXVIII.

Tot dit ontwijken der nadeelige indrukfelen eener zoo gevaarlijke Luchtsgesteldheid, behoort ook, bijzonderlijk, *dat men zich niet te dun Kleede.* Door een dun Kleed, dringt doch de kragt der Lucht en haarer Veranderingen te gereeder in op het lichaam, terwijl ook de last der Hitte, daar door, niet zoo veel draaglijker wordt, als men veelal meent. Wij willen echter, daarom, tot geen zwaare of broeiende Kleeding aanraaden; maar alleen, om zijne gewoone Zomerkleedinge, in zulk een' tijd, niet nog merklijk meer te verdunnen, vooral, als men zelf geene beweging maakt, maar slegts rijdt, of vaart; dewijl men, buiten, altoos eenige togt gevoelt, bijzonderlijk, morgens en avonds. Hierom zijn ook klederen van Wolle- ne stoffe, die niet zwaar zij, veel beter, dan van Linnen of Zijde, om dat de eerste ook de

veranderinge der Lucht niet zoo haast aanneemen, en de laatste, vooral wanneer men gezweet heeft, meer vogtig blijven, en dan vooral koud worden. Ik heb daarom ook, in dien tijd, buiten zijnde, altoos mij in een wollenen, doch zeer ligten, Overrok gehouden, die losjes om 't lijf floot, en mij geenszins tot last was, zoo lang ik maar, in 't gaan, aan een maatigen tred mij hield. En dit gebruik van een Overrok is zoo veel te noodiger, indien men genoodzaakt wordt, bij Avond, Nagt, of Morgen, uit te gaan.

Deeze Voorzorg raakt, voorts, niet alleen den meer Vermogenden, maar ook, in zoo verre, den gemeene Landlieden en Arbeideren, dat zij, door het afleggen van te veel Klederen, en, vaak, in 't bloote Hemd te staan, zich voor 't zelfde nadeel niet bloot mogen stellen.

§. XXIX.

Dewijl, verder, eene *schielijke Verkoeling* zoo zeer *gemijd* moet worden, als zijnde een bijzondere, en veel vermogende Opwekkende oorzaak (bl 78, 89. enz.); zoo dient men den raad, van zich behoorlijk te dekken, nog veel ernstiger in agt te neemen, wanneer men, *Verbit* en *vermoed* zijnde, Ruste zoekt.

De Arbeider derhalve, wanneer hij verpoost, schoft, of halte maakt, trekke aanstonds zijne afgelegde Kleeren weder aan; en het weaker Gestel, van een verhevener en werkeloozen stand, zij hier in nog zorgvuldiger, wanneer het, om eenige verhittende beweginge goed te

maaken, in zijne gewoone kleeding, zich mogelijk verdund hadt.

Elk schuwe, in zulken toestand, allen Wind en togt; men zitte, of legge niet neder op den openen Grond, noch zoeke ruste in koude, vogtige Vertrekken; veel min verbloote men teffens zijn lichaam, om eene aangename, doch hoogst gevaarlijke Verkoelinge te genieten: maar men dekke, integendeel, zich dan zorgvuldiger.

Alle deeze Voorzorgen worden nog zoo veel noodzaaklijker, indien het Weder teffens schiepelijk veranderd en guur worde, of wanneer de koude avond, intuschen, vast gevallen zij.

§. xxx.

Wegens het zelfde gevaar van Verkoelinge, en daar door gestopte Uitwaasfleming, *hoede men zich* zorgvuldiglijk, voor nat en koud worden, *in regenagtig buijig Weder*, 't welk wij, in sterke voorbeelden, gezien hebben, dat zoo vrugtbbaar en vermogend was, in het opwekken der Ziekte, ook nog in den Herfst, en nadat de heete tijd reeds voorbij was (bl. 89. iv.).

Zoo haast, derhalve, als het Weder guurer wordt, of als 'er Buijen invallen, kleede men zich wat dikker, neeme zijn' Overrok, vooral als men buiten moet zijn; en men verlaate, over 't geheel, zijne Zomerkleedinge, tijdiglijk. In buijige dagen, behoorde men geheel niet buiten te werken, noch, op geheel opene plaatsen, lange verkeerren. Wordt men echter aldus, onvoorziens, overvallen, of heeft men, in zulken

ken tijd, zich niet van buiten kunnen houden: men legge, in huis gekomen zijnde, aanstonds de natte kleeren af, neeme anderen, en droogge zich spoedig, voor een Vuur. Men gebruike daar op wat heet Bier, Wijn, Thee of Koffij, en gaa vroeg te Bed, daar men zich wel dekke, om wat uittewaasselen.

§. XXXI.

Vogtige Slaapplaatsen en Bedden zijn, even daarom, *zeer nadeelig*. Deeze moeten dan, over dag, wel gelucht, en lang afgehaald leggen, ook, bij goed weer, buiten gebragt worden; vooral het Stroo, dat ook op zich zelve, wanneer het maar droog gehouden en behoorlijk ververst worde, alleen met een Laken gedekt, een genoegzaam, en gezond bed kan uitleveren, voor behoefrigen, die zich anders, vaak, op oude mufte veeren bedden moeten behelpen. Met een woord, alles wat aan het Lichaam raakt, 't zij Dekfel of Klederen, moet wel droog worden gehouden.

§. XXXII.

Niet minder, moet men *zich wagen voor koud Drinken*, rijkelijk, en schielijk binnen gellagen, inzonderheid, wanneer men ook verhit is. Dit doch maakt niet alleen een gevaarlijke bekoeling, in de verhitte Ingewanden, maar het geeft, ook al, een plotslijken schok aan de vermeerderde Huiduitwaasseming, en stremt dezelve schielijk.

Welke fchielijke onderdrukking der Uitwaaffening, hoe vermogende opwekkende oorzaak onzer Ziekte zij uitlevere, is niet alleen genoegzaam aangewezen (bl. 79 en verv.); maar de ondervinding van den hre. ZIMMERMANN, vooral ook omtrent deeze uitwerking van het koud Drinken, bevestigt dit nog ten overvloede (b).

In deezen toestand derhalven, moet men nooit ander dan warm vogt drinken, 'tzy Thee, Water en Melk, Karnemelk, dun Bier, enz.

§. XXXIII.

Deeze punten van Voorbehoedinge agten wij de allereerfte, en noodzaaklijkste te zijn; als waar door de meest vermogende, zoo Voorschikende als Opwekkende, oorzaaken (§. xxvii.) kragtiglijk worden te keer gegaan.

't Is, in de gemelde Luchtsgesteldheid, niet minder noodzaaklijk, alle aanhoudende *sterke Lich-*

(b) " Ich habe wirklich bemerkt, dasz Leute vorzueglich von der Ruhr angegriffen wurden, die sich sehr erhitzten, darauf erkalteten, und hauptsaechlich kaltes Wasser haeufig tranken, wenn sie ueber und ueber schwizten. Aus dieser Ursache schienen unsere meisten Bauren in die Ruhr zu verfallen. — diezer faeulichte abschaum (die Ausduentung) blieb also mehrentheils zuruek, und muszte sich in die innern Hoehlen ausleeren." *Von der Ruhr*, pag. 34. Twee sterke Voorbeelden, ook van deeze fchielijke uitwerking van koud drinken, in verhitte lichaamen, hebben wij zelven boven bijgebracht, bl. 108, 109, *note*.

Lichaams-beweevinge te vermijden. Hier door doch wordt de inwendige hitte nog grooter gemaakt, en dus de Ontaarting, tot rottig bederf of dierlijke schertheid, al meer aangezet; welke wij boven getoond hebben, dat ook eene vermogende oorzaak onzer ziekte, van het Voorfchikkend soort, oplevere (bl. 71-75.). Zwaare aanhoudende arbeid, en alle Lichaams-oeffening, die tot veel vermoejinge opklimt, is hierom nadeelig; bijzonderlijk ook, om dat zij het Zweet nog meer uitdrijft, de zweetgaten opent, en daar door meer blootstelt, voor het schroomlijk nadeel, zoo even gemeld, van terug gedreevene Huiduitwaassening, door eene volgende onverhoedsche bekoelinge.

§. XXXIV.

Ook moet men, door het al te zorgvuldig mijden der aangewezene nadeelen, van opene Lucht, haare plotslijke Veranderingen, en van Verkoelinge, niet overslaen, tot een tegengesteld uiterste, van zich in Huizen en Kamers steeds opgesloten te houden, en te broeden.

Wij hebben het algemeen nadeel, van een, door bederf en stilstaan, vervuilde, warme Lucht, ter vermeerdering der rottige Ontaartinge, aangewezen (bl. 73.); ook hebben wij nog het bijzonder vermogen, van zulk eene beslootene Lucht, ter uitbroedinge van onze Ziekte, vooral, daar de Lucht, door de Uitwaassening van veele dicht bijeen scholende Menschen nog erger bedorven is, buiten twijffel getragt te stel-

len (bl. 212, enz.). Derhalven, is het even zeker, dat *een Verblif, inzonderheid van veele Persoonen, in eene opgeslotene, niet vernieuwde Lucht, ernstig vermijd moete worden.*

Hierom is het Bewoonen van kleine, beslootene Vertrekken, vooral in zulk eene Epidemietijd, nadeelig; nog meer, het Slaapen en Nagtverblijf in dezelve; en meest van allen, indien veele Menschen teffens, in één beslooten Vertrek, zich legeren. Het welk men, meermaalen, ziet bij geringe Lieden, daar het gansch Gezin, vaak, in één Vertrek, te slaapen ligt; of daar ook verscheidene Kinderen, voor, en binnen de nauwe Bedstede, van Vader en Moeder, hun slaapstede vinden.

Zoo wordt gewislijk de Lucht vreeslijk vervuild, en een, reeds dreigend, rottig bederf kragtiglijk gekoesterd; behalven dat deeze broeiende warmte de Lichaamen ook nog meer vatbaar maakt, voor het nadeel eener, zoo geduchte, Verkoelinge, op andere tijden.

Dit misbruik behoort dan volstrekt vermijd, of verbeterd te worden, en, daarenboven, de Vertrekken en Huizen, bij goed weder, dikwijls gelucht en verkoeld, vooral de Slaapkamers, en beslootene Bedsteden.

§. xxxv.

Voor't overige, moet ook *alles vermijd worden, wat de natuurlijke neiging des Lichaams tot rottig bederf, van nabij, of van verre, kan bevorderen.* Dus, om ook de bederslijke Uitwaassem-

stof.

stoffe niet lange bij zich te houden, zal men zich dikwijls Verschoonen, van Linnen en Kle- deren veranderen, en zich Waschen; vooral zij, die een scherpe uitwaassening hebben, veel be- weeginge maaken, en veel zweeten.

Verder moet de zorg voor zuiverheid zich uitstrekken, tot alle de bijzonderheeden van Reinheid, in de Huizen, en al het gene de- zelve omringt, Straaten, Gooten, Wegen, enz.

Men moet, derhalve, behoorlijk zorge draa- gen, dat geen rottend Vuilnis de Lucht bederve met zijne uitdampingen; alle de Uitwerpselen zal men spoediglijk doen verwijderen. Lijken be- hooren haastig in de Kist geflooten en begraa- ven te worden. Krengen, en al het afgeval van Dieren, zal men haastig in den grond doen bren- gen. In de heimlijke Gemakken zal men dik- wijls aarde of zand doen werpen, om den stank voor te komen, inzonderheid als dezelve in, of nabij huis zijn. Te Lande, behooren, vooral, de Mithoopen op eenen afstand te zijn van de Wooningen, gelijk ook de Rotplaatfen van Vlas en Hennep, en al wat verder de Lucht vervuult. En, daar men, met dit alles, den stank niet genoeg weeren kan, moet men dik- wijls Azijn storten, of dampen, Buskruid, of Wierook branden, Kamfer leggen, enz.

§. XXXVI.

Met bijzondere zorgvuldigheid, moet ook ge- let worden, op de *voorkooming van bederf in de Eerste wegen*; welker bevatte stoffe, boven ande- re,

re, tot rotting neigt, en, uit dien hoofde, de Ziekte, toevalliglijk, veel verzwaaeren kan; schoon zij niet als eene eigene oorzaak derzelve, naar onze gedagten, aangemerkt moete worden (bl. 75, 93, env.): hoewel doch ook een gehinderde Spijsverteering, en Bezwaaring der maage, door haaren zonderlingen invloed ter vermindering der Huiduitwaasseninge, hier meer van nabij in aanmerkinge zoude kunnen komen.

Derhalven, geeve men, eerstlijk, agt op de *Maate* van Eeten; dat men zich niet eenigzins overlaade, vooral in zwaare, niet ligt verteerbare, voedzame, vette spijzen, maar dat men, eerder, wat beneden zijnen gewoonen peil blijve; ook dat men, liever, meermaalen daags, weinig, dan, eenmaal, rijklijk eete; en dat men, bijzonderlijk, het Ontbijt niet verzuime.

Daarna, lette men ook, in zoo verre, op de soort en *Hoedanigheid* der spijzen, dat men van Vleesch en Visch, inzonderheid de lichtst bedervende, zich wat meer onthoude dan gewoonlijk; doorgaans wat rijklijker neemende van de voedfels uit het Groeijend rijk, vooral van allerlei Grutten, Wortelen, Aardappelen, Vruchten, Groenten enz., waar bij ook zuurachtige sausen, en andere *Zuuren*, vooral nuttig zijn. Ook mogen allerlei *Ooftvrugten*, niet alleen gaar, maar, wel rijp zijnde, ook raauw, dagelijksch, matiglijk gebruikt worden, vooral Appelen en Druiven. Hoewel een zwakke maag, en die daaraan niet gewoon is, daar van opspanning en schadelijke wanverteeringe kunne lijden; waar uit ook Buikpijnen, Verstoppinge, en ook Loslijvig.

lijvigheid, verder, kunnen voortkomen. Welke omstandigheden dan eene uitzondering maaken, in 't aanbevelen van het anderszins zoo heilzaam Ooft.

§. XXXVII.

De overige punten van Leefregel vereifchen, insgelijks, nog eenige beoordeeling.

Het *Drinken* dient, om het, door uitwaaffening en andere ontlastinge, verloren vogt weder te herstellen, en fcherpigheeden, door de Huid en de Pis, aftevoeren. Dus mag dit, in zulk eenen tijd, *wat rijklijker* zijn, dan anders, inzonderheid, na veel hitte en zweetens. Maar *veel, en geduurig drinken is eene schadelijke* gewoonte, verflappende eerst de Verteerkragten, en; daarna, door te veel vogt ter huid uit te voeren, ook de Zweetgaatjes te veel openende, waar door de vatbaarheid voor het gedugte nadeel, in §. XXIX. aangewezen, nog vermeerderd wordt.

En dit is; nog meer, te vreezen, van de overmate in warme Water-dranken, Thee, enz.; schoon het matig gebruik derzelve, door de meesten, wegens gewoonte, niet wel gemist kan worden; welke dan best met wat Melk en Suiker genomen zullen worden.

Zuiver, Vaderlandsch, *dun Bier*; zuiver *Water*, met wat Rooden of Rijnschen *Wijn* gemengd; *Limonade*; *Imperiaal-water*, en allen diergelijken, *frifchen, bederfweeerenden Drank*, agt ik den

besten te zijn. *Punch* (Pons), die uit Citroenzuur, met eenigen Wijngeest, en Suiker, in Water gemengd, bereid wordt, vind ik, onder de Dranken van smaak, daar men zich in gezelschappen mede toeft, in zulke tijden, zeer aanprijzenswaardig. In plaats van welke, men ook, beter koop, eenen, niet min nuttigen, drank zich bereiden kan, uit Water met Azijn, en een weinig Brandewijn. Voorts laat zich het dagelijksch gebruik, van een maatig glas goeden *Wijn*, voor die daar aan gewoon zijn, volmondig aanbevelen; gelijk ik, zelfs, den gemeenen Man zijn gewoon rantzoentjen *Sterkendrank*, ook thans niet, zoude willen onthouden, vooral niet na zwaare Hitte, Zweeten en Vermoeijinge, het verkeer in vuile Lucht, of bij het gebruik van min goed Voedsel; hoezeer het overbodig gebruik van Geestrijken drank, zekerlijk, veele zeer verderflijke gevolgen hebbe (c).

In het gebruik van alle welke Dranken, het zij ze alleen als Dorstlavende, het zij ze ook als Verkwikkende worden aangemerkt, men vooral nog op twee dingen moet letten. *Eerst*; om niet te zondigen tegen het gewaarschuwde in §. xxxii. *Ten tweeden*; om ze niet te zeer aan te zetten met Zuur, Zoet, of Geest; alzoo dus, door die prikkeling, de dorst, op den duur, niet verminderd, maar eer vermeerderd worden,
en,

(c) PRINGLE verdient, over dit regt gebruik van den *Sterkendrank* nagezien te worden. pag. 88, 114, en *App. p. LXX. &c.*

en, bij gevolge, het nadeel ontstaan zoude, van te veel vogt te gebruiken; behalven, dat een te kragtige drank zelfs eerder de plaats van Artsenij, dan van Drinken, zoude bekleeden.

§. XXXVIII.

Gemaatigde Arbeid, of Lichaamsbeweeging is hoogst nuttig; als bevorderende de kracht en volkomenheid aller Verrigtingen der Dierlijke Huishoudinge, welke, door te veel ruste, verslappen en gebrekkig worden. De nadeelige gevolgen doch, voor welke wij gewaarschuwd hebben (§. 33.), behooren alleen tot het te sterke en onmaatige in deezen.

Zijnen slaap moet men, door ontijdig waaken, geenszins bekorten; maar deezen vermogenden weldoener, en hersteler van een vermoeiden Geest en Lichaam, en van derzelve onregelmatige werkingen, vooral in eenen kommerlijken tijd, geregeld, en in eene ruime maate, trachten te genieten. Gelukkig, wien dit zoo weezenlijk genot, naar wensch, te beurt moge vallen! — Hij aanvaarde het gretig, en legde zich, daar toe, dagelijksch, *tijdiglijk* ter neder; zorgende, intuschen, voor eene *behoorlijke dekkinge*. En dit genot van den Slaap is, in deezen tijd, nog veel hooger te schatten, indien 'er veel Vermoejinge of aandoeningen van ongunstigen aart, inzonderheid de Huiduitwaassening betreffende, zijn vooraf gegaan.

§. XXXIX.

Sterke, en herhaalde ontroering van onaangename Aandoeningen, Schrik, Toorn, Vrees, rukken het geheele Gestel van zijnen streek, en hebben, ook thans, veele verderflijke gevolgen, door welken de goede Bereiding der Sappen, en de Ontlastingen ongunstiglijk geschokt, en gekrenkt worden. Jaa ook, brengen de min bestige, doch geduurige aandoeningen, van Kommer en Angstvalligheid, geene min zekere nadeelen aan; door de regelmaatige Werkingen der nature te onderdrukken, te ontstellen, en, doorgaans, het Gestel vatbaarer te maaken voor de gevreesde kwalen zelve.

Hierom, moeten ook *de*, tot hier toe gegeevene, *Regels van Voorbehoedinge nooit te verre gedreeven worden*, tot eenen geduurigen angstvalligen schroom, in zijne geheele Leefwijze; waardoor de Spijsverteering, de Bereiding der sappen, en de verdere Lichaamswerkingen, gewislijk, meer bedorven zullen worden, dan eenige geringe overtreading en kommerloze toegankelijkheid, aan sommige Lusten of gevestigde Gewoonten, schoon ook, op haar zelve, min prijslijk, immer gedaan zouden hebben.

Eene blijmoedige Gerustheid van Geest, derhalven, gegrond op een doorgaand voorzigtig Zelfbestuur, en verlevendigd, door de aangename Hoop van wel te zullen slagen, onder het volkomen Vertrouwen op Gods weldaadige Voorzienigheid, zal de grootste kragt, en de zekerste uitwer-

werkinge geeven, aan alle de, dus verre aangepreezene, Voorbehoedende poogingen.

En zoo veel zal genoeg zijn van de Voorbehoedinge, zoo verre zij gelegen is, alleen in een goed Bestuur, van 't gene men, in zulke gedugte tijdsgesteldheid, heeft te Vermijden, en te Doen, in de meest wezenlijke punten van zijnen dagelijkschen Leefregel.

§. XL.

Nu moet 'er nog iets gezegd worden, van het gebruik van *Artsenijen*; in welke veelen, bijna eeniglijk, de middelen willen zoeken van Voorbehoedinge: doch welke, wij meenen, dat *slegts in de tweede plaats*, neffens het voorgeschreeven Levensbestuur, *in aanmerking moeten koomen*; jaa, dat het groot vertrouwen op dezelve, van welken aart zij ook zijn mogen, *dikwijls meer nadeel voortbrengt, dan nut*; doordien het Gros der menschen, ras moede, van zulk eene aanhoudende Behoedzaamheid in Levensbestuur, veel meer geneigd is, om, nu en dan, eenig Middel, bij wijze van een Tegengift, te gebruiken; en zoo, de dagelijksche mislagen, die hen hard vallen te veranderen, liever, als 't ware, in eens weer te boeten, en te verbeteren.

Doch, zulk een alvermogend middel, of *Tegengift*, zijn wij niet in staat te geeven; terwijl ook de eigenlijke bijzondere aart, van het Dyfenterisch Gif, nog niet volkomen bekend is

(bl. 213. note, enz.): zoo dat 'er niets overblijve, dan de naaste *Aanleidende* Oorzaaken, die bekend en klaar zijn, ook aldus, door eenige *Behoedmiddelen*, te keer te gaan; doch welke, alleen, en op zich zelve, ook zelfs deeze uitwerkinge niet kunnen doen, tenzij ze geholpen en ontfangen worden, door het, tot hier toe verhandeld, nuttig *Levensbestuur* (§. 27—39.).

Dit dan vooraf gewaarschuwd hebbende, zullen we overgaan, om eenige *Behoedmiddelen* voortedraagen; dezelve, naar aanwijs der voorname, meest bekende, en meerder of minder *Aanleidende* Oorzaaken verdeelende, 1°. in zulken, die het dreigend Rotagtig bederf, in 't algemeen, te keer gaan; 2°. die de werkinge der Eerste wegen, en der verdere *Werktuigen* van dierlijke bereidinge in goeden stand bewaaren; 3°. die de, soms, vertraagde *Ontlastinge*, van bedervende uitwerpstoffen, tijdiglijk verhelpen; zoo in de Eerste wegen; als 4°. in de *Huiduitwaasseninge*.

§. XLI.

I. Hoe 'er meer en sterkere, van de te voren opgenoemde, Oorzaaken samenloopen, tot een zeer dreigend Rottig bederf: zoo veel dienstiger is het, ter gewisser *Beveiliging*, dat men, bij de daar tegen aangepreezene *Leefregelen*, voege, het gebruik van eenige *eigenlijke Bederfweerende en Rottingtegenstaande Middelen*; en wel, van zulken aart, dat ze, zonder veel kosten, van

van den Gemeenen Man, en, zonder veel tegen zin, van elkeen, gemakkelijk, en dagelijks, genomen kunnen worden.

Onder deezen is 'er bijna niets gereeder, dan de *Azijn*, die teffens zeer doordringende, en daar door geschikt is, om zijne bederfweerende kracht door het geheele Lichaam te verspreiden, terwijl ook deszelfs gebruik niet onaangenaam is; zijnde gelijk bekend is, oudtijds, vooral in de Roomsche Legers, in heete tijden en Landen, gebruikt voor gewoonen drank, met water vermengd. In welken zin wij, boven (§. 37.), ook reeds zulk foort van een Drank, voor den dorst, hebben aangeraden. Het aanhoudend gebruik van den *Azijn*, als een voorbehoedmiddel van rottige ontaarting, wordt daarom ook, door den Ridder PRINGLE, nadrukkelijk aanbevolen (*d*). En de hr. STRACK, die de geheele oorzaak der Dyfenterie stelt in eene gebroeiide Rottinge der vogten, gaat zoo verre, van den *Azijn* te houden, voor een onfeilbaar hulpmiddel, waar door deeze Ziekte, in de Legers, gewislijk voorgekomen zoude kunnen worden; indien, den geheelen Zomer door, dagelijksch, eenige lepels vol aan de Soldaaten gegeven werden, met Water gemengd (*e*). En zekerlijk, is dit gebruik, op die

(*d*) L. c. p. 113. & foll.

(*e*) *De Dyfent.* p. 123-127. "Cum hucusque demonstratum fuerit, omnem Dyf. causam & in calore, & in orta inde sanguinis corruptione consistere, palam est, acida sanum quempiam a Dyf.

die wijze, niet minder raadzaam, inzonderheid voor Landlieden, Arbeiders, en allen, die zich der heete Lucht, en Vermoeijinge niet genoeg onthouden kunnen; te meer, indien ook hunne Spijze en Eettrant merklijk afwijke van de goede Voorschriften. Een zwakke Maag alleen, en te gevoelige Ingewanden kunnen dit gebruik van den Azijn wat belemmeren. Anders mag er, vrijelijk, van twee tot zes, of meer Lepelen vol, daags, worden genomen, voor een volwasfen Mensch; 't zij in water, 't zij als Saus bij het eeten, 't zij ook wel eens zuiver, inzonderheid als de Azijn niet sterk is.

Meer Vermogenden zullen, doorgaans, ook het gebruik van *Citroenen*, en van alle andere Plant-zuuren, rijkelijk te pas mogen brengen.

Ook verdienen de sterkere Minerale zuuren, aanbevolen te worden. Onder welke, de *Spir. Sulph. per Camp.* (of, in deszelfs plaatse, de *Spir. Vitrioli*) en de *Spir. Salis acid.* wel de aangenaamsten zijn; welke, gedrupt in water, tot een draaglijke zuurheid, insgelijks; eenige maalen daags, in dezelfde omstandigheeden, genomen mogen worden. Hoewel deeze sterkere Zuuren, in de Voorbehoedinge, niet zoo eigen schijnen te zijn; en ook, als eigenlijker Artsenijen aangemerkt wordende, min gretig ge-

» tutum fervare. Omnium vero acidorum praestantissimum est vegetabile, potissimum Acetum vini - - - quispiam facile mecum conveniet Acetum certum esse remedium, quod impedire possit, quo minus Dyf. in militum exercitu fiat" &c.

nomen zullen worden; behalven dat de Azijn, en de Plant-zuuren ook nog meer in het lichaam schijnen door te dringen, bevorderende, bij veelen, zelfs de Uitwaasseninge.

§. XLII.

De *Wijn*, dien wij reeds, voor die 'er aan gewoon zijn, als een nuttigen Drank beschouwd hebben, is, voor den ongewoonen, thans ook een heerlijk bederfweierend Behoedmiddel, vooral de Rijnsche, en andere van goede soorte, die, inzonderheid, na veel vermoejinge, te pas komt. En zoo is het ook gelegen met den *Sterken-drink*, welks gebruik, voornaamlijk voor Buitenlieden, wij reeds, overeenkomstig met PRINGLE, hebben aangeroord (§. 37.), en welks sterke bederfweerende kragt genoeg bekend is; doch waar van wij, met den zelfden Arts, denken, dat het nuttigste en veiligste gebruik bestaa, in het dagelijksch rantsoen van Brandewijn, of anderen Sterkendrank, te mengen onder den aangepreezenen Azijn-drink; welke aldus te smaaklijker zal worden, en gretiger genuttigd; terwijl de Zuuren zelve, door deeze vermenginge, ook van zwakkere Maagen, beter verdraagen zullen worden. Het gebruik van den *Punch*, wat sterker van Geest gemaakt dan gewoonlijk, laat zich dan ook weder alhier, als Voor behoedmiddel, kennen; dat zeker, wegens zijn aangenaamen smaak, niet veel aanprijzinge zal behoeven.

§. XLIII.

II. Het *onderhouden van eene goede Spijsverteeringe*, welke den grondslag geeft, tot de verdere goede Bereidinge van Vogten door 't geheele Lichaam, is het tweede, waar op de aandacht, ook omtrent Voorbehoedmiddelen, vallen moest (§. 40.). De tot rottinge neigende Gesteldheid zelve vermindert den Eetlust, en de Verteerkragten; het overvloedig Drinken, en het sterk Zweeten, verslappen ook de Eerste wegen. Zoodat eenig Maagmiddel hier, dikwijls, te pas kome, bijzonderlijk voor hen, die aan Wanverteeringe ligt onderhevig, en niet sterk zijn van Ingewanden, of die ook den voorgeschreeven regel (§. 36.), in de Maate en Hoedanigheid der Spijzen, niet genoeg in agt neemen; welke goede inagtneming, anders, het gebruik van Artsenijen, bijna, onnoodig maakt (f).

In deeze omstandigheid, mag men dan, bij zijne spijzen, wel eenige *Specerijē* gebruiken, inzonderheid, indien men, anders, daar aan eenigzins gewoon is. Ook is een glas *zwaa-*

rer

(f) De heer STOLL, nadat hij gezegd hadt, geene zekerder Voorbehoedinge te kennen, dan de zorg voor schielijke Verkoelingē, als men heet is en zweetende; voegt 'er bij: "*Vitato ejusmodi refrigerio, cruditatē quoque & saburrālia vitia vitanda puto; quae etsi dysenteriam sola non producant, corpus tamen debilitando eandem invitant. — Proderit (ergo) praeter perfrigerationis & cruditatis fugam, vim quoque primarum viarum leni tonico sustentare.*" *Cap. IX. pag. 330. L. c.*

rer *Wijn* bij 't Nageregt, als dan, niet af te keuren.

En, voor een eigenlijk *Maagmiddel*, kan men eenige gemaatigd Bittere en Verwarmende dingen, op *Wijn*, of *Water*, met een weinig *Brandewijn*, laten trekken, om daar van, naar vereisch, een of tweemaal daags, een kelkje te nemen. Hoedanig Voorschrift ik agter, op N. 18., ten voorbede heb gegeven; 't welk eenvoudig, min kostbaar, en onder de Onzen, in den laatsten Epidemie-tijd, vrij algemeen, en met goed gevolg, in gebruik is geweest, ook gemakkelijk te neemen, en niet heet is. Men haalde deeze pakjes bij onze Apothekers, en zette ze veelal zelve toe, op een fles witten *Wijn*, na eerst met wat *Brandewijn* de kruiden bevoogtigd te hebben; anderen zetteden dezelve op enkelen *Jenever* of *Brandewijn*, indien zij het trekfel wat sterker veelē konden, of verkozen. En zoo kunnen 'er veele andere Samenstellingen gemaakt worden, van gelijken aart; jaa sommigen, die bijna niets zonder *Kina* meenen te kunnen doen, agten dat deeze, ook hier, de voorkeur verdiene; en wij verwerpen ook dit niet, geevende, op N. 19, een zodanig voorschrift, om even eens mede te handelen, als met de voorige Kruiden.

Onder de Winkelbereidselen, agt ik het *Elixir viscerale Hoffmann. c. vino Hisp.* ook zeer geschikt te zijn, tot het zelfde oogmerk, waarvan men een' halven lepel vol, teffens, kan neemen, met wat *Wijn* of *Water* gemetigd. Het *Elixir Vitrioli* schijnt, ook om zijn bederfweierend

zuur, eene dubbele aanprijzinge mede te brengen; doch, om deszelfs heetere specerijen, zoude ik liever het *Elixir viscerale* kiezen, en daar onder hetzelfde zuur mengen, of wel die Zuuren, welke wij, boven, hebben aanbevolen (§. 41.)

In het gebruik van alle welke Maagmiddelen, wij doch dit moeten waarschuwen; dat men wel zorgdraage, van zich daar aan niet te zeer te gewennen, als wanneer zij de gewenschte uitwerking niet meer doen zullen; jaa ook, door een te sterk gebruik, den eetlust overmatig aanzetten, en, alzoo, meer kwaad uitwerken, dan goed. Heete, galagtige gettellen, vooral, moeten hier in niet te veel zich toegeeven; en 't is voor hen, bijzonderlijk, raadzaam, de Zuuren daar bij te gebruiken, en deeze Maagmiddelen, liever met Water, of Wijn, dan met Sterkendrank, te trekken; ook, soms, een teug frisch Water daar na te neemen, onder voorwaarde, dat het Lichaam dan niet verhit moete zijn.

§. XLIV.

III. Het doen *ontlasten van de Uitwerpstoffen der Eerste wegen, door Buikzuivering*, was ons derde punt van Geneeskundige Voorbehoedinge (§. 40.). Het welk wij echter geenszins zoo algemeen noodig achten, als de voorige punten; maar alleen in gevallen, wanneer verminderde Eetlust, kwaade Smaak, ruikende A-

dem,

dem, beslagene Tong, of andere teekenen, eene vergaderde Vuiligheid, met Wanverteeringe, inderdaat, aanwijzen. In dit geval doch, is de voorzigtige ontruiming dier stoffen het eerst noodige, zonder welke de Maagmiddelen, ter regeling eener goede Verteeringe (§. 43.), geen genoegzaam nut, of wel nadeel zouden kunnen doen; terwijl de, intuschen opgehoudene, bedervende stoffe het Lichaam verder zoude doen vervuilen, en ook te eerder, naar de Eerste wege, de dreigende kwaale henen lokken.

Gevoeglijk kan men hier toe neemen de bederfweerende, en goedkoope *Cremor Tartari*, tot een of twee Lood, avonds of morgens, of in meer verdeelde giften, tot dat het oogmerk bereikt zij. Het *Glaubers-zout*, of het *Engels-zout* kan ook alzoo dienen. Die niet tegen *Rhabarber* is, zal hier in een beknopter *Laxeermiddel* vinden, dat ook voor zwakkere ingewanden best geschikt is, waar van een vierendeel Loods, in 3 of 4 giften gedeeld, en bij tusschen poozen, van een paar uren, genomen, met een lepel vol van het Treksel N. 18, of N. 19, daarop, doorgaans wel voldoende zal zijn. Of indien deeze dingen niet genoegzaam, of niet verkieslijk schijnen, dan moge men neemen de *Infusio antiseptica laxans*, N. 7, het zij met het Zout, het zij met de *Tinctura Rhei aquosa*, zoo als in de Geneeswijze §. III. onderscheidenlijk is verhandeld; alleen mag dan de *G. Tragac.*, uit deezen Laxeerdrank, wel agtergelaaten worden.

Sterkere middelen, die in eene kleine gifte

veele ontlastinge maaken, moet men niet gebruiken; hoewel zij, door het gemakliker inneemen, voorgekeurd worden, bij 't algemeen, en ook veeltijds gemakkelijk schijnen te werken; zij prikkelen echter het Gedarmte te veel, lokken, aldus, ook meer vogten daar na toe, en laten Verzwakkinge dier deelen na, waarop weder Wanverteering volgt, noodzaaklijkheid van nieuwe Ontlastmiddelen te gebruiken, en ook teffens verminderde Huiduitwaassening; alle aanleidingen ter hoofdkwaale zelve.

Dezelfde nadeelige gevolgen ontstaan, na het te veelvuldig, en ontijdig gebruik aller Ontlastmiddelen, ook van het zagter soort. Het welk de reden is, om welke wij het doorgaand, en niet volstrekt aangewezen gebruik derzelve, in 't begin deezer Zinsnede, hebben afgekeurd.

En deeze opmerking is te noodiger, omdat het dagelijksch gebruik van Rhabarber, door den beroemden DEGNER, als het eerste en hoogste Behoedmiddel, ernstig is aangedrongen (g); in wel-

(g) DEGNER namelijk, eerst den wankelbaaren Grondregel aangenomen hebbende "quod iisdem remediis *praeservari* debeat, quibus *curatur* morbus" gaat dus voort, volgens zijn denkbeeld, van het alles afdoend nut der Ontlastmiddelen in de Geneezinge, "nempe monuimus, ut singulis diebus - - - *Tinct. Rhei*, vel *Rheum cum Nitro* sumerent, - - - quem utique pro *primo, primario & omnium optimo, praeservandi remedio* habui; & ipse eandem *Tincturam* nec quidquam aliud remedium per totum contagionis tempus affumsi" &c. En, werpt men hem dan tegen, "*corpus quietum non esse movendum*" — ZOO ant-

welke schadelijke leere hij al te veele Navolgers gekreegen heeft, die nog heden, zelfs onder hunne dagelijkfche Behoedmiddelen, altoos Rhabarber, of andere Ontlastmiddelen mengen; en door wiens gezag, wij bekennen, wel eer, ook al mede gefleept geweest te zijn, voor dat eigene bevinding en nader inzien in den aart der Ziekte, in het voorgaande onzer Verhandelinge genoegzaam uitgelegd, ons allengs tot andere gedagten had gebragt; volgens welke wij verder, ook gesterkt door het gezag van den voortreflijken STOLL, de geduurige Buikontlastinge, wanneer ze niet, wegens vuile stoffen, duidlijk gevorderd worde, geenszins als een Voorbehoedmiddel, maar, veeleer, als eene mede-opwekkende oorzaak der Ziekte, hebben geleerd te houden (b).

§. XLV.

woort hij " Vanus ille metus est. Pharmaco enim hausto morbus non accitur - - - si vero contingat, ut fluxus Dysentericus pharmacum haustum insequatur, tunc contagium jam intra corpus delituit - - - hinc tantum abest, ut evacuans praeservandi gratia adsumtum nocere possit, ut potius semper bonum effectum edere debeat. — Dat kan heeten, zijn *Systema* getrouw te zijn! Zie zijn *Cap. IV. §. VIII, cum nota t.*

(b) "Remedium prophylacticum Dysenteriae in frequente alvi purgatione frustra quaesitum est, hanc enim potius noxiam arbitror, nisi praesens saburra eandem poscat. Vires enim ventriculi & intestinorum, aetivis caloribus remissiores, crebra purgatio magis frangit; & rheuma tamquam ad partem debiliorem invitat. Observationes etiam confirmarunt, hanc prophylaxia vanam esse." Zoo begint STOLL zijn *Cap. IX. de Prophylaxi*, p. 329.

§ XLV.

Deeze *Ontlasting* is, bijzonderlijk, dan *nog meer noodig*, wanneer het blijkt, dat *Wormen zich in de Eerste wegen genesteld hebben*; welke wij gezien hebben, dat, somtijds, zoo algemeen, en zoo sterk, in deeze Epidemien, zich aldaar kunnen ophouden (bl. 52. l. 76.). Dit Gedierte toch komt niet, onder de Ziekte, eensklaps, maar moet eenigen tijd hebben, om uit te broeden, of in 't gedarmte zich te ontwikkelen, en te vermenigvuldigen, tot zulk eene veelheid; als we, ter aangeh. plaatse, in de Voorbeelden gezien hebben: hoe zeer wij toestaan, dat zulke Wormgesteldheeden heerschender wijze (*epidemicé*), en dus uit algemeene oorzaaken, niet ongelijk aan sommige, van die, ook in onze Ziekte, plaats hebben, zich kunnen voordoen; waar van we boven eenige ophelderinge hebben getragt te geeven (bl. 76, 77.) (i).

Wanneer derhalve, behalven de gemelde teekenen, van Vervuiling en Wanverteeringe (§. 44.), zich ook verschijnselen voordoen, van Walginge, Weeheid, Buikkrimpelingen, bijzondere Kleur en Aanzien van aangezigt en oogen, en vooral van ontlastinge eeniger Wormen; dan moet men, tijdiglijk, zijne Behoedmiddelen daar henen richten, om ook dit Gedierte uittedrijven, het welke, op zich zelve lastig en nadeelig, de ziekte,

(i) Men voege hier nog bij de uitgewerkte Verhandeling over de algemeene Wormgesteldheeden, van den zeer Gel. hre. 1. J. v. D. BOS, *Histor. Constit. epid. verminosae* &c. §. 18. en verder.

te, indien zij 'er bijkwame, erger en moeilijker zoude maaken; jaa, mogelijk, haar ook te eerder zoude kunnen aanlokken.

Men zal dan weldoen, om bij, of tuschen de aangepreezene Ontlastmiddelen, zulke *Wormmiddelen* te gebruiken, welke voor de te vreezene Rottige gesteldheid niet nadeelig zijn, en het Gedarmte niet geweldig prikkelen of schokken.

Hier toe komt, in zodanige Tijdsgesteldheid, grootliks, in aanmerkinge het gebruik der *Minerale Zuuren*, in een sterkere maate, dan we, met oogmerk van Bederfweeringe, reeds hebben aangepreezen (§. 41); dewijl derzelve kracht ook iets bijzonders tegen de Wormen schijnt te hebben (*k*). Men neeme derhalven 3, 4, of meermaalen daags, 40, 50, of zoo veele druppel van *Spir. Vitrioli* of *Sulph.* of van de *zuurge- maakte Elixir* (§. 43.), als een paar lepelen vol water zoo zuur maaken, dat zij, met gemak, opgedronken en verdraagen kunnen worden; waar tuschen men, nu en dan, zette het gebruik van den *Rhabarber*, in dier voege als mede is aangewezen (§. 44.). De *Cremor Tartari*, wat sterker en aanhoudender gegeven, zou hier ook, om zijn zuur, op nieuw in aanmerkinge kunnen komen, als Ontlast- en Wormmiddel teffens.

Dit niet voldoende, of niet verkoozen wordende, maake men slegts gebruik van het, over-

L1

al

(*k*) Met Waarneemingen bevestigd, door denzelfden hrc. VAN DEN BOS, §. XCI.

al te bekomene, *Semen Santonici*, tot $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{2}$ Lood, eens of tweemaal daags, met even zooveel *Crem. Tart.* gemengd, en met Honing, of met den Maagwijn N. 18, ingenomen. Of men gaa liever over, tot het *Corfische Mos*, welks fterk wormdrijvend vermogen, zoo in andere gevallen, als bijzonderlijk in deeze Ziekte, nu ook genoegzaam gebleeken is (bl. 52.); en van welk wij een eenvoudig Voorschrift zullen geeven, bij N. 20, om driemaal daags zulk een poeder te neemen, met den Maagwijn; en ook weder de *Rhabarber* of *Crem. Tart.* hier tuschen, indien de min genoegzaame ontlasting daarom tpreeke: terwijl wij, omtrent de Ontlastmidde-len, ook hier verder wijzen op het reeds ge-waarschuwde, in 't laatste deel der voorgaande Zinsnede.

§. XLVI.

IV. De *Huiduitwaassening*, eindelijk, moet zorg-vuldiglijk, en spoediglijk, *hersteld en bevorderd worden*, zoo draa zij, door welke der verhandelde oorzaaken ook, verminderd of onderdrukt ware geworden (§. 40.).

Dewijl de hindering en onderdrukking deezer Ontlastinge, de meest vermogende Opwekkende oorzaak is van allen (§. 29.): is het handhave-nen der vrije Uitwaassening een nog veel noodiger en gewigtiger punt van Voorbehoedinge, dan dat der Buikontlastinge (1). Indien, gevol-gelijk

(1) Eene waarneeming bij ZIMMERMANN verdient, om 's Mans gezag, en het aanbelang van dit punt, hier

gelijk, de, ter onderhoudinge der uitwaaffeming, aanbevolene voorzorgen van Levensregeling (§. 29-32.) onvoldoende bevonden worden, indien men, onverhoeds, dezelve verwaarloosd hebbe, of niet hebbe kunnen in agt neemen: dan zijn, onder de *Behoedmiddelen*, de zulken van het allergrootst belang, welke, bijzonderlijk, die *Uitwaaffeming bevorderen* en aanzetten; offchoon men dezelve bijna van geen Schrijver, en althans in lange zoo nadruklijk niet, als de *Buikontlastmiddelen*, ter Voorbehoedinge, vinde aangepreezen. Eene nalaating, waar over men, billijk, zich verwonderen moet.

Zoo dra derhalve men bewust zij, van zich bloot gesteld te hebben, aan oorzaaken van gehinderde uitwaaffeming; en men, daarna, meer of min, gevoelt eene drooge Huid, Hui-veringe, Zwaarte en Pijnlijkheid door 't lichaam, of ook de gewoone teekenen van Verkoudin-

L1 2

ge:

nog aangehaald te worden, die mij boven (bl. 244. b.) ontfapt is. " Herr Dr. Möhrlin hat bemerkt, dasz diejenigen gar nicht von der Ruhr befallen worden, oder dieselbe nur sehr leicht hatten, die wenig geëssen . . . nicht kalt getrunken, und den Körper in einen starken Ausdünstung, sowohl des Tags, als insonderheit zu Nacht, und im Bette, unterhielten." *Cap. IV. p. 77.* Kortlijk, doch kragtig dringt ook de hr. STOLL hier op aan, ter plaatse, boven, note *f*, bijgebracht; alwaar hij dus vervolgt " - - lubens subscribo, eos potissimum dysent. a se prohibuisse, qui vitatis diaetae vitiis, &c. diu noctuque non interceptam diaphoresin fuissent experti - - - hac ego ratione Dysent. a me meisque fortunate arcebam."

ge: dan beruſte men niet, in ſlegts vroeg naar bed te gaan, zich wel te dekken, enz. volgens §. xxx, xxxii; maar men neeme ook, terfont, 3 of 4 Lood *Gelei van Vlier* (*Rob Samb.*), met een Wijn- of Bier- kandeeltje, drinke vervolgens geſtadig een *Trekfel van Vlier en Kamille* bloemen, of van *Zoethout* met wat *Sassafras*; jaa, indien, hier mede, de uitwaasfeming niet genoegzaam zich herſtelle, dan neeme men het *Uitwaasſem drankje N. 12*, of het *Zweetpoeder N. 13*; volgens de aanwijzinge daar van te vooren, in onze Geneeswijze, gegeven (§. 5. bl. 17.).

Maar de *Uitwaasfeming* dus bevorderd en herſteld zijnde, weeze men indagtig, dat, door deeze vermeerderde ontlaſtinge, eene meerdere vatbaarheid na zal blijven voor nieuwe verkoudinge; waar tegens men, derhalve, op zijn hoede moet zijn, door eene verdubbelde oplettenheid, op het hier toe voorgeſchreeven *Leevens beſtuur* (§. 28-32.).

En dit is al't geene wij meenen, dat, ter *Algemeene Voorbeoedinge van den Persloop*, behoort, en ook, met goed gevolg, kan, in 't werk geſteld worden; waarom trent wij nog eens herinneren, dat het voorgeſchreeven goed *Leevensbeſtuur*, het allereerſt-noodige zij; bij welk de *Arſenijen*, vooral die van de derde en vierde *Verdeeling*e, eene tweede, en niet algemeene plaats beſlaan, zijnde, in de gevallen, bijna zoo veel als eigenlijke Geneesmiddelen aan te merken, welke, buiten de regte omſtandigheeden, meer ſchadelijk zijn, dan voordeelig.

III.

VAN DE BIJZONDERE
 VOORBEHOEDINGE
 OF
 HET ONTGAAN
 DER BESMETTINGE.

Dus komenwe, eindelijk, tot het beantwoorden der *Vrage*, die 'er alleen nog overig is, van de drie, welke wij ons, in den allereersten aanvang van dit Geschrijf, hadden voorgesteld, om naar dezelve onzen geheelen arbeid te verdeelen. Zij was deeze:

Kan men ook voor Besmettinge zich beveiligen, wanneer men bij, of onder de Zieken, verkeeren moet?

Namelijk, de, tot dus verre, voorgedragene Regels van Voorbehoedinge, betreffen het afweeren en ontgaan dier Algemeene oorzaaken, door welke de Ziekte, eerst, en oorspronkelijk kan ontstaan, in elk eenen, op welken die Oorzaaken werken; offchoon 'er nog niets van de Ziekte ergens zich hadde ontdekt (bl. 238).

Maar thans is de vraag, over de Beveiliging te regens de Voortplanting der, werkelijk ontstaane, Ziekte, voor zoo verre zij Aansteekende, of Besmettende zij; en voor welke, dan, de algemeene Voorbehoeding alleen iemand niet veilig zoude stellen, tenzij hij ook nog, daarenboven, de gemeenschap ontweeke van besmetlijke voorwerpen (bl. 218.). — Welk ontwijken derhalve, omdat het, veeltijds, komen moet bij het vorige algemeene, wij de *Bijzondere Voorbehoedinge* hebben genoemd.

En hier moet ik, voor verder te gaan, eerst terug wijzen op het Onderzoek, datwe, boven, hebben aangelegd, om de *al- of niet-Besmetlijkheid* onzer Ziekte, zoo als ook den *Trap*, en de *Wegen* van haare Besmettinge, in een meer onderscheidenen dag te stellen (bl. 215-228.). Welke afhandeling dier stoffe, eigenlijk, alhier haare regte plaats zoude gevonden hebben; indienwe niet verkoozen hadden, in eenen adem af te doen, al't gene wij, uit onze Naspooringen, ter Ophelderinge van de eigenschappen der Ziekte, meenden te kunnen opmaaken.

Wij zullen dan het aldaar voortgebragte hier gebruiken, alleenlijk ter Toepassing, of tot opmaakinge van Regels der *bijzondere Voorbehoedinge*; eveneens, als we ook gedaan hebben omtrent de algemeene Voorbehoedinge (bl. 238.).

§. XLVII.

Uit het gemelde Onderzoek, dan genoegzaam gebleeken zijnde, dat de Ziekte niet die algemeene Besmetlijkheid hebbe, noch dezelve zoo verre door de Lucht verspreide, als de vrees den Menschen veeltijds doet denken (bl. 222-225): zoo volgt hier uit onmiddelijk, dat ook *het Ontgaan der Besmettinge niet zoo moeilijk*, of het vatten der ziekte, langs deezen weg, niet zoo te dugten zij, als men veelal zich inbeeldt.

Wij schroomen, derhalve, niet, in de eerste plaats, vast te stellen, dat *men de Steden, Dorpen en Plaatsen, waar de Ziekte heerscht, gerustlijk moge doortrekken*, zonder vreeze van aldus besmet te zullen worden. Jaa, dat men ook *in de Huizen en Vertrekken, daar Zieken zijn, veiliglijk zich begeeven* kunne, wanneer men in zijnen weg daar kome, of door menschlijken pligt derwaarts worde geroepen; indien slegts de voorzorgen, nu nader te melden, in agt worden genomen, en men zich voorts houde aan de voorgeschreevene Algemeene Voorbehoedinge, vooral zich ontdoende van ongepaste vrees en angstvalligheid (bl. 225-228.).

§. XLVIII.

Dan, dewijl eene angstvallige bekommerdheid zoo hoogst nadeelig is, en zelfs den Mensch vatbaarer maakt voor de Ziekte (§. 39.): zoo zullen, in de tweede plaats, *zij, die zeer vreesachtig zijn, zich liever van de aangedaane Plaatsen*

fen onthouden, en, zoo zij aldaar woonden, zich afgezonderd houden, of dezelve verlaten, *begeevende zich*, zoo lange, op eene andere *onbesmette Plaats*, vooral zulk eene, *daar*, in eene *voorige Epidemie-tijd*, de ziekte *geheerscht* heeft; om reden, in onze voorgaande Besluiten te vinden (bl. 165. II.).

§. XLIX.

Verder, dewijl de Ziekte, wanneer zij besmettelijk is, doorgaans eerst tot de Huisgenooten, of allen die bij den Zieken naast verkeerren, pleegt over te gaan, en aldus verder zich te verspreiden (bl. 220 enz.): zoo is het van het grootste aanbelang, *tegens de eerste voortplantinge der besmettinge*, vooral van de eerste Zieken, alle mooglijke zorg te gebruiken; dewijl men hier door het dreigend vuur, in zijnen eersten vaart, zal stuiten, en de verdere verspreidinge voorkomen. Men wende derhalve, niet alleen alle de volgende Voorzorgen, vooral bij de eerste Zieken, met de uiterste zorgvuldigheid en aanhoudenheid aan: maar men zie, ten dien einde, bijzonderlijk en voor alles, toe, om, *tot Oppassers deezer Zieken*, zulke menschen te nemen, die zelven de Ziekte, in vorigen tijd, reeds hebben ondergaan, en daar van zijn gebeterd (bl. 165. III.). Want dewijl deezen, volgens den uitslag onzer Naspooringen, niet, of althans veel minder, vatbaar zijn voor nieuwe Besmettinge, snijdt men dus,

vrij zeker, de eerste mooglijke Voortspruiting der ziekte aan den wortel af (m).

En deeze Voorzorge, daar tot nog toe weinig opgelet is, meenen wij zoo wezenlijk en zoo gewigtig te zijn, dat zij ons de sterkste aanbevelinge schijne te verdienen; ja ook waardig te zijn, dat zij, door gezag van de Overigheid, kragtiglijk gehandhaaft worde.

§. L.

Doch, indien men, *ter Oppassinge* der Zieken, geene zulke Gebeterden kan hebben (§. 49.); dan *zal men*, om dezelfde reden, dit werk, evenwel, aan *geene Oude lieden, of Kinderen* overlaten, *maar* daar toe *Menschen zoeken van middelbare*, dat is van omtrent vijftwintig tot vijftig, jaaren.

't Heeft toch gebleeken, dat de vatbaarheid voor de Ziekte ook minder is, in dien Middelbaren leeftijd (bl. 188.); zoo dat men, door zulke Oppasseren; minder gevaar loope van voortplantinge der Ziekte, dan door Lieden van hoogere Jaaren, of door Kinderen; welke ook, behalven hunne meerdere vatbaarheid voor de kwale, daarenboven door dezelve vrij heviger

Mm

plee.

(m) Zulk eene *Uitroeijing* doch, deezer Ziekte, ware gewislijk te kiezen, boven *Inenting*e derzelve: op welke nogthans de Gedagte ook zoude kunnen vallen, uit hoofde der algemeene gemaklijkheid van andere Ingeente Smetziekten, boven *Natuurlijke*; en dan, uit hoofde van het doorgaans maar eens verschijnen van deeze Ziekte, in denzelfden Persoon.

pleegen aangetast te worden, en, aangetast zijnde, in grooter getale te sterven (bl. 193, env.). Door welke omstandigheid, op nieuw, de Besmetlijkheid, en de Voortplanting der ziekte, vermeerderd schijnen te worden. (bl. 223.).

En dit is eene tweede Oplettendheid van aangelang, op welke men, tot hier toe, niet genoeg gevallen is.

§. LI.

Maar, ter verkrijging der volkomene uitwerkinge deezer gewigtige voorzorge (§. 49, 50.), wordt, daarenboven, vereischt, *dat, buiten de gemelde Oppasseren, geene andere Persoonen, uit welke betrekkinge van Vriendschap of Verwantschap het ook zij, nader bij deeze Zieken zich begeeven, of met denzelven naauwer verkeerren, dan wij veroorloofd hebben, in §. XLVII.* Anders toch, zoude, door deezen, de gevreesde besmettinge ontfangen en voortgeplant kunnen worden, en dus de eerste Voorzorg geheel onnut worden.

§. LII.

Om verder zulk eene gemeenschap (§. 51.) zekerst voortekomen, is het raadzaam; Vooreerst, *dat de Zieke, is't mogelijk, in een afgezonderd Vertrek geplaatst worde; of, ten minsten, dat zijn Bed, of Legerstede afgezonderd zij, en, vooral, de Plaats daar bij zijne Ontlastinge doet; en dat hij, voorts, zich niet begeeve onder het overig Huisgezin,*

gezin, noch dat iemand derzelve hem nabijkome, veel min met hem in een Bed slaape. Op deeze wijze toch zijn de voorname wegen afgesneden, waar langs, gelijk we reeds gezien hebben, en nader zien zullen, besmetting, in dit geval, zich, mooglijk, zoude kunnen verbreiden.

§. LIII.

Ten tweeden, is het hier toe noodig, *dat ook de gemelde Oppassers zelven*, hoe zeer zij voor zich beveiligd mogten zijn, voor 't vatten van besmettinge, evenwel, daar zij gestadig, en van nabij, in den kring der smetstofte verkeerren, door den Zieken geduurig te behandelen, derzelve Bedden optemaaken, en alle de Behoeften te be-redden, *zorgen moeten, dat zij geene werktuigen worden, ter overbrenginge van besmettinge tot anderen.* Want, dat Smetstofte niet flegts onmiddelijk, maar ook middelijk, door tutchenkoms van een derden, die eerst den Zieken, en daarna de Gezonden aanraakt, kunne overgeplant worden, is, uit het voorbeeld van andere Smet-ziekten, en ook uit sommige waarneemingen, in deeze zelfde ziekte, ten hoogsten waar-schijnlijk (n).

Derhalven, behooren ook de Oppassers, zoo lange zij gestadig met den Zieken omgaan, bijna zoo als de Zieken, op zekeren afstand van de Gezonden zich te houden, niet van na bij

M m 2

on-

(n) Vergel. bl. 219. enz. en STINSTRAS, *Geneesk. Corresp.* bl. 250.

onder dezelve verkeerende, en vooral niet dagelijksch onder deezen zich aan tafel zettende, of ter slaap nederleggende.

Doch indien eene bestendige Afzondering niet aldus kan verkreegen, of uitgehouden worden, gelijk veeltijds het geval is, dan moet, evenwel, die Voorzorg worden gebruikt, dat, ten minsten, de Oppassers niet geduurig af en toe gaan onder het overig Huisgezin. Ten welken einde, 't gene, ten dienste en behoefte van den Zieken, of van de Oppassers, noodig is, bijeengebragt en bezorgd dient te worden, op eene plaats, daar het altoos, door deezen, gereedelijk kan worden gevonden.

En de Oppassers, zoo vaak zij hun werk verpoozen, of van de Zieken gaan naar elders, zouden altoos de onder dat werk gebruikte Bovenklederen eerst moeten afleggen, andere in de plaatse neemen (o), zich ter degen afwaschen, en eerst eenigen tijd in de ruime lucht omme wandelen. §. LIV.

(o) Dit verwisselen van Klederen is, ik beken het, over al zoo niet uit te voeren, daar de Oppassers zelden dat verschiet derzelve hebben. Daar, evenwel, deze Voorzorg, in gevalle van waare besmetlijkheid, zeer weezenlijk is, zoo ware het te wenschen, dat door Openbaare, of andere liefderijke bezorginge, hier in vooral voorzien werde. Mooglijk, zoude het ook voldoende zijn, indien de Oppassers een linnen Bovenkleed of Overtreksel over hunne klederen aandeeden, zoo lange zij bij de Zieken waren, en dat weder afleiden, zoo vaak zij van dezelve gingen. Welke linnen Kielen, Voorschooten, enz. dikwijls gewaschen moesten worden, en in 't Ziekevertrek blijven. Dit zoude, ten minsten, vast een aanmerklijk voorbehoedfel zijn.

§. LIV.

Hoedanige voorzorg, in zeker opzigt, ook vooral behoorde genomen te worden door de Genees-oeffenaaren, wier tegenswoordigheid bij de ergste Zieken wel het meest vereischt wordt; en welke, offchoon zij de Zieken, op verre na, zoo nabij niet behoeven te komen, noch zoo lange daar bij te blijven, als de Oppassers, nogthans wel eens, door overijling, of verzuim dier voorzigtigheid, die we nader zullen vooritellen, eenige smetstofte zouden kunnen medevoeren, en dus, onverhoeds, eene Ziekte, die zij moesten weeren, ongelukkiglijk verspreiden.

Zij behoorden derhalven zich zelve deeze Regels te stellen. 1. Hunne gewoone Ziekebezoeken eerst aftedoen, voor dat zij bij die aan den Loop langs gaan; ten minsten, als zij met deeze laatsten begonnen zijn, niet elders te gaan tuschen beiden, maar die na den anderen af te doen. 2. Na elke Visite bij een Loop-zieken, hunne handen te waschen en den mond te spoelen. 3. Bij het doen deezer Visites een ligten Overrok of Jas, en dien toegeknoopt te hebben, zoo lang zij bij den Zieken zijn; om deezen Jas, na't volbrengen dier Bezoeken, af te leggen, en buiten te doen hangen, vervolgende hun gewoone werk, na zich welgewaschen te hebben, weder in de gewoone kleedinge. Omtrent welke Kleederen het toch ook raadzaam zal zijn, dezelve dikwijls te doen luchten, nu en dan te veranderen, en van Linnen te verwisselen. Gelijk verder, indien de Ziekte laat in

Herfst mogte loopen, geen Geneesheer in een Pels, of met een ruigen Mof, bij de Lijderen behoorde te komen.

Oplettendheeden, welke ik niet klein, gelijk ze aan sommigen mogen toeschijnen, maar wezenlijk acht; doch tegen welke ik gezien heb, vooral te Lande, dat zeer reukelooslijk wordt gezondigd: gelijk, in 't algemeen, de aandacht op dezelve niet genoeg schijnt te vallen (p).

§. LV.

Omtrent hen die uit de Ziekte herkomen, moet geene mindere behoedzaamheid worden geoeffend, om dezelve, onder de gemeene verkeerung van 't Huisgezin, niet weder toe te laten, voor dat zij, van den Persloop wel volkomen hersteld zijnde, alle hunne, onder de ziekte gebruikte, Klederen, zonder eenige uitzondering, eerst hebben afgelegd, hun Lichaam geheel gewaschen, en geheel zuivere, of nieuwe, linnen en wolene kleding hebben aangedaan; verlaatende voorts, even zorgvuldiglijk hun voorig Bed en Slaapplaats, en daar voor een ander en zuiver Bed verwisselende.

§. LVI.

(p) Wij hadden in 1779, in ons *Advijs ter Voorbehoeding*, aan de Ed. Agtb. Magistraat van Harderwijk, wegens Stads-Doctoren, overgegeeven, ook van dit punt eenige meldinge gemaakt. Doch dit is, ik weet niet om welke reden, met nog iets meer, uitgelaaten in het alhier gedrukt *Extract-Advijs*; dat toen ook elders nagedrukt, en te vinden is, in de *Geneesk. Jaarb.* II. D. bl. 366, env. zoo als ook in de *Nederl. Jaarboeken, Jan. 1780.*

§. LVI.

Door het aanwenden van alle zodanige voorzorgen, tegen het onverhoedsch overbrengen van Besmettinge (§. 51-55.), agten wij, dat men, midlijkerwijze, voor dezelve genoegzaam beveiligd zal zijn, en even gerustelijk, als in §. XLVII. is voorgesteld, in Plaatsen en Huizen, daar Zieken zijn, verkeeren mogen, onder het in agt neemen der meer bijzondere punten van Voorbehoedinge, die nu volgen moeten.

Wij merken alleenlijk nog aan, dat *de, thans gemelde, Voorzorgen* wel van het allergewichtigst aanbelang zijn omtrent de Eerste zieken, voor welke wij dezelve, in de eerste plaats, hadden ingerigt (§. 49.): maar zij *moeten* doch ook omtrent alle de volgenden, wanneer de Ziekte, onverhoopt, zich verbreid hebbe, *in agt genomen, en steeds aangehouden worden, door den geheelen tijd, in welken de Ziekte blijft heerschen;* om aldus het mogelijk mededeelen van Smetstofte aan de Vrijgebleevenen, steeds, hoe meer zoo beter, voortekomen.

§. LVII.

Dus verre dan gehandeld hebbende van de Voorzorgen, omtrent de algemeener voortplanting, en de middelijke verspreiding der Besmettinge, tegen welke men minst op zijn hoede pleegt te zijn: is 'er nog een gewichtig deel overig, der bijzondere Voorbehoedinge, 't welk het ver-
mij-

mijden der *onmiddelijke*, en meer kenbaare Besmettinge betreft. Aan deeze onmiddelijke Besmettinge zijn zij, boven anderen, bloot gesteld, die met de Zieken meer van nabij verkeerren moeten, om hen de zoo noodige hulp en bereddinge toe te brengen (§. 53, 54.); of schoon ook anderen, indien de reeds voorgestelde Voorzorgen niet worden in agt genomen, door dezelve kunnen worden getroffen. Weshalven het nog van zeer groot belang is, om ook de wijze van Beveiliging voor deeze onmiddelijke Besmettinge natespooren, door bijzonderlijk te letten op de Wegen en Wijze, langs welke de Smetstofte uit het aangedane lichaam zich verspreiden, en tot een ander overgaan kan; waar toe boven reeds eenige aanleiding is gegeven (bl. 223, 224.).

§. LVIII.

De *Afgangstoffen*, of uitwerpselen van den Buik, zijn, volgens alle Waarneemeren, en volgens de samenstemming der gemeenste Ondervindinge, de voornaame zitplaats en het vrugbaarst broeiness der Smetstofte; zoo dra 'er besmetlijkheid bij den zieken plaats hebbe.

En 't zijn niet zoo zeer deeze Stoffen zelve, of, niet deeze alleen, maar vooral ook haare bederflijke uitvloeiselen, of *Uitwaassening*, aan welke men de voortsmetting der ziekte toeschrijft.

(q) Men heeft, naamlijk, meermaalen waarge-

noo-

(q) Te vooren, is dit Onderwerp breedvoeriger ter

noomen; dat, na het zitten van Gezonden boven den Afgang, door een Zieken, in een Gemak of elders, geloosd, en dus, alleen na het vatten van het Uitgewaassemde, zonder aanrakinge der Stoffe zelve, de ziekte zij gevolgd.

Voorts doet het hier weinig ter zaake, of deeze Uitvloeifelen den Gezonden besmetten, alleen door haare werking op het ontbloote Onderlichaam; of alleen door Inademing dier in de lucht verspreide damp; of door haare vermenging met het Speeksel; of anderszins. 't Is genoeg, dat, *tot het ontgaan der onmidlijke besmettinge*, ongetwijfeld en voor alles, *beboore, het vermijden van den Afgang en zijne Uitvloeifelen*. En latenwe nu zien, hoe dit belt geschiede.

§. LIX.

Tot dit oogmerk, *zal de Zieke*, niet alleen, *zich* altoos zorgvuldiglijk *onthouden, van op het algemeen Gemak zijne Ontlastinge te doen* (§. 52): maar *de Pot*, waar in hij zich ontlast, *zal ook nooit in zulk eene algemeene Plaats uitgeworpen mogen worden*; doch in een diep gegraven gat, of eene andere afgezonderde plaatse, geledigd, en de Afgang voort, met eenige aarde, wel bedekt worden.

De beste en teffens gemaklijkste inrigting, omtrent dit stuk, agt ik deeze te zijn: dat, *zoodra en zoo dikwijls de Lijder hebbe afgegaan, en bij, telkens, de vuiligheid van zijn lichaam*

Nn

met

onderzoek gebragt, Bladz. 217. en verv.; bijzonderlijk wijzen wij hier op ons *eerste Besluit*, bl. 224.

met papier *hebbe afgevaagd*, om zijn eigen Lin-
nen en Bed niet nog meer besmetlijk te maaken,
daar na, aanstonds, *Aarde of Zand, die wat vog-
tig zij, in zijnen Pot worde geworpen, genoeg
om die Uitwerpselen geheel te bedekken*, en dus
haare Uitwaasfeming te stuiten en te bedwingen.
Welk opwerpen van Zand, doorgaans, de zie-
ke zelf gemakkelijk zal kunnen doen, indien slegts
gezorgd worde, dat, bij den Pot, altoos een
bak met Zand of Aarde in gereedheid zij; het
welk toch gemakkelijk te doen is.

Op die wijze, kunnen ook de Uitwerpselen,
door de Oppassers, vrij veiliglijk worden uitge-
dragen, en de Pot, na hem uitgeworpen en uit-
gespoeld te hebben, weder te rug gebragt; vei-
liger zekerlijk, dan of men, naar sommige
voorschriften, een natten Dweil of Doek over den
pot met afgang dekte; wanneer, door het afdek-
ken, en het telkens behandelen, of ook uitwa-
schen van den doek, de daar in hangende Uitvloei-
selen vrij ligt verspreid zouden kunnen worden.

§. LX.

Ook kan, na het telkens inwerpen van Zand, de
Pot, veiliger, des noods, eenigen tijd in't Zie-
kevertrek nog staan blijven, en verscheidene Ont-
lastingen ontfangen, eer hij uitgeworpen wor-
de; het welke men nu toch, tegens alle waar-
schuwing aan, dagelijks ziet gebeuren. De me-
nigvuldigheid, namelijk, der Ontlastingen, en
de kleinheid derzelve, maaken, dat het de Men-
schen wel haast verveele, om, elke keer, den
Af-

Afgang te gaan uitwerpen; te meer, daar, vooral in de Steden, hier toe niet altoos een geschikt plaats, buiten huis, voor handen is. Dierhalve laaten zij, veelal, den Pot staan, zetten hem om eenen hoek, onder een stoel, of op de beddeplank, zoo dat ik, in het doen mijner Visites, dikwijls verschrikt geworden ben, van deeze afschuwlijke stoffe, onverhoeds, zoo na voor mij te hebben gehad. Het gevaar van besmettinge hier uit, zou doch, door dit telkens inwerpen van Zand, weggenoomen, of, ten minsten, zeer verminderd worden. *En*, dewijl men in de Ziekekameren altoos voorraad van Azijn bij der hand zal hebben (§. 41.), *zal men, daaren boven, wel doen, van, over het zand in den pot, nu en dan wat Azijn te gieten, inzonderheid, als de Pot moet uitgedragen worden.*

§. LXI.

Eene uitzondering valt 'er, op dit, telkens, aanstonds zand werpen in den Pot (§. 59.). Namelijk, *als de Afgang vertoond moet worden aan den Geneesoeffenaar*, gelijk, ten minsten, een en andermaal 's daags dient te geschieden; doch, *dan zal men een weinig dier Stoffe, dat hier toe genoeg is, in een pot met een wel fluitend Dekzel, van Steen of Tin, vergaderen, buiten huis zetten, en buiten de Zon, en het zelve aldus tot het oogmerk bewaaren; doch, voort na dit onderzoek, zal men 'er ook Zand op werpen, en mede handelen, zoo als van de overige uitwerpselen is aanbevolen.*

§. LXII.

Omtrent de andere Ontlastingen der Zieken, is het moeilijk te bepaalen, of dezelve eenig besmettend vermogen hebben, en hoe verre dit zich uitstrekke. 't Is nothans, onder dit gebrek van zekerheid, veiligst, omtrent deeze overige Uitwerpselen, ook zulke voorzorgen te gebruiken, als of zij, inderdaat, besmetlijk waren.

Dus aanbevelen wij: *dat vooral het Braaksel*, indien braaking in den loop der ziekte voorvalt, *spoedig worde weggenoomen*, en, eveneens als de Afgang, bezorgd; *dat ook het Zweet zeer ontzien worde*, zoo dat men zijne handen telkens afwasche, zoo vaak zij met Zweet der zieken, door het aanraaken van eenig deel van hun Lichaam, of van het Linnen, mogten zijn bevogtigd; *dat men, verder, voor het inademen van de Uitwaasseming*, en den kwaaden Reuk der zieken, *zich boede*; *dat men, zorgvuldig, den Adem van deeze Lijderen ontwijke*, welke, naast den Afgang, voor meest besmettende, van veelen, wordt gehouden; jaa, *dat men ook de Pis, noch het Speeksel, lang laate staan*, om ook daar van, bij mogelijkheid, geene nadeelige uitvloefelen aftewagten (r).

§. LXIII.

(r) "Credibile est" zegt STRACK "omnia quae ex aegri corpore excernuntur, veneni Dyfenterici quidquam continere" — en ZIMMERMANN "die Erfahrung hat gelehrt, das der Geruch der Kranken mit der wenigsten gefahr ansteckt; das der Athem schlimmer, und der Abgang am schlimmsten ist". Von

§. LXIII.

Dewijl, door de Uitvloeifelen of uitdampinge van alle deeze Ontlaststoffen (§. 62.), maar voornaamlijk, en meest van allen, van den Af-gang der zieken (§. 58), de Lucht, wel niet zeer verre af (§. 47.), maar doch, zoo verre zij den Zieken, of de Uitwerpfelen, van nabij om-ringt, meer en min, beladen zal kunnen zijn met eenige Smetstofte; te meer, daar hier te-gen de noodige zorg niet altoos wordt gedraa-gen: zoo volgt het, dat *de verkeerung in den ei-genen Dampkring*, of in den naaften omtrek *van den Zieken, en vooral van de Uitwerpfelen, niet veilig* te agten zij; ten zij daar toe nog de vol-gende voorzorgen worden in agt genoomen.

Men zal de Ziekekamer zoo luchtig houden, als, zonder koude of togt vatten, van den Zieken zelve, of ook van zijnen Oppasser, mooglijk zij. Ten dien einde, zal men, over dag, wanneer het weder niet al te guur of vogtig is, door-gaans, een of meer Vensters, of de Buitendeur open hebben; en 's nachts, een Binnendeur, voor-al indien het Vertrek niet ruim is; ook moet de Schoorsteen niet toegestopt zijn, zoo, om ge-stadig doorvloed van lucht te hebben in 't vertrek, als ook, om, *nu en dan*, ter zuivering der lucht, voornaamlijk bij vogtig weder, *een ligt en droog hout- of turf-vuurtje* te kunnen *doen branden.*

N n 3

der Rubr, pag. 75. Vergelijk hier mede ons *tweede Besluit*, over de Wegen en Wijze van Besmetlijkheid, dat we, boven, hebben opgemaakt, bladz. 224.

Al welk doorspoelen, en verbeteren van Luchten, inzonderheid, ook dan zal doen, wanneer de Afgang eenigen stank mogte verspreid hebben; wanneer het Bedde afgehaald is; en wanneer *het Vertrek* wordt schoon gemaakt; welk *Schoonmaken* ook *dikwijls geschieden moet, zonder echter veel water te plengen.*

Ook zal men, vooral bij heete en drooge tijden, geduurig *Azijn sprengen* door de Kamer, of, als dit niet voldoet om een frische Lucht te verkrijgen, den *Azijn doen koken* in een open pannetje, of denzelven *storten op een heet gemaakten steen* of ijzeren Asfchop, om dus den zuuren waassem beter te verspreiden, ook in het Bed van den Lijder.

Het *aansteeken van een weinig Buskruid* hebbenwe insgelijks hier toe aangepreezen; welk Buskruid ook, bekwaamlijk, met *Azijn* tot een droogachtig deeg gemaakt, en dus langzaamer afgebrand kan worden (s).

Bij vogtig weer, en in vogtige Vertrekken, is 't goed, eens te *wierooken*; ook *Kamfer* te *strooijen*.

En zulk Dampen moet met Luchten, nu en dan, verwisseld worden, teffens, zoo als gezegd is, wel gezorgd, dat ondertuschen de Lijder voor Tugt en Wind beschut zij.

Door hoedanige Voorzorgen, wij meenen, dat het verkeeren, ook in de Ziekekameren zelve,

(s) Volgens het *Advies*, op order der HH. Staaten van Utrecht ontworpen, en gedrukt in 1779, bl. 1.

ve, voor hen, wien menschlijke pligt daar roept, van alle verdere vrees voor besmettinge ontheven kan worden, en, veel meer nog, de veiligheid verzekerd, eener verkeeringe op zekeren afstand, welke wij, in §. XLVII en LVI, in 't algemeen reeds beweerd hebben.

§. LXIV.

Het Linnen, verder, en de Klederen, die de zieke aan heeft, gelijk ook het Linnen en Bed, of Stroo, daar hy op ligt, zullen, natuurlijk, nog veel meer Smetstofte kunnen vatten dan de Lucht (§. 63.); niet alleen door de Uitwaaffening van het Lichaam, dat zij onmidlijk omvangen, maar ook wegens den Afgang en de Vuiligheeden, waarmede dezelve, toevalliglijk, besmet kunnen zijn geworden. *In het behandelen, derhalven, van Klederen, en van Bed, moet de meeste voorzigtigheid worden gebruikt.*

't Spreekt geheel van zelve, dat niemand zich onderwinden moet, door zieken gebruikte Klederen aan te doen, of op, door hen beslaapene, Bedden zich neder te leggen, ten zij dezelve, na 't afloopen der Ziekte, zeer langen tijd eerst gelucht, gezwaveld, gezuiverd of gewaschen zijn. Doch de Veeren uit de Bedden moeten als dan, zonder uitzondering, voort begraven, of verbrand worden; zoo ook vooral het vuile Stroo, 't welk PRINGLE, te regt, voor zeer besmetlijk houdt (t).

Eer

(t) "The foul straw becomes very infectious" zegt dees Waarneemer p. 264.

Eer de *Bedden* der Zieken, dagelijks, *afgebaald* worden, moet deeze Voorzorg worden gebruikt; datze, met opgeslagene Dekens, en opengefchovene Gordijnen, (’twelk de Zieke doorgaans zelf, bij het verlaaten van zijn bed, zal kunnen doen) zoo lange liggen, dat alles koud geworden zij, terwijl ondertufchen de Bedstede ter degen doorgelucht worde, en Azijndamp rijkelijk verspreid; waarna het afhaalen haastig kan geschieden, en het Bed, lang genoeg, onder het luchten van ’t Vertrek (§. 62.), gelegen hebbende, onbetchroomd weder opgemaakt zal kunnen worden.

Het *vuile Linnen*, en de *kleeren*, moeten ook haastig toegeslagen, en, zonder veel behandelen, naar buiten gebragt worden, tot dat alles welkoud zij, dan met een houten gavel in ruim water gezet, en dit, na een geruimen tijd, op een afzonderlijke plaats, afgegooten worden; waar na, eindelijk, het Linnen ter wasch mag worden gezonden.

§. LXV.

Volgens al welk bijgebragte (§. 58 - 64.), wij meenen, dat ook de overige en meer bijzondere takken, van noodzaaklijken Bijstand en Bereddinge deezer Lijderen, voorzigtiglijk geregeld zullen kunnen worden; in welker meer wijdloopige uitlegginge wij niet verder treden kunnen; achtende daarenboven, dat, uit deeze staalen, genoegzaam blijke, hoe men, in de overige Verrigtingen, ook die het meest gevaar van Besmettinge schijnen mede te brengen, op de veiligste wijze, zich kun-

ne verhouden. 't Welk ter aanmoedinge moge dienen, om, in deeze verdienstelijke daaden van Menschlijkheid, zich niet onmenschlijk te onttrekken, en ter aanwijzing, om ook niet roekelooslijk, of onnoodig, zich bloot te stellen.

§ LXVI.

Doch 'er zijn nog eenige zaaken, ter bijzondere Voorbehoedinge, in agt te neemen, vooral wanneer men bij de Zieken van nabij verkeert, of hen bedient, welke wij nu nog kortlijk, en naar vervolg, hier zullen bijvoegen.

1°. *Dat men niet nugter*, dat is zonder ontbeeten of iets gegeeten te hebben, *bij de Zieken verkeere; maar dat men ook*, inzonderheid wanneer het gevaar van besmettinge aanmerklijk schijnt te zijn, *vooraf iets bederfweerends* (§. 41. 42), *of ook maagsterkends* (§. 43.) *neeme, en in de maate en hoedanigheid van Spijs en Drank*, nu vooral, *lette op de voor gemelde Regels* (§. 36. 37.).

2°. *Dat men ook*, inzonderheid nu, *zijnen slaap niet bekorte* (§. 38.), door meer dan eens, agter den ander, te waaken, indien men overdag niet weer uitgeslapen hebbe. Dit behoort, derhalven, nooit aan de Oppassers gevergd te worden, die daarom elkander geduurig moeten afwifelen; wel in agt neemende het hierbij aanbevolene (§. 53.).

3°. *Dat men zich ook nu op geenerlei wijze afmatte*, door eenige vermoeijinge of ongeregeldheid; ook *niet*, door, op zoo'n tijd, *buikzuiverende middelen*, die wat sterk zijn, *te nemen* (§. 44. 45.); *noch*, door in *sterke aandoeningen*, vooral van kommer, vrees of gramichap, zich toe te geven (§. 39.).

4°. *Dat men, voorts, alle de Regels der algemeene Voorbehoedinge* (§. 27 — 46.) *nu getrouwelijk en zorgvuldig nakome*; hoe zeer men, buiten deeze omftandigheid, ook geneigd mogte zijn, zich in 't een en ander wat ruim bot te vieren.

5°. *Dat men zijn Speekfel niet doorflikke*, maar telkens uitwerpe, zoo lange men bij den Zieken is, om dus niet, mooglijk, eenige Smetstofte mede naar binnen te laten gaan.

6°. *Dat men, om dezelfde reden, niets eete noch drinke in het Ziekevertrek*, maar daar toe altoos gaa in een ander vertrek, of huis.

7°. *Dat men ook vooral niet inademe, wanneer men kort bij den Zieken is*, inzonderheid als men onder 't bereik van deszelfs Adem en Uitwaasfleminge komt (§. 62.). Men haale, als men zoo nabij moet komen, vooraf zijnen adem ruim, dat is, men neeme voorraad van Lucht, en dus al zagtjens uitademende, althans niet inademende, doe men zijne zaak spoedig af; bij voorb., het bezien van de Tong, of
eenig

eenig ander deel des Lichaams; waar na men voort weder te rug kan gaan. De Oppassers, wanneer zij den Zieken moeten opbeuren of verleggen, zullen hetzelfde in agt neemen, of *hun aangezigt op zijde afwenden, zoo vaak zij moeten inademen.*

8°. Bij het bezien, en verdraagen, van *den Afgang*, moet *dezelfde oplettendheid* (7°.) worden gebruikt.

9°. De Oppassers, *wanneer zij den Zieken moeten behandelen, of de Bedden opmaaken, zullen altoos zorgvuldiglijk hun Bovenkleed toedoen, of, 'tgene beter is, hun Overtreksel, 't zij Kiel, of Voorschoot* (§. 53. o.); en, na dit werk, ook *deze Kleeren verluchten; 'twelk men, daarenboven, bij alle gelegenheden, niet te veel kan aanbevelen.*

10°. Met deze voorzorg, is het ook nog veiligst, als men, wat lang, dicht bij den Zieken heeft moeten zijn, of hem behandelen, *dat men, voort daarop, zijn mond en keel uitspoelt, met Azijn en water, behalven dat men ook zijn Aangezigt en Handen zal wafchen, en eens in de Lucht zich gaan verademen* (§. 62, 53.).

11°. Tegen het gebruiken van Klederen, en liggen op bedden van Zieken, hebbenwe *gewaarschuwd* (§. 64.); doch, dewijl het veiliger is, de zorg tegen besmettinge wat ruimer te nee-

men, dan niet ruim genoeg: zoo zal men zich ook wagen, van raakelings aan den zieken, of aan zijn Bed, te gaan nederzitten, of op den Stoel, dien hij gewoon is te bezitten, of op zijne voor 't bed leggende Kleeren.

12°. Voelt men eenige de minste Ongesteldheid, de eerste beginselen moeten, vooral in deeze omstandigheid, aanstonds te keer gegaan worden, naar aanwijzing onzer, in 't eerste Deel voorge draagene, Geneeswijze; doch wel in agt neemende de waarschuwinge, tegen het verkeerd gebruik der Ontlastmiddelen (§. 44. bl. 262, 263); en de nadrukkelijke aanbevelinge, ter bevordering der Huiduitwaasseninge (§. 46.), zoo dra daar aan iets hapere.

§. LXVII.

Gewoonlijk wordt veel belang gesteld, dat men, onder 't verkeerren bij de Zieken, iets welriekends in den mond hebbe of kaauwe. De bedoeling hier van is tweederlei.

Vooreerst, om, door her kaauwen van iets prikkelends, het speeksel uit te lokken, en te meer uitte werpen, volgens §. LXVI. n. 5. Daar toe wordt gebruikt *Angelica* wortel, *Oranjeschil*, *Myrrhe*, of diergelijks, ook dient hier mede toe het *Tabakrooken*. Op welk doen, te voeren ook door ons zelve aangepreezen (u),
wij,

wij, bij nadere bezinning, dit aan te merken vinden. Dat, op deeze wijze, ligt te veel Speekfel kan worden uitgelokt, en een nuttig vogt verspild, waar door de Spijsverteering, met na-deelige gevolgen, gekrenkt kan worden: terwijl het oogmerk slegts moet zijn, om het Speekfel, dat van zelf in den mond vloeit, omdat het eenige smetstofte aan zou kunnen getrokken hebben, niet door te slikken, maar het uit te werpen; zijnde het geheel onnoodig, en ligt schadelijk, om zich een ongewoonen speekfelvloed te verwekken, door scherpe en heete kaauwmiddelen; dewijl men niet hoeft uit te spuwen, als 'er geen speekfel in den mond komt; en het enkel uitspoelen van den mond, te voo-ren aangepreezen, ter zuivering deszelven ge-noeg zoude zijn.

De *tweede* bedoeling is, den kwaaden lucht, van den Zieken of Afgang, ook dus te ver-beteren, of min schadelijk voor zich zelven te maaken. Doch deeze uitwerking is, ten min-sten, onzeker; terwijl het te vreezen is, dat men, door gestadiglijk sterke geuren in mond en neus te neemen, minder in staat zal zijn, om kwaaden lucht bijtijds gewaar te worden, en zich daar voor, naar vereisch, te hoeden.

Dus meenenwij, dat men het, bij de voor-zorgen daar even aangepreezen (§. 66.), vei-lijkelijk kan laten beruften: terwijl we, indien, daarbij, doch eenig Mondmiddel verkoozen wor-de, de mintt prikkelende raaden zouden, ge-lijck b. v. de *Myrrhe*, of een versch afgesnee-

den takje *Salie* (v); en, om den mond en reuk te verfrischen, goeden *Azijn*, *Geeft* van denzelven, *Vinaigre des quatre* enz., doch 't welk niet te veel moet geschieden. *Tabakrooken*, voor die 'er aan gewoon zijn, is ook niet afte keuren.

§. LXVIII.

Hoe verre de Lijken, van die aan de ziekte overlijden, meer of minder besmetlijk zijn, dan de Leevende zieken, schijnt mij nog niet genoeg bepaald te zijn. Voor de besmetlijkheid der Lijken zijn echter sterke voorbeelden (w); en 't is eene ontwijffelbaare regel van voorzigtigheid, om de Lijken niet te ontkleeden; maar spoedig te kisten; de Kisten ten eersten wel dicht te doen toesluiten; en de Begraafenis zoo zeer te verhaasten als mogelijk zij; bezorgende voorts, dat de Graven diep zijn, dat 'er veel Aarde opgeworpen worde, en dat de Begraaffnissen liever niet geschieden in Kerken; veel min in Grafkelders. Zelfs zoude ik, vooral in warme tijden, aanbevolen willen hebben, om het Lijk, in de Kist, voor het sluiten van dezelve, onder en over met Zand te bedekken, dat met *Azijn* doortrokken zij, of wel daar mede de Kist te vulen; om ook dus de verspreiding der kwaade lucht nog meer te bedwingen.

§. LXIX.

(v) Volgens 't voorbeeld van den hr. STINSTRA; die deeze, boven Munte en Rosmarijn, als min vuurig, dienstig vondt. *Geneesk. Corresp.* bl. 1018 en *Bijlage*, agter.

(w) STINSTRA *Geneesk. Corresp.* bl. 945, 946.

§. LXIX.

Met deeze voorzorg, zoude ik geene besmetting duchten van een Lijkgevolg; te minder, omdat het Smetgif deezer Kwale niet zoo vlugtig schijnt te zijn, dat het, door de lucht verspreid, zijne kragt oeffenen kunne (§. 47. enz.) En dus zoude ik van gedagten zijn, dat men de overgebleevene Vrienden het billijk genoeg laten moge, van deeze gewaande eere aan den Overledenen niet bekort te zien; en dat, derhalven, de openbare Bevelen op dit punt vooral niet meer, omtrent deeze Gestorvenen, te pas komen, dan omtrent Overledenen aan Rotkoortsen, Kinderziekte, enz.

Maar de Lijkklakens, die eenigen tijd over de Kist gelegen hebben, of over het Graf, gelijk te Lande gebruikelijk is, moet men mijden, en behandelen even als de Klederen der Zieken (§. 64.).

Voorts, om dat, van den Dood tot de Uitvaart, het luchten en zuiveren van Ziekenkamer en Huis niet zoo geregeld pleegt te gaan (§. 63.); zoo zal men het Lijkgevolg niet in Huis ontfangen, veel min, aldaar, op eenig ontbaal toeven mogen.

§. LXX.

Na alle welke voorgestelde bijzonderheden van Voorbehoedinge, uit welke de overige genoeg verstaan zullen worden, vinden wij een gevoeglijk slot in de gepaste Aanmerking van den hre,

hre. ZIMMERMANN, welke na genoeg overeenkomt, met het gene wij, te vooren, ten befluite der Regels van *algemeene Voorbehoedinge* (§. 39.); hebben voorgedraagen.

"In 't algemeen, zegt Hij, is het in den Persloop, zoo als in alle Volkziekten, een der beste, maar ook een der zwaarste Behoedmidelen, niet te vreezen. Want de Angftigheid is fchadelijker, dan de allerflimfte toestand der Lucht, zij doet de heerschende Ziekte heften op de Gezondens, en doodt zeer dikwijls den Zieken" (x).

(x) *ov. d. Rubr. Cap. iv. p. 78.*

VOORSCHRIFTEN

VAN EENIGE EENVOUDIGE

EN MIN-KOSTBAARE

GENEESMIDDELEN,

op welke in 't voorgaande gewezen wordt.

N. 1.

R. Rad. Ipecac. Dr. β -Scr. ij.
 Sal Polychr. Gr. x.
 Aqu. Menth. Dr. vj.

M. F. Haust. D.

N. 2.

R. Rad. Ipecac. Scr. j.
 Tart. emet. Gr. j-ij.
 Aqu. Menth. Unc. β .

M. F. Haust. D.

N. 3.

℞. Rad. Ipecac. Gr. xxxij.

Sacch. alb. Gr. xxviiij.

M. divid. in Pulv.

N. viij.

N. 4.

℞. Laud. liqu. Syd. *Gt.* x-xx.Spir. Nitr. dulc. *Scr.* j.Aq. Rosar. *Unc.* β.*M. F. Haust. D.*

N. 5.

℞. Laud. liqu. Syd. *Dr.* j.Spir. Nitr. dulc. *Scr.* ij.Syr. Limon. *Unc.* β.Aq. Rosar. *Unc.* vj.*M. D.*

N. 6.

℞. Opii puri Gr. iiij.

Spir. Nitr. dulc. *Scr.* ij.Syr. Limon. *Unc.* β.Aq. Rosar. *Unc.* vj.*M. D.*

N. 7.

N. 7.

- R. Fruct. Tamarind. *Unc.* j.
 Cort. Cascarill. *Dr.* j.
Infund. Aqu. ferv. *ad Colat.*
Unc. viij, *quâ dissolve*
 Mannae elect. *Unc.* ij.
 Gumm. Tragac. *Dr.* β.
 Sal. Glaub. *vel Ebf.* *Dr.* iij.

M.

N. 8.

- R. Rhei. elect. *Unc.* j.
 Cort. Aurant. *Dr.* iij.
 Aqu. calid. *Unc.* viij.
vase clauso, diger. tepide per
noctem, & D. Colatura.
 S. Tinct. Rhei aquosa. (*)

N. 9.

- R. Gummi. Tragacanth. *Scr.* ij - *Dr.* j.
solve Aqu. coqu. *Unc.* vj.
ut sit Mucilago.

(†) Pp 2 N. 10.

(*) An 't wezenlijke niet veranderd van het gewone Voorschrift, doch eenvoudiger, en niet min kragtig.

N. 10.

℞. Rad. Saleb. *Scr.* ij - *Dr.* j.
solve Aqu. coqu. *Unc.* vj.
ut fit Mucilago.

N. 11.

℞. Gumm. Arab. *Unc.* iij - iiij.
solve Aqu. coqu. *Unc.* vj.
ut fit Mucilago.

N. 12.

℞. Spir. Minder. *Dr.* vj.
 Liqu. anod. min. *Gt.* xx.
 Laud. liq. S. *Gt.* vj.
 Syr. Pap. alb. *Dr.* j.
 Aqu. purae *Dr.* vj.
M. F. Haust.

N. 13.

℞. Sal. Polychr. *Gr.* xvj.
 Rad. Ipecac.
 Opii pur. *ana Gr.* ij.
M. F. pulv. pro dosi.
 S. Pulvis Doveri. (†)

N. 14.

(†) Dezelfde opheldering geldt ook hier.

N. 14.

R. Theriacae Unc. j-jβ.

*Extend. crassiuscule ad Alutam
orbicular. cui antea illitum sit*

Empl. Diapalm. q. s.

f. Scutum abdominale.

N. 15.

R. Cort. Salicis alb. Unc. ij.

*Inf. per noct. Aquae q. s. & mane
coqu. per horam ad Colat. Unc. xx
vel xvj. cui calid. immisc.*

Gumm. Tragac. Scr. iiij.

Syrup. Alth. Unc. j.

Cort. Aur. Unc. jβ.

D.

N. 16.

R. Cort. Peruv. opt. Unc. ij.

*Inf. per noct. Aquae q. s. ut mane
coqu. per horam, ad Colat. Unc. xx
vel xvj. cui calenti admisc.*

Gumm. Tragac. Scr. iiij.

Syr. Limon.

— C. Aurant. aa. Unc. j.

D.

Pp 3

N. 17

N. 17

R. Laud. pur. Gr. x.
 Gummi. Tragac. Scr. ij.
 Sacchar. alb. Dr. iij.
 Subig. & solv. Aqu. ferv. Unc. x.
 add. Spir. Sulph. p. c. q. s.
 ad modicum acorem.

D.

N. 18.

R. Rad. Helen. Unc. j.
 Summit. Centaur. min. D. iij.
 Cort. Cascarill. Dr. jβ.
 (vel Cort. Aurant. Dr. ij.)
 M. F. pulv. grossf.

N. 19.

R. Cort. Peruv. opt. Unc. jβ.
 — Aurant. Dr. iij.
 (vel Rad. Serpent. Virg. Dr. jβ.)
 M. F. pulv. grossf.

N. 20.

R. Musc. Leminthochort. Unc. j.
 Sal. Polychr. Dr. ij.
 Siccac. redig. in pulv. N. xxiiij.
 D.

N. S.

Het Aanhangfel en de Bijlage op dit Werkjen zullen, zoo dra de tijd het toelaat, volgen, en, met deeze Verhandeling, niet meer dan één Boekdeel uitmaaken. Dan zal de Boekbinder dit blaadje wegsnijden.
